

ЖИЇВ—1978

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Деякі питання партійного будівництва після XXIV з'їзду КПРС
- Боротьба СРСР за колективну безпеку в Європі
- Розвиток народної освіти в Українській РСР у дев'ятій п'ятирічці
- Діяльність історичних і краєзнавчих музеїв республіки на сучасному етапі
- Основні напрями у висвітленні проблеми «Радянський народ — нова історична спільність людей»

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 1 (178)

СІЧЕНЬ

1976

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

З М І С Т

СТАТТІ

Назустріч XXV з'їздові КПРС

Шевченко В. Ф. Деякі питання партійного будівництва після XXIV з'їзду КПРС	7
Кудрицький А. В. Боротьба СРСР за колективну безпеку в Європі	15
Куценко В. І. Розвиток народної освіти в Українській РСР у дев'ятій п'ятирічці	27
Булалий І. Т. Діяльність історичних і краєзнавчих музеїв республіки на сучасному етапі	38

Методологія та методика історичних досліджень

Лихолат А. В., Комаренко Н. В. Основні напрями у висвітленні проблеми «Радянський народ — нова історична спільність людей»	46
--	----

ПОВІДОМЛЕННЯ

З досвіду ідейно-політичного виховання трудящих

Джос Ф. Х. (Вінниця), Серішев Я. М. Діяльність партійних організацій України по вихованню робітничої молоді (1966—1971 рр.)	58
Слюсаренко А. Г. Ідейне загартування наукових кадрів (1959—1971 рр.)	66

* * *

Безпалко М. Г. Діяльність пропагандистських груп ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У в роки будівництва соціалізму (1924—1935 рр.)	75
Мельниченко В. Ю. До біографії Жанни Лябурб	84
Заремба С. З. Класові аспекти хронології як наукової дисципліни	90

ЗАМІТКИ

Марискевич Г. Ф. (Львів). Активізація роботи постійно діючих виробничих нарад (На матеріалах промислових підприємств західних областей УРСР, 1958—1968 рр.)	98
Зубалій О. Д. Підготовка кваліфікованих робітників без відриву від виробництва в роки першої п'ятирічки (На матеріалах машинобудівних заводів України)	103

Борці за щастя народу

Глизь І. І. Революційна діяльність Т. І. Попова	109
---	-----

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Жерновський Е. Н. Використання екранних посібників під час вивчення теми «Революція 1905—1907 рр.»	118
--	-----

КИЇВ
«НАУКОВА ДУМКА»

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

- З лігопису дев'ятої п'ятирічки. Підготували Сидоренко В. П., Кузьмінська О. Д. 121

НАШ КАЛЕНДАР

- Якименко М. А. (*Полтава*). Повстання в Сорочинцях (До 70-річчя «Сорочинської трагедії») 130
Гранчак І. М. (*Ужгород*). Вірний син партії (До 75-річчя з дня народження О. О. Борканюка) 133
Горелік Я. М. (*Москва*). Визначний радянський полководець (До 80-річчя з дня народження І. П. Уборевича) 135

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- Березовчук М. Д. Комітети бідноти і комнезами України в історіографії 137
Мищенко Е. М. Журнал болгарських істориків 144

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- Санцевич А. В. Развитие советской исторической науки, 1970—1974 146
Кипа М. М. (*Дніпропетровськ*). Кривому Рогу 200 148
Кучер В. І. Д. М. Клюєнко, В. В. Чабаненко. Ступені мужності 149
Суярко Л. О. В. Скоробогатов. На астраханском направлении 150
Рознер І. Г. Польша и Русь 151
Горбик В. О. А. К. Мартиненко. Уільям Галлахер 152

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- Хміль І. В. Наукова конференція, присвячена 70-річчю першої російської революції 154
Воробйов В. В. Республіканський семінар-нарада ветеранів партії 155
Кізченко А. Ф., Хланта О. В. (*Ужгород*). Радянсько-чехословацький симпозіум «Формування і розвиток співдружності соціалістичних країн» 155
Н. К. Наукова конференція з проблем регіональної історіографії 157
Іван Іванович Компанієць 158
Теми кандидатських дисертацій, схвалені Президією Республіканської ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва 159

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

П. М. Калениченко (головний редактор), Ю. В. Бабко, В. К. Василенко, В. О. Замлинський (заст. головного редактора), М. В. Коваль (заст. головного редактора), І. П. Кожукало, М. Ф. Котляр, М. І. Крячок, М. Н. Лещенко, А. В. Санцевич, В. А. Чирко, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун

Відповідальний секретар редакції В. І. Кузнецов

Адреса редакції
252001, Київ-1, вул. Кірова, 4
Телефон 29-62-34

СТАТЬИ

Навстречу XXV съезду КПСС

Шевченко В. Ф. Некоторые вопросы партийного строительства после XXIV съезда КПСС	7
Кудрицкий А. В. Борьба СССР за коллективную безопасность в Европе	15
Куценко В. И. Развитие народного образования в Украинской ССР в девятой пятилетке	27
Буланый И. Т. Деятельность исторических и краеведческих музеев республики на современном этапе	38

Методология и методика исторических исследований

Лихолат А. В., Комаренко Н. В. Основные направления в освещении проблемы «Советский народ — новая историческая общность людей»	46
--	----

СООБЩЕНИЯ

Из опыта идейно-политического воспитания трудящихся

Джос Ф. Х. (Винница), Серищев Я. М. Деятельность партийных организаций Украины по воспитанию рабочей молодежи (1966—1971 гг.)	58
Слюсаренко А. И. Идейная закалка научных кадров (1959—1971 гг.)	66

* * *

Беспалко М. Г. Деятельность пропагандистских групп ЦК ВКП(б) и ЦК КП(б)У в годы строительства социализма (1924—1935 гг.)	75
Мельниченко В. Е. К биографии Жанны Лябурб	84
Заремба С. З. Классовые аспекты хронологии как научной дисциплины	90

ЗАМЕТКИ

Марискевич Г. Ф. (Львов). Активизация работы постоянно действующих производственных совещаний (На материалах промышленных предприятий западных областей УССР, 1958—1968 гг.)	98
Зубалий А. Д. Подготовка квалифицированных рабочих без отрыва от производства в годы первой пятилетки (На материалах машиностроительных заводов Украины)	103

Борцы за счастье народа

Глызь И. И. Революционная деятельность Т. И. Попова	109
---	-----

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

Жерновский Э. Н. Использование экранных пособий во время изучения темы «Революция 1905—1907 гг.»	118
--	-----

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

Из летописи девятой пятилетки. Подготовили Сидоренко В. П., Кузьминская О. Д.	121
---	-----

НАШ КАЛЕНДАРЬ

Якименко Н. А. (Полтава). Восстание в Сорочинцах (К 70-летию «Сорочинской трагедии»)	130
Гранчак И. М. (Ужгород). Верный сын партии (К 75-летию со дня рождения А. А. Борканюка)	133
Горелик Я. М. (Москва). Выдающийся советский полководец (К 80-летию со дня рождения И. П. Уборевича)	135

ОБЗОР ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

Березовчук Н. Д. Комитеты бедноты и комнезамы Украины в историо- графии	137
Мищенко Э. Н. Журнал болгарских историков	144

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Санцевич А. В. Развитие советской исторической науки, 1970—1974	146
Кипа Н. М. (<i>Днепропетровск</i>). Кривому Рогу 200	148
Кучер В. И. Д. М. Клюенко, В. В. Чабаненко. Ступені мужності	149
Суярко Л. А. В. Скоробогатов. На астраханском направлении	150
Рознер И. Г. Польша и Русь	151
Горбик В. А. А. К. Мартиненко. Уільям Галлахер	152

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Хмиль И. В. Научная конференция, посвященная 70-летию первой русской ре- волюции	154
Воробьев В. В. Республиканский семинар-совещание ветеранов партии	155
Кизченко А. Ф., Хланта А. В. (<i>Ужгород</i>). Советско-чехословацкий симпозиум «Формирование и развитие содружества социалистических стран»	155
Н. К. Научная конференция по проблемам региональной историографии	157
<u>Иван Иванович Компаниец</u>	158
Темы кандидатских диссертаций, одобренные Президиумом Республиканского со- вета по координации научно-исследовательской работы в области истории КПСС и партийного строительства	159

CONTENTS

ARTICLES

On the 25th Congress of the CPSU

Shevchenko V. F. Certain Problems of Party Construction after the 24th Congress of the CPSU	7
Kudritsky A. V. The USSR Struggle for Collective Security in Europe . . .	15
Kucenko V. I. Development of People's Education in the Ukrainian SSR in the Ninth Five-Year Plan Period	27
Bulany I. T. Activities of Historical and Local Lore Museums of the Republic at Modern Stage	38

Methodology and Methods of Historical Studies

Likholat A. V., Komarenko N. V. Main Trends in Elucidating the Problem "Soviet People—a New Historical Community of People"	46
---	----

COMMUNICATIONS

From the Experience of Ideological and Political Education of the Working People

Jos F. H. (<i>Vinnitsa</i>), Serishchev Ja. M. Activities of Party Organizations of the Ukraine in Education of Working Youth (1966—1971)	58
Slusarenko A. I. Ideological Training of Scientific Personnel (1959—1971)	66

* * *

Bezpalko M. G. Activities of Propagandistic Groups of the Central Committee of the All-Union Communist Party of Bolsheviks and Central Committee of the Communist Party of Bolsheviks of the Ukraine During the Years of Socialism Construction (1924—1935)	75
Mel'nichenko V. E. On the Biography of Zhanna Labourb	84
Zaremba S. Z. Class Aspects of Chronology as Scientific Discipline	90

NOTES

Mariskevich G. F. (<i>Luov</i>). Activization of Work of Continually Acting Production Meetings (On Materials of Industrial Enterprises of the Western Regions of the Ukrainian SSR, 1958—1968)	98
Zubalij A. D. Training of Skilled Workers without Dropping Work in the Years of the First Five-Year Plan (On Materials of the Machine-Building Plants of the Ukraine)	103

Fighters for People Happiness

Gliz' I. I. Revolutionary Activity of T. I. Popov	109
---	-----

AID TO THE TEACHER OF HISTORY

Zhernovskiy E. N. Use of Screen Appliances when Studying the Subject "Revolution of 1905—1907"	118
--	-----

DOCUMENTS AND MATERIALS

From the Chronicle of the Ninth Five-Year Plan. Prepared by Sidorenko V. P., Kuz'minskaja O. D.	121
---	-----

OUR CALENDAR

Jakimenko N. A. (<i>Poltava</i>). Uprising in Sorochincy (On 70 Years of "Sorochinskaja Tragedy")	130
Granchak I. M. (<i>Uzhgorod</i>). The Staunch Son of the Party (On 75 Years from O. Borkanjuk's Birthday)	133
Gorelik Ja. M. (<i>Moscow</i>). An Outstanding Soviet General (On 80th Anniversary of I. P. Uborevich's Birth)	135

REVIEW OF SOURCES AND LITERATURE

Berezovchuk N. D. Committees of the Poor and Komnezams of the Ukraine in Historiography	137
Mishchenko E. N. A Journal of Bulgarian Historians	144

CRITICISM AND BIBLIOGRAPHY

Sancevich A. V. Development of the Soviet Historical Science, 1970—1974	146
Kipa H. M. (<i>Dniepropetrovsk</i>). 200 Years to Krivoj Rog	148
Kucher V. I., D. M. Kljuenko, V. V. Chabanenko. Degrees of Courage	149
Cujarko L. A. V. Skorobogatov. In Astrakhanian Direction	150
Rozner I. G. Poland and Ancient Russia	151
Gorbik V. A. A. K. Martynenko. William Gallacher	152

NEWS ITEMS AND INFORMATION

Khmil' I. V. Scientific Conference Devoted to the 70th Anniversary of the First Russian Revolution	154
Vorobjov V. V. Republican Seminar-Conference of Party Veterans	155
Kizchenko A. F., Khlanta A. V. (<i>Uzhgorod</i>). The Soviet-Czechoslovakian Symposium "Formation and Development of Socialist Countries Concord"	155
N. K. Scientific Conference on Problems of Regional Historiography	157
<u>Ivan Ivanovich Kompaniec</u>	158
Subjects of Candidate Theses Approved by the Presidium of the Republican Council on Coordination of Researches in the Field of the CPSU History and Party Construction	159

Статті

Назустріч XXV з'їздові КПРС

В. Ф. ШЕВЧЕНКО

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ПАРТІЙНОГО БУДІВНИЦТВА ПІСЛЯ XXIV З'ІЗДУ КПРС

Трудящі нашої країни в обстановці величезного трудового і політичного піднесення готуються гідно зустріти XXV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Як відзначається в проекті ЦК КПРС «Основні напрями розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки», на всіх ділянках господарського і культурного будівництва досягнуто переконливих успіхів. Забезпечено динамічний розвиток соціалістичної економіки. Ще більш зміцніла морально-політична єдність нашого суспільства. Дальшого розвитку набула непорушна братерська дружба народів країни. Зросла керівна роль партії в комуністичному будівництві.

За роки дев'ятої п'ятирічки досягнуто значних успіхів в галузі зовнішньої політики, спрямованої на розрядку міжнародної напруженості, зміцнення згуртованості світового комуністичного і робітничого руху, всіх сил демократії і національного визволення.

Свої здобутки і перемоги радянські люди пов'язують з Комуністичною партією Радянського Союзу. XXIV з'їзд КПРС, спираючись на ленінські організаційні принципи і розвиваючи їх стосовно до нових умов, дав чіткі і ясні настанови в основних питаннях партійного будівництва. Теоретично узагальнюючи власний досвід, практику міжнародного комуністичного руху, КПРС постійно дбала і дбає про удосконалення партійного будівництва в розвинутому соціалістичному суспільстві, збагачення його важливими висновками. Посилення уваги до цієї науки обумовлюється, зокрема, дальшим підвищенням керівної ролі КПРС в сучасних умовах, розвитком внутріпартійної демократії, збагаченням ленінських норм партійного життя, кількісними і якісними змінами в складі партії, посиленням активності її органів та організацій, особливо первинних, підвищенням активності комуністів, зростанням вимог до рівня партійного керівництва, необхідністю пошуку найбільш досконалих, науково обгрунтованих форм і методів діяльності партії, всіх її ланок.

Про зростання ролі партійного будівництва як науки свідчать постанови Центрального Комітету партії: «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві».

тві» (1967 р.), «Про завдання, структуру і штати Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС» (1968 р.), а також про роботу Академії суспільних наук і ВПШ при ЦК КПРС¹. В цих документах визначено основні напрями науково-дослідної роботи в галузі партійного будівництва на сучасному етапі. Значну роль у розробці цих проблем відіграли наради секретарів Центрального Комітету комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн, що відбулися в грудні 1973 р. і січні 1974 р., спеціальна нарада дослідників, скликана Інститутом марксизму-ленінізму при ЦК КПРС разом з Академією суспільних наук, Вищою партійною школою та Заочною Вищою партійною школою при Центральному Комітеті партії в грудні 1974 р.

Велику роль в збагаченні теорії і практики партійного будівництва відіграли XXIII і XXIV з'їзди КПРС, постанови та інші документи Центрального Комітету, присвячені проблемам ідеологічної та організаційно-партійної роботи, зокрема у зв'язку з такими знаменними датами, як 150-річчя з дня народження К. Маркса і Ф. Енгельса, 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, 50-річчя утворення СРСР, 70-річчя II з'їзду РСДРП, книга Л. І. Брежнєва «Про актуальні проблеми партійного будівництва»². В цих документах і книзі Л. І. Брежнєва знайшли глибоке обґрунтування основні проблеми партійного будівництва на сучасному етапі, містяться принципово важливі оцінки, узагальнення і висновки, які розкривають наукову обґрунтованість і послідовність генерального курсу Комуністичної партії, її великий вклад в скарбницю марксизму-ленінізму, неминує значення та інтернаціональний характер ленінських принципів партійного життя та партійного керівництва.

Великою подією в ідейному житті республіки стало завершення видання 55-томного Повного зібрання творів В. І. Леніна українською мовою.

У даній статті висвітлено деякі питання партійного будівництва і вклад науковців, партійних працівників Української РСР у розробку його проблем.

За роки, що минули після XXIV з'їзду КПРС, важливі проблеми організаційно-партійної та ідеологічної роботи в республіці знайшли висвітлення в документах Пленумів ЦК Компартії України, в книзі члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України В. В. Щербицького «Воспитывать сознательных, активных строителей коммунизма»³. Питання партійного будівництва широко висвітлено в історико-партійній літературі. Це — збірники, брошури, статті, автори яких — науковці, партійні працівники. В них узагальнено нагромаджений досвід, кращі, перевірені форми і методи політичної роботи в масах. Ряд проблем партійного будівництва обговорювався на республіканських наукових конференціях: «Актуальні питання марксистсько-ленінської теорії в світлі рішень XXIV з'їзду КПРС» (1972 р.), «Ленінське вчення про партію і сучасність», (1973 р.), «Актуальні питання інтернаціонального виховання трудящих в світлі рішень XXIV з'їзду КПРС» (1975 р.) на теоретичних і наукових конференціях, присвячених 70-річчю II з'їзду РСДРП, різним питанням діяльності партійних організацій, які проводились обкомами, міськкомами, райкомами партії, учбовими і науковими закладами.

¹ Справочник партійного работника. Вып. 8, М., 1968, стор. 245—257; Вып. 9, М., 1969, стор. 251—254; Вып. 13, М., 1973, стор. 241—245.

² Л. І. Брежнев. Про актуальні питання партійного будівництва, К., 1973.

³ В. В. Щербицкий. Воспитывать сознательных, активных строителей коммунизма. Политиздат, М., 1974.

За ці роки з'явилися монографії, в яких знайшли висвітлення проблеми зростання ролі КПРС як керівного політичного ядра радянського суспільства, критики сучасних буржуазних і опортуністичних перекирчень лєнінських організаційних принципів, послідовного проведення в життя демократичного централізму, вдосконалення системи партійної освіти, посилення масово-політичної роботи, піднесення ролі інформації на сучасному етапі, партійного будівництва на Україні в 1917—1918, 1921—1925, 1933—1937 роках та інші, які дістали визнання партійної та наукової громадськості.

Величезні завдання, які розв'язують трудящі нашої країни на шляху комуністичного будівництва, дальше зростання керівної ролі КПРС, підвищення рівня діяльності всіх її організацій, в т. ч. місцевих й первинних, вимагають нових серйозних зусиль дослідників, що займаються проблемами партійного будівництва. Одним з найактуальніших завдань є дослідження закономірностей зростання керівної ролі Комуністичної партії в умовах розвинутого соціалізму, конкретних напрямів цього процесу. Зміцнення партії, ідейної та організаційної єдності її рядів, посилення марксистсько-лєнінської підготовки комуністів, вдосконалення стилю, форм і методів роботи партійних комітетів і організацій є важливим чинником дальшого посилення партійного керівництва.

Необхідною умовою вдосконалення внутріпартійної роботи, як важливого фактора зростання керівної ролі КПРС, є суворе дотримання лєнінських принципів партійного життя і партійного керівництва, розширення сфери їх дії. Про це свідчить і обмін партійних документів (1973—1974 рр.), в ході якого дальшого розвитку набули позитивні процеси, що відбуваються в житті партійних організацій під впливом рішень ХХІV з'їзду КПРС. Зростання авангардної ролі й активності членів і кандидатів партії на виробництві та в громадському житті, підвищення вимогливості до вступаючих, поліпшення виховання молодих комуністів, зміцнення первинних парторганізацій, посилення їх боездатності, удосконалення стилю і форм діяльності місцевих партійних органів, практики проведення партійних зборів і пленумів партійних комітетів, посилення партійного керівництва виробництвом, масовими організаціями трудящих сприяли більш повному здійсненню і вдосконаленню механізму дії лєнінських принципів членства в КПРС, демократичного централізму, колективності керівництва, принципів добору, розстановки і виховання кадрів, контролю і перевірки виконання тощо.

Партійні організації посилили індивідуальну роботу з членами і кандидатами КПРС, зокрема, використовуючи з цією метою співбєсїди з комуністами, їх звіти на засіданнях партбюро і парткомів, партійних зборах про виконання статутних вимог, виробничу діяльність, навчання, участь в громадському житті. Застосування всього арсеналу форм і методів сприяло підвищенню активності комуністів на виробництві та в громадському житті, 335 тис. комуністів республіки одержали за цей час постійні доручення⁴.

Дбаючи про чистоту своїх рядів, піднесення значення і звання комуніста, наша партія вимогливо ставиться до вступаючих, посилює регулюючий вплив на цей процес. За час обміну серед новоприйнятих зросла питома вага робітників, зокрема з провідних галузей. Ряди партії поповнилися кращими представниками колгоспного селянства (пере-

⁴ І. К. Лутак. Про підсумки обміну партійних документів у партійних організаціях республіки і завдання по дальшому поліпшенню партійної роботи. Доповідь на Пленумі ЦК Компартії України 20 травня 1975 р. — «Радянська Україна», 22 травня 1975 р.

важно трактористами, комбайнерами та іншими механізаторами), а також інтелігенції. Зросла кількість вступаючих через комсомол, більше вступає в кандидати партії жінок. Так, в партійних організаціях республіки серед прийнятих кандидатами в члени КПРС 1974 р. 57% — робітників, 15,7% — колгоспників, 67% прийняті через комсомол, більше третини новоприйнятих — жінки⁵.

Значно зміцніли первинні парторганізації, підвищилась їх боездатність як бойового авангарду трудових колективів, відбулись глибокі якісні зміни в їх структурі та діяльності. Тільки за період обміну партдокументів кількість первинних парторганізацій зросла на 856 і становила на травень 1975 р. 63 635, збільшилось число партійних комітетів, в т. ч. і в розширеному складі, що сприяло піднесенню на вищий рівень партійного керівництва у великих трудових колективах. Продовжувалось вдосконалення внутрішньої структури первинних парторганізацій, значно посилилась активність і зросла кількість цехових організацій і партійних груп. Тільки за 1973—1974 рр. створено 3449 нових цехових парторганізацій (їх у республіці — 55 919), на 5432 більше стало партійних груп (їх — 105 514)⁶. Все це в умовах розширення відносної господарської самостійності низових виробничих підрозділів сприяло переміщенню в багатьох випадках центру партійно-політичної роботи в цехові, бригадні парторганізації і партійні групи.

Зрослі масштаби і складність господарського будівництва поставили більш високі вимоги до підбору і підготовки партійних кадрів. Для роботи з кадрами в роки після XXIV з'їзду КПРС були характерні науковий підхід, забезпечення неухильного дотримання ленінських принципів, турбота про послідовне зміцнення усіх ділянок політично зрілими, добре підготовленими працівниками. Виявляючи керівним працівникам велике довір'я і подаючи їм допомогу, партія разом з тим пред'являє до них і високі вимоги, підвищує відповідальність за доручену справу. Це дає їм впевненість, дозволяє повно розкрити свої здібності, розвиває активність і ініціативу. Квітневий (1973 р.) Пленум ЦК Компартії України, конкретна організаторська робота по здійсненню його рішень мали принципове значення для вдосконалення добору, розстановки і виховання кадрів в республіці, посилення партійної і державної дисципліни, викоренення різних порушень і зловживань.

Велика увага приділялась вдосконаленню стилю роботи місцевих партійних комітетів на основі ленінських принципів. Прискорення суспільного розвитку, зростання масштабів і складності перетворень в економіці, соціальній і духовній сферах посилили значення партійного керівництва як керівництва політичного. Воно має чітко виражений класовий характер, відрізняється науковою обгрунтованістю, колективністю, поєднанням революційного розмаху з неухильним підвищенням комуністичної діловитості, умінням спиратися на ініціативу і досвід мас. Партійне керівництво стало більш комплексним як по підходу до аналізу усіх явищ і процесів суспільного життя, так і по формах і методах впливу на них.

Підвищенню ефективності партійного керівництва сприяло більш чітке розмежування функцій партійних, державних, господарських і громадських організацій. Здійснюючи керівництво Радами, профспілками, комсомольськими організаціями, партійні комітети боролись проти фактів дрібної їх опіки і підміни, працювали не замість державних і громадських організацій, а через них, підвищуючи активність і роль останніх в здійсненні завдань комуністичного будівництва.

⁵ «Правда України», 12 квітня 1975 р.

⁶ «Радянська Україна», 22 травня 1975 р.

Особливу турботу партія проявляє про суворе дотримання ленінського принципу колективності в керівництві, дальший розвиток колегіальних засад в роботі. Всі важливіші проблеми діяльності партійних організацій, політичного життя, господарського і культурного будівництва розглядаються і вирішуються партійними комітетами колективно. Підвищилась активність членів виборних партійних органів в обговоренні актуальних проблем, чому сприяв постійний аналіз практики проведення пленумів райкомів, міськкомів, обкомів партії, їх виконавчих органів. Показником справжньої колективності при виробленні рішень є не тільки кількість виступів, але перш за все їх зміст.

Важливою складовою частиною діяльності партійних комітетів як органів політичного керівництва є посилення організації і контролю виконання партійних рішень, підвищення виконавчої дисципліни. Скорочуючи кількість постанов, зміцнюючи дисципліну, партійні комітети піклуються і про те, щоб кожне рішення мало більш глибокий характер, узагальнювало явища і тенденції, характерні для багатьох парт-організацій, а не тільки тієї, що звітується. При цьому основне полягає в перетворенні в життя накреслених заходів. Реалізація ленінських вимог про необхідність «за всяку ціну відірватися від метушні та сум'яття, комісій, говоріння і писання папірців, ...зменшення паперовості, тяганини, більшого обдумування, більшої відповідальності, ...заміни, ...нашвидку напечатених декретів обережною, тривалою, діловою перевіркою виконання і перевіркою досвіду...»⁷ забезпечує здійснення виробленої політики, виконання прийнятих рішень.

Обласні, міські і районні парторганізації застосовують найрізноманітніші форми і методи ретельного контролю і перевірки виконання: глибоке, всебічне вивчення стану справ на місцях, регулярні звіти партійних комітетів і організацій, а також керівників радянських і господарських органів, систематичне інформування на пленумах і партійних зборах про проведену роботу, про хід виконання прийнятих рішень, критичних зауважень і пропозицій комуністів, аналіз статистичних даних, інформацій, листів і заяв трудящих тощо. При всій різноманітності форм головна увага приділялась тому, щоб контроль і перевірка виконання активно сприяли зміцненню партійної і державної дисципліни, підвищенню відповідальності кадрів, керівників усіх ланок за чітке і сумлінне виконання покладених на них обов'язків, успішну роботу трудових колективів. Одним з вірних засобів поліпшення перевірки виконання є вивільнення працівників апарату окремих партійних комітетів, що допускають такі недоліки, від паперо-канцелярських перевантажень і переключення їх на живу, організаторську і політичну роботу.

Послідовно проводячи в життя ленінський принцип демократичного централізму, поєднуючи розвиток внутріпартійної демократії із зміцненням дисципліни, справжньою колективністю в керівництві, наша партія дбає про піднесення критики і самокритики. Виходячи з ленінської вказівки про те, що «...критика становить обов'язок революціонера...»⁸, наша партія розглядає рівень її розвитку як ознаку політичного здоров'я партійної організації, а ставлення до критичних зауважень — як показник партійної зрілості всякого керівника і комуніста.

Зростання керівної ролі Комуністичної партії в умовах розвинутого соціалізму перебуває також в прямій залежності від рівня ідейного гарту, теоретичної підготовки комуністів. «Безідейна організованість — нісенітниця...»⁹, — вчив Ленін. Удосконалюючи систему партій-

⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т.44, стор. 348—349.

⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 35, стор. 83.

⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 14, стор. 116.

ної освіти, використовуючи різноманітні форми ідеологічної роботи, партійні організації посилили виховання комуністів, наших кадрів, всіх трудящих на основі глибокого засвоєння ними марксизму-ленінізму, вироблених партією поглядів з основних проблем сучасності.

За своєю ідеологією, політикою, побудовою і складом Комуністична партія розвивається і діє як послідовно інтернаціональна організація. Всі комуністи — хоч би до якої національності вони належали — члени партії інтернаціоналістів-ленінців, яка має єдину Програму, єдиний Статут і єдиний партійний квиток. Об'єднуючи в своїх рядах передових представників більш як 100 націй і народностей нашої країни, вона є найяскравішим втіленням непорушної дружби народів СРСР, єдності всього радянського народу.

Всі ці та інші процеси вимагають від дослідників, в т. ч. і нашої республіки, глибокого вивчення і обґрунтування, створення на основі глибокого засвоєння марксизму-ленінізму і перероблення нагромадженого досвіду наукових праць, які містять висновки і рекомендації, що мають загальносуспільне теоретичне і практичне значення. Травневий (1975 р.) Пленум ЦК Компартії України ще раз підкреслив важливість всебічного узагальнення практики діяльності партійних організацій¹⁰. Адже аналіз їх роботи дає можливість дослідити ряд важливих аспектів партійного будівництва, дію загальних закономірностей розвитку КПРС. Мова йде, зокрема, про необхідність теоретично осмислювати на матеріалах парторганізацій Української РСР те цінне і загальнознавче в практиці партійної роботи, що найбільш повно втілює в собі марксистсько-ленінські організаційні ідеї в світлі сучасних вимог і завдань, заслуговує постійного і повсюдного використання, сприяє підвищенню ефективності партійного керівництва суспільством в умовах розвинутого соціалізму. Висвітлення нагромадженого досвіду має величезне значення для вивчення проблем зростання керівної ролі КПРС, дальшого вдосконалення форм і методів її діяльності, для розробки теоретичних і розв'язання практичних проблем партійного будівництва. «Ми повинні..., — вчив В. І. Ленін, — почерпати з досвіду сьогоденної історії уроки, які згодяться завтра, в іншому місці...»¹¹. Уроки і висновки, які набула партія, її місцеві та первинні організації, в т. ч. й Української РСР, після XXIV з'їзду КПРС, є важливим надбанням їх теоретичного, організаційного та пропагандистсько-агітаційного знаряддя на шляху вирішення корінних завдань комуністичного будівництва сьогодні і в майбутньому. При цьому особлива увага має приділятися «технології» партійної роботи, показу того, як саме, за допомогою яких форм і методів парторганізації домагаються поживлення внутріпартійного життя, посилення керівництва господарським і культурним будівництвом, поліпшення комуністичного виховання трудящих.

Творче розв'язання нових проблем партійного будівництва, які висуває сучасний етап розвитку країни, вимагає вивчення і використання минулого досвіду, розгляду дії закономірностей побудови і розвитку Комуністичної партії на всіх етапах її діяльності. Як підкреслював В. І. Ленін, «вчення Маркса... є освітлене глибоким філософським світоглядом і багатим знанням історії *підсумування досвіду*»¹². Тому заслуговує великої уваги глибока розробка історії партійного будівництва, в т. ч. і Компартії України, як однієї з місцевих організацій КПРС.

¹⁰ «Радянська Україна», 23 травня 1975 р.

¹¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 9, стор. 198.

¹² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 33, стор. 28.

Як відомо, в своєму вченні про пролетарську партію нового типу В. І. Ленін значну увагу приділив обґрунтуванню місця, ролі й основних функцій місцевих партійних організацій.

Зокрема, вважаючи необхідним принцип федерації в устрої радянської держави він рішуче виступав проти федеративної побудови пролетарської партії, яка, діючи в багатонаціональній країні, об'єднує найбільш свідомих, організованих робітників та інших трудящих всіх націй і народностей не на національній, а на ідейній, класовій основі, незалежно від мови чи місця проживання, на ґрунті єдності марксистсько-ленінських переконань і дій. У відповідності до цього партія будується за територіально-виробничою ознакою, виступає як послідовно інтернаціональна сила. Всі партійні організації нашої країни з першого дня свого існування входили і входять до створеної В. І. Ленінінм всеросійської партії більшовиків. Ведучи послідовну боротьбу проти спроб буржуазних націоналістів відірвати робітників різних національностей від єдиного загальноросійського робітничого руху, В. І. Ленін підкреслював, що кожен місцевий комітет повинен організувати роботу «на всю партію, а не на окремі її частини»¹³. З розвитком і змінами адміністративно-територіального поділу країни відповідно змінювались структура місцевих партійних організацій. Виникнення радянських республік викликало появу такого їх виду, як республіканські. Але це означало створення не нових, окремих партій, а нових місцевих організацій КПРС, кожна з яких об'єднувала всіх комуністів даної республіки. Велика робота по зміцненню місцевих партійних організацій, удосконаленню їх структури відповідно до закономірностей побудови і діяльності КПРС з врахуванням особливостей державного будівництва в багатонаціональній країні була, зокрема, проведена ЦК РКП(б) на чолі з В. І. Ленінінм відразу після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, коли були створені компартії радянських республік. Проявом цього загальнопартійного процесу став і перший з'їзд КП(б)У в липні 1918 р., який завершив об'єднання більшовиків України в республіканську партійну організацію. Компартія України була створена і діє як невід'ємна складова частина і бойовий загін ленінської партії.

Вивчення і правильне висвітлення процесу утворення, удосконалення побудови, зміцнення, кількісних і якісних змін складу партійних організацій республіки, втілення в їх діяльності ленінських принципів, удосконалення форм і методів організаторської та ідейно-виховної роботи по мобілізації трудящих України на боротьбу за перемогу пролетарської революції, побудову соціалізму, безкомпромісну відсіч троцькістам, націонал-ухильникам, будь-яким право- і «ліво»опортуністичним течіям і угрупованням, як і інших питань партійного будівництва в різні історичні періоди, має велике наукове і практичне значення.

Актуальним завданням досліджень залишається рішуче викриття буржуазних і опортуністичних фальсифікацій ленінського вчення про партію. Історія і багатющий досвід КПРС, її організацій, в т. ч. й Компартії України, дають переконливі аргументи в боротьбі проти ідейних слуг капіталу, їх спроб сфальсифікувати всеперемагаюче вчення марксизму-ленінізму.

Важливою умовою підвищення ідейно-теоретичного рівня наукових досліджень партійного будівництва, їх ефективності є суворе дотриман-

---

¹³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 7, стор. 115.

ня принципів і вимог марксистсько-ленінської методології, яка передбачає послідовне класово-партійне, конкретно-історичне вивчення й оцінку подій і фактів. Такий підхід вільний від випадкових, суб'єктивних моментів, односторонності, крайностей, ґрунтується на глибокому марксистсько-ленінському, комплексному аналізі явищ в їх розвитку.

Важливе значення в зв'язку з цим має також забезпечення органічного взаємозв'язку загальнотеоретичної і конкретно-фактичної сторін кожного дослідження. У відповідності до ленінської вимоги «...підносити всю нашу партійну практику на височінь теоретичного висвітлення завдань робітничої партії»¹⁴ дослідники від окремих фактів повинні йти до глибоких теоретичних узагальнень, а з теорії робити практичні висновки, які мають суспільне значення. В цій справі важливо, з одного боку, не збитись на окремі другорядні деталі, а з другого — не захопитись тільки загальними міркуваннями, подолати емпіризм або абстрактність, які ще іноді спостерігаються в окремих працях. Усуенню таких недоліків в значній мірі сприяло б дальше зміцнення зв'язків вчених з партійними організаціями і, з другого боку, більш широке залучення до наукових досліджень практичних партійних працівників. Це дало б також змогу поліпшити вироблення на основі крупних досліджень практичних пропозицій і рекомендацій. Адже наука про партійне будівництво надзвичайно тісно зв'язана з практикою, і його дослідники покликані подавати допомогу партійним комітетам та організаціям.

XXV з'їзд КПРС, узагальнивши набутий досвід, поставить нові завдання перед суспільствознавцями в справі поліпшення розробки і підвищення якості досліджень. Підготовка наукових праць з теорії, історії і практики партійного будівництва, в яких робляться глибокі теоретичні висновки і даються конкретні рекомендації, буде вимагати значного підвищення активності, продуманої координації діяльності всіх дослідників республіки, які працюють в цій галузі. Об'єднання зусиль науковців і практичних партійних працівників дасть можливість піднести ідейно-теоретичний рівень науково-дослідної роботи з партійного будівництва, досягти нових якісних зрушень в його розвитку.

В. Ф. Шевченко

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ПАРТИЙНОГО СТРОИТЕЛЬСТВА ПОСЛЕ XXIV СЪЕЗДА КПСС

Резюме

Статья посвящена некоторым актуальным вопросам партийного строительства после XXIV съезда КПСС. В ней определяются основные направления исследовательской работы в области партийного строительства, уделяется значительное внимание организаторской и идеологической деятельности партийных организаций по выполнению решений партии.

V. F. Shevchenko

CERTAIN PROBLEMS OF PARTY CONSTRUCTION AFTER THE 24th CONGRESS OF THE CPSU

Summary

The article is devoted to certain urgent problems of party construction after the 24th Congress of the CPSU. Main trends of research work in the field of party construction are determined, considerable attention is paid to organizational and ideological activity of party organizations on fulfilling the party decisions.

¹⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 15, стор. 300.

БОРОТЬБА СРСР ЗА КОЛЕКТИВНУ БЕЗПЕКУ В ЄВРОПІ

Комуністична партія і Радянська держава, послідовно керуючись ленінськими принципами зовнішньої політики, у тісній взаємодії з країнами соціалістичної співдружності і всіма миролюбними силами добилися значних позитивних зрушень на міжнародній арені. Завдяки здійсненню Програми миру, виробленої XXIV з'їздом КПРС, останні роки ознаменовані дальшим поглибленням процесу матеріалізації розрядки напруженості, справи зміцнення безпеки народів земної кулі. Програма миру набула загального визнання, великого авторитету в світі й успішно втілюється в практику. Квітневий (1975 р.) Пленум ЦК КПРС із задоволенням відзначив, що хід подій переконливо підтвердив правильність і далекоглядність даного XXIV з'їздом марксистсько-ленінського аналізу світової обстановки і висунутих ним завдань міжнародної діяльності партії¹.

Новою видатною перемогою миролюбних сил є успішне завершення роботи загальноєвропейської наради, третій етап якої проходить 30 липня — 1 серпня 1975 р. в Хельсінкі. Скликання наради і досягнуті на ній домовленості — результат ініціативи і невтомних зусиль СРСР, інших країн соціалізму, всієї прогресивної міжнародної громадськості. Представники 33 європейських держав, США і Канади на найвищому рівні підписали в столиці Фінляндії Заключний акт — один з найвидатніших дипломатичних документів не тільки нашого часу, але й всієї історії. Фактично нині вироблено міжнародний кодекс основоположних принципів, якими держави — учасниці наради зобов'язалися керуватись у взаємних відносинах, визначено конкретні напрями діяльності країн в інтересах перетворення Європи, де вибухнули дві світові війни, у континент миру і добросусідства.

У документі Політбюро ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів Союзу РСР «Про підсумки Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі» підкреслено, що вона поклала початок новому етапові розрядки напруженості, стала важливим кроком на шляху закріплення принципів мирного співіснування і налагодження відносин рівноправного співробітництва між державами з різним суспільним ладом².

Забезпечити мир в Європі! Про це мріяли в різні часи і епохи кращі представники прогресивної думки. Але їх прагнення знайти вихід із замкненого кола були лише фантазією за умов безроздільного панування на планеті експлуаторської системи. Тільки з народженням першої на земній кулі держави робітників і селян, яка проголосила мир і співробітництво невід'ємними частинами своєї зовнішньої політики, трудящі світу здобули реальну можливість боротися за викоренення воєн з життя людського суспільства.

Початком втілення в зовнішньополітичну практику ленінських настанов став перший законодавчий акт Країни Рад — Декрет про мир, документи радянської делегації на конференціях в Генуї і Рапалло.

Зокрема, в директивах для посланців СРСР на Генуезьку конференцію і в проекті постанови ЦК РКП(б) на звіт радянської делегації

¹ «Комуніст України», 1975, № 5, стор. 4.

² «Комуніст України», 1975, № 9, стор. 3.

В. І. Ленін вказував, що розвиток між державами з різним суспільним ладом договірних, торговельних і політичних відносин на рівноправній основі є «єдиний правильний вихід з утруднень, хаосу і небезпеки воен...»³.

З кожним наступним роком роль принципів зовнішньої політики, проголошених Радянською державою, неухильно зростала. Вони все більше ставали реальним фактором міжнародних відносин. В 20-і — на початку 30-х років відбулася полоса дипломатичного визнання нашої країни провідними капіталістичними державами. В результаті здійснення соціалістичних перетворень Радянський Союз став могутнім оплотом миру, продовжував невтомно боротися проти загрози нової світової війни. У грудні 1933 р. він першим виступив із закликом розгорнути боротьбу за створення системи колективної безпеки в Європі.

В гігантській битві з фашизмом СРСР, внісши вирішальний вклад у розгром цього найпотворнішого породження міжнародного імперіалізму, врятував цивілізацію від коричневої чуми, ще раз довів свою відданість принципам інтернаціоналізму й гуманізму. На забезпечення в Європі мирного майбутнього були спрямовані практичні кроки СРСР в Тегерані, Ялті та Потсдамі.

Після другої світової війни на планеті відбулися гігантські перетворення: співвідношення сил змінилось на користь миру, соціалізму і демократії. Утворилася світова соціалістична система, зазнала краху колоніальна система імперіалізму, ширших масштабів набула класова боротьба пролетаріату, зміцніли антиімперіалістичні національно-визвольний та демократичний рухи, активізувалася миролюбна громадськість на всіх континентах. Всі ці сили об'єдналися в єдиному прагненні забезпечити людям праці мирний завтрашній день, не дозволити спалахнути термоядерній пожежі, дати відсіч мілітаристським та реваншистським колам.

В загальному потоці перемін в 50-х, першій половині 60-х років, хоч і не вдалося добитися корінних зрушень в справі забезпечення миру, але була досягнута найважливіша мета: соціалістичним країнам, міжнародному комуністичному і робітничому рухові, демократичній громадськості Західної Європи спільними зусиллями вдалося стримати агресивні наміри імперіалізму, не дозволити йому розв'язати нову бойню народів, відстояти підсумки другої світової війни.

Боротьба СРСР за створення системи колективної безпеки на європейському континенті на основі визнання територіальних змін, що склалися тут в результаті розгрому фашизму, стала одним з основних напрямів його зовнішньої політики. Але в розпал «холодної війни», уряди Заходу, покладаючись на політику з «позиції сили» і «відкидання комунізму», відхиляли всі пропозиції Радянського Союзу й інших країн соціалізму, спрямовані на досягнення розрядки напруженості в Європі, на перетворення її в континент згоди і співробітництва.

У другій половині 60-х років в результаті дальшої зміни загального співвідношення сил на користь соціалізму в певній мірі вдалося нейтралізувати агресивний курс США та їх союзників по НАТО, добитися поліпшення відносин між європейськими країнами, що належать до різних суспільних систем.

Для розгортання нових зусиль по забезпеченню європейської безпеки визначну роль відіграв XXIII з'їзд КПРС. На основі глибокого аналізу міжнародного становища він виробив дальшу стратегію боротьби по забезпеченню міцного миру і накреслив найбільш ефективні

³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 45, стор. 183.

кроки і заходи для досягнення цієї благородної мети. На з'їзді підкреслювалася особлива роль єдності соціалістичних країн для вирішення світових і європейських проблем, відзначалась важливість розвитку добросусідських зв'язків з усіма країнами континенту, зокрема з Францією, Італією і Англією. У Звітній доповіді наголошувалось на значенні дальшого розширення дружніх відносин з Фінляндією, Австрією, Туреччиною.

Серед першорядних завдань, висунутих ХХІІІ з'їздом КПРС були підготовка до переговорів з питань європейської безпеки, обговорення пропозицій соціалістичних держав, спрямованих на досягнення воєнної розрядки і скорочення озброєнь, та про розвиток взаємовигідних зв'язків в різних галузях між усіма континентальними державами, скликання для цього міжнародної наради. Було також запропоновано, щоб на основі визнання кордонів, які склалися, в тому числі між ФРН і НДР, повністю ліквідувати наслідки другої світової війни в Європі.

Значною віхою в боротьбі за забезпечення європейської безпеки стала Бухарестська нарада в липні 1966 р. Політичного консультативного комітету держав — учасниць Варшавського Договору, на якій вони прийняли Декларацію про зміцнення миру в Європі. В документі підкреслювалося, що спільними зусиллями держав, всіх громадських сил, які виступають за мир, — незалежно від їх ідеологічних поглядів, релігійних та інших переконань, проблема європейської безпеки може бути вирішена⁴.

Відправною точкою в справі створення колективної безпеки повинно було стати скликання загальноєвропейської наради, яка мала виробити і підписати спільний кодекс співробітництва в інтересах підтримання і зміцнення відносин добросусідства. Пропонувалось включити до майбутнього документа обов'язки держав континенту, керуватися у стосунках одна з одною інтересами миру, вирішувати всі спірні питання шляхом переговорів, а також сприяти всебічному розвитку економічних, науково-технічних і культурних зв'язків. СРСР і його союзники запропонували свою програму як основу для діалогу і висловили готовність шукати спільно з іншими країнами взаємоприйнятних засобів для зміцнення миру в Європі.

Важливим етапом на цьому шляху стали рішення конференції європейських комуністичних і робітничих партій з питань безпеки на континенті, що відбулася в Карлових Варах 24—26 квітня 1967 р. Будучи першим форумом комуністів, спеціально присвяченим названим проблемам, вона одноставно прийняла заяву «За мир і безпеку в Європі», в якій говорилося, що досвід останніх років підтвердив правильність тези комуністів про те, що світова війна не є неминучою, що її можна відвернути спільними зусиллями світової соціалістичної співдружності, міжнародного робітничого класу, національно-визвольного руху всіх миролюбних сил. У зверненні конференції до соціал-демократичних і християнських партій, профспілкових та інших масових організацій пропонувалося розробити спільну платформу боротьби за європейський мир.

Конференція подала на розгляд громадської думки і заінтересованих політичних кіл конкретні пропозиції по створенню надійної системи колективної безпеки, що базувалася б на принципах мирного співіснування. Ці пропозиції включали: визнання реальної дійсності, яка склалася в Європі після другої світової війни, забезпечення розвитку мирних відносин і співробітництва між всіма європейськими держава-

⁴ «Правда», 7 липня 1966 р.

ми, визнання принципу нейтралітету і безумовне поважання недоторканності нейтральних країн, ліквідацію штучно створюваних бар'єрів в економічних відносинах між соціалістичною і капіталістичною частинами континенту. Конференція одностайно підтримала радянську пропозицію про скликання наради всіх європейських держав з питань безпеки і співробітництва⁵.

У березні 1969 р. представники країн соціалістичної співдружності, що зібралися в столиці Угорщини, закликали всі держави континенту розгорнути практичну підготовку до загальноєвропейського форуму⁶. Дальшими важливими кроками, спрямованими на розв'язання назрілої проблеми стали наради міністрів закордонних справ братніх країн у Празі (жовтень 1969 р.) і Будапешті (червень 1970 р.), на яких були внесені нові пропозиції, зокрема про час і місце скликання наради та висунуто конкретні питання для включення до її порядку денного⁷.

На рубежі 70-х років склалася досить широка основа для досягнення між країнами континенту взаєморозуміння з головних питань, пов'язаних з дотриманням статус-кво в Європі та скликанням загальноєвропейської наради. Ряд держав Заходу підтримали ініціативи соціалістичних країн і висловились за проведення багатосторонніх консультацій. 7 травня 1969 р. уряд Фінляндії заявив про готовність виступити організатором наради і попередньої зустрічі по її підготовці. 25 листопада наступного року він надіслав 35 країнам пам'ятну записку, запропонувавши провести консультації на рівні глав дипломатичних представництв у Хельсінкі або спеціальних уповноважених.

Члени організації Варшавського Договору на засіданні ПҚК 2 грудня 1970 р. в Берліні і на нараді міністрів закордонних справ 18—19 лютого 1971 р. в Бухаресті вітали практичні кроки, зроблені Фінляндією⁸. Тим самим соціалістичні країни знову проявили добру волю і готовність шукати взаємоприйнятні підходи, враховуючи побажання кожної сторони, якщо вони спрямовані на те, щоб прискорити скликання наради і забезпечити її плодотворну роботу.

Величезним вкладом в справу розв'язання європейських проблем стали документи ХХІV з'їзду КПРС. Вироблені ним положення і пропозиції з питань безпеки в Європі, що увійшли до складу Програми миру, передбачили, зокрема, остаточне визнання територіальних змін, що відбулися в Європі після другої світової війни; підписання двосторонніх і регіональних договорів про відмову від застосування сили чи погрози її застосування для розв'язання спірних питань; забезпечення скликання і успіху загальноєвропейської наради. Програма включала в себе такі пропозиції, як скорочення збройних сил та озброєнь і, насамперед, в Центральній Європі, вжиття інших заходів щодо припинення гонки озброєнь; готовність країн-учасниць оборонного Варшавського Договору до анулювання його одночасно з Північноатлантичним пактом; готовність Радянського Союзу поглиблювати співробітництво в усіх галузях з державами, які з своєї сторони прагнуть до цього, включаючи розв'язання таких проблем, як збереження природного середовища, освоєння енергетичних та інших ресурсів, розвиток транспорту й зв'язку, попередження і ліквідація найбільш небезпечних та поширених захворювань, дослідження і освоєння космосу та Світового океану⁹.

⁵ Конференція європейських комуністических и рабочих партий по вопросам безопасности в Европе. Карловы Вары, 24—26 апреля 1967 г., М., 1967, стор. 270.

⁶ «Правда», 28 березня 1969 р.

⁷ «Правда», 1 листопада 1969 р.; 27 червня 1970 р.

⁸ «Правда», 4 грудня 1970 р.; 20 лютого 1971 р.

⁹ Див. Матеріали ХХІV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 33—35.

Роки, що минули після прийняття Програми миру, переконливо показали, що вона знайшла схвалення широкої громадськості всіх континентів, справила найсприятливіший вплив на обстановку як в Європі, так і за її межами.

Нині багато конкретних пунктів Програми миру практично вже виконані або близькі до виконання. Ліквідовано небезпечне вогнище напруженості й війни в Індокитаї, що стало можливим у результаті героїчної боротьби народу В'єтнаму, всебічної його підтримки Радянським Союзом, іншими соціалістичними країнами, світовою громадськістю. Переможно завершилася і багаторічна визвольна боротьба патріотів Лаосу і Камбоджі. Міжнародно-правове визнання здобула НДР, нормалізувалися відносини СРСР та інших соціалістичних країн з ФРН, Сполученими Штатами Америки, велетенські зрушення сталися в Азії, Африці й Латинській Америці. Все більш активно у вирішення справи безпеки народів включається прогресивна громадськість, про що свідчить Всесвітній конгрес миру в Москві; дедалі виразніше проявляється банкрутство імперіалістичної політики, її ізоляція. Значні зрушення відбулися і в такій найгострішій проблемі сучасності, як роззброєння, припинення гонки озброєнь.

До числа найактуальніших проблем, розв'язання яких було конче необхідне на шляху до наради, відносилось західноберлінське питання. Понад два десятиріччя Західний Берлін був джерелом ускладнень, що отруювали політичну атмосферу на континенті і в усьому світі. На початку 60-х років становище там загострилося і загрожувало справі миру і безпеки. Інтереси народів вимагали розв'язання проблеми Західного Берліна. Ініціатором всіх пропозицій, спрямованих на вирішення вказаного питання, незмінно виступав Радянський Союз. Важливим етапом на цьому шляху стали наради міністрів закордонних справ заінтересованих сторін у 1959 р. в Женеві, радянсько-американські контакти в 1961—1963 рр., переговори послів СРСР, США, Англії і Франції у 1970—1971 рр., що завершилися підписанням 3 вересня 1971 р. чотиристоронньої угоди по Західному Берліну, яка набрала чинності у червні 1972 р.

Чотири держави, виходячи з існуючих в центрі Європи реальностей та поважаючи індивідуальні та спільні права, домовилися не застосовувати силу чи погрозу силою, розв'язувати всі спірні питання виключно мирними засобами. Вони погодилися також в тому, що становище, яке склалося в районі, що є предметом домовленості, не буде змінюватися односторонньо. В угоді чітко зафіксовано, що Західний Берлін не є складовою частиною ФРН і не буде нею управлятися й надалі. Передбачено також згортання політичної діяльності ФРН в цьому місті, що, як відомо, було однією з головних причин напруженості. В ході переговорів розглядалися й інші важливі питання. При цьому були повністю враховані законні права й інтереси НДР, яка 17 і 20 грудня 1971 р. підписала відповідні документи з ФРН і західноберлінським сенатом.¹⁰

Домовленість по Західному Берліну стала вагомим кроком в закріпленні непохитності кордонів, що склалися в Європі, прикладом практичного здійснення послідовної лінії Радянського Союзу та інших країн соціалізму на розрядку напруженості й забезпечення надійного миру на континенті. Підписання чотиристоронньої угоди позитивно відбилося як на загальному політичному кліматі в Європі, так і на процесі ратифікації радянсько-західнонімецького і польсько-західнонімецького

¹⁰ Проблемы современной Европы, М., 1974, стор. 59—63.

договорів, підписаних відповідно 12 серпня і 7 грудня 1970 р. в Москві й Варшаві¹¹. Майже два роки точилась гостра політична боротьба в ФРН навколо цих договорів і лише 17 травня 1972 р. бундестаг їх ратифікував.

Досягнуте СРСР і ПНР врегулювання з Федеративною Республікою Німеччини охоплює широке коло питань, рішення яких має першорядне значення для нормалізації обстановки на європейському континенті. ФРН визнала непорушність кордонів в Європі і брала конкретні зобов'язання поважати їх як тепер, так і в майбутньому. Федеральний уряд заявив, що він не має до будь-кого територіальних претензій і не буде їх висувати в майбутньому. Як відзначалось у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові КПРС, «тепер договорами Радянського Союзу і Польщі з ФРН непорушність кордонів, у тому числі між НДР і ФРН і західного кордону польської держави, підтверджується з усією певністю»¹².

Укладення договорів з ФРН позитивно відбилося на загальному політичному кліматі, сприяло розв'язанню назрілих проблем, зокрема, скликанню загальноєвропейської наради, переговорам стосовно взаємного скорочення збройних сил і озброєнь в Центральній Європі та підходу до інших питань. З підписанням цих договорів були створені можливості для розширення взаємовигідного співробітництва між Радянським Союзом, Польщею, з одного боку, і ФРН — з другого, відкрилися шляхи для нормалізації відносин Федеральної Республіки Німеччини з іншими соціалістичними країнами.

Насамперед склалися відповідні умови для врегулювання відносин між Німецькою Демократичною Республікою і ФРН. 21 грудня 1972 р. в столиці НДР — Берліні обидві держави підписали двосторонній договір. Ним було офіційно підведено ризику під притязання Бонна на одноосібне представництво всіх німців. Тим самим зазнали провалу спроби імперіалістичних кіл ізолювати Німецьку Демократичну Республіку від міжнародного життя. Нині НДР має дипломатичні зв'язки з понад 100 державами світу, в тому числі з США.

Звичайно, що підписання договору не означало ліквідації суперечностей і відмінностей, існуючих між НДР і ФРН, обумовлених корінною протилежністю їх суспільних систем. Проте відносини між двома державами стали будуватися у відповідності з цілями і принципами Організації Об'єднаних Націй і мирного співіснування. З набранням чинності договору між НДР і ФРН вони були прийняті 18 вересня 1973 р. на XXVIII сесії Генеральної Асамблеї ООН до її складу. Ще одним актом в процесі нормалізації стало підписання 14 березня 1974 р. в Бонні протоколу про обмін постійними представниками. Цим самим відносини між двома суверенними німецькими державами були поставлені на міжнародно-правову основу.

Новою вагомою перемогою політики миру і безпеки, добросусідства і співробітництва є договір між Чехословацькою Соціалістичною Республікою і ФРН, підписаний 11 грудня 1973 р. в Празі. Йому передували переговори, що тривали понад два роки. Західнонімецька сторона, висловивши свою заінтересованість в нормалізації відносин з ЧСР, в той же час намагалася обійти питання про визнання недійсною мюнхенської угоди. Але розв'язання цієї проблеми було ключем до всіх інших питань. В результаті переговорів — обидві держави в названому договорі заявили, що розглядають мюнхенську угоду як таку, що «не-

¹¹ Внешняя политика Советского Союза, М., 1975, стор. 228—232, 276—277.

¹² Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 28.

дійсна з моменту її укладення». Це означало засудження мюнхенського диктату як акту насильства.

В інших п'яти статтях сторони підтвердили «недоторканність своїх спільних кордонів нині і в майбутньому», зобов'язалися поважати територіальну цілісність обох держав. Вони проголосили, що будуть керуватися у взаємних відносинах і в питаннях забезпечення безпеки в Європі цілями і принципами Статуту ООН і не вдаватимуться до погрози силою або її застосування, а також вживуть заходів до широкого розвитку співробітництва в різних галузях¹³.

Дальшими кроками у підведенні підсумків другої світової війни стало встановлення у грудні 1973 р. дипломатичних відносин між Народною Республікою Болгарією і Угорською Народною Республікою, з одного боку та Федеративною Республікою Німеччини — з другого.

Договори з ФРН в комплексі були значним успіхом братніх країн соціалізму, важливими і необхідними етапами на шляху нормалізації відносин між соціалістичною і капіталістичною частинами континенту. Вони відповідали дальшому процесові позитивних змін у європейських справах, свідчили про те, що фактично завершилася історична робота по закріпленню наслідків післявоєнного розвитку в Європі. Співробітництво між державами, що належать до різних суспільних систем, становлять складовий елемент європейської безпеки, є одним з найважливіших засобів розв'язання головного завдання сучасності — відвернення небезпеки нової світової війни і забезпечення тривалого миру.

Зрозуміло, що, виступаючи за проведення загальноєвропейської наради, СРСР й інші країни соціалізму здійснювали активну політику всебічного розвитку двосторонніх відносин з країнами Заходу. Досягнуті в цьому плані зрушення сприяли дальшому оздоровленню політичного клімату в Європі і в усьому світі.

В системі зв'язків і контактів, що постійно розширюються між капіталістичними і соціалістичними державами Європи, першорядну роль відіграє радянсько-французьке співробітництво. Воно є важливою ланкою в ланцюгу подій і процесів, які привели до глибоких змін на європейському континенті, справили вагомий вплив на втілення в життя принципів мирного співіснування. Співробітництво двох найбільших континентальних держав стає постійним фактором у міжнародних відносинах, наріжним каменем стабільності в Європі, одним з основних елементів забезпечення загального миру.

Франція перша з великих капіталістичних країн стала на шлях переоцінки колишніх концепцій західної політики з урахуванням реального становища, пішла на зближення з Радянським Союзом на широкій основі. Генерал де Голль, а потім президент Ж. Помпиду твердо взяли курс на взаємовигідне співробітництво з соціалістичними країнами. Це знайшло своє відбиття в Декларації (1966 р.) і Радянсько-Французькому протоколі про політичні консультації (1970 р.), Принципах співробітництва між СРСР і Францією (1971 р.) та інших спільних документах, прийнятих в ході переговорів на найвищому рівні в Москві, Парижі, Заславлі, Піцунді, Рамбуйє, що стали регулярними. У жовтні 1975 р. відбувся візит до СРСР президента Валері Жіскар д'Естена, по закінченні якого сторони підписали новий важливий документ — Декларацію про дальший розвиток дружби і співробітництва.

У світлі позитивних змін, що відбуваються в Європі, важливе значення мають радянсько-західнонімецькі відносини. Початок їх поліп-

¹³ Проблемы современной Европы, стор. 74—76.

шенню було покладено під час зустрічей Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва і федерального канцлера В. Брандта у Москві (1970 р.) та Ореанді (1971 р.). В результаті діалогів створилась можливість укласти договори і досягти важливих міжнародних акцій, про які йшлося вище. Логічним продовженням таких зрушень став офіційний візит Л. І. Брежнєва до ФРН у травні 1973 р., канцлера Г. Шмідта і президента ФРН В. Шеєля до Москви відповідно у жовтні 1974 р. та в листопаді 1975 р., під час яких сторони досягли ряду важливих домовленостей, що відкрили нові можливості для розширення і поглиблення співробітництва в інтересах обох держав, міжнародної безпеки.

Позитивний вклад у справу зміцнення європейського миру внесли переговори на найвищому рівні між СРСР і Великобританією, що проходили в Москві у лютому 1975 р. В ході англо-радянської зустрічі відбувся плідотворний обмін думками по широкому колу питань, підписано ряд важливих політичних документів, в яких передбачено розвиток всебічних відносин між Радянським Союзом та Великобританією. Широка програма співробітництва накреслена в Спільній радянсько-англійській заяві. Цим процесам має сприяти Протокол про консультації та дві довгострокові програми — про розвиток економічних, промислових і науково-технічних зв'язків. Розвиваються добросусідські відносини з Фінляндією, Італією, президент якої Дж. Леоне відвідав СРСР з офіційним візитом у листопаді 1975 р., Данією, Португалією, Австрією та іншими країнами Європи.

В ході переговорів Радянського Союзу з Заходом одне з першорядних місць посідали проблеми скликання європейської наради, успішного завершення її роботи, відповідальності за розвиток процесу покращення міжнародної обстановки, а також за те, щоб разрядка набула необоротного характеру.

Вона одержала важливий стимул і набула значно більшої надійності в результаті поліпшення відносин між Радянським Союзом і Сполученими Штатами Америки. Дві великі держави, які належать до протилежних суспільних систем, прийняли як основу відносин між собою принцип мирного співіснування, підписали ряд історичних документів, що сприяло закріпленню підсумків другої світової війни, оздоровленню політичної обстановки в Європі.

Коли скликання загальноєвропейського форуму і прийняття практичних заходів стали невідкладною вимогою часу, виникла потреба виробити конкретну платформу мирного розвитку на континенті, яка могла б бути покладена в основу роботи наради. Такою платформою стали основні принципи європейської безпеки і відносин між державами Європи, що містилися в Декларації, прийнятій братніми країнами соціалізму 26 січня 1972 р. в Празі. Ці принципи являли собою узагальнення досвіду їх багаторічної боротьби за мир і співробітництво, враховували всі конструктивні елементи, що виникли на рубежі 70-х років в політиці західних держав. Учасники Празької наради висловились за невідкладне проведення в Хельсінкі багатосторонніх консультацій за участю всіх держав Європи, а також США і Канади¹⁴. Такі консультації почалися 22 листопада 1972 р. в Діполі (Фінляндія). Підготовлені заключні рекомендації давали відповідь на всі зв'язані з нарядом питання: про дату і місце її проведення, про організацію і процедурні заходи, про склад учасників і порядок дня. В основу роботи було вирішено покласти ступінчасту систему і провести нараду в три етапи. Перший етап відбувся в липні 1973 р. в Хельсінкі на рівні

¹⁴ «Правда», 27 січня 1972 р.

міністрів закордонних справ. Радянський Союз вніс проект Генеральної декларації про основи європейської безпеки і принципи відносин між державами Європи. В цьому документі містилося 10 принципів, які були сформульовані на основі конструктивної практики міжнародних відносин і врахування документів, підписаних між СРСР і іншими соціалістичними державами із західними країнами.

Крім радянського проекту Генеральної декларації, ряд конструктивних пропозицій внесли інші соціалістичні країни Європи: Німецька Демократична Республіка і Угорщина — проект спільної заяви про розвиток співробітництва в галузі економіки, торгівлі, науки і техніки, захисту навколишнього середовища; Польща і Болгарія — проект про основні напрями розвитку культурного співробітництва, контактів і обміну інформацією; Чехословаччина — про консультативний комітет з питань безпеки і співробітництва в Європі. В ході першого етапу наради були створені координаційний комітет — головний організуючий центр роботи другого етапу, три комісії: з питань безпеки, по співробітництву в галузі економіки, науки, техніки і навколишнього середовища, по співробітництву в гуманітарних та інших сферах. Були також створені 12 підкомісій і робочі групи для детального розгляду всіх аспектів пропозицій. Народою був прийнятий принцип консенсуса — тобто загальної згоди. Такий принцип найбільш повно відповідав ідеям рівноправ'я і добровільної згоди всіх заінтересованих держав.

Другий етап Наради проходив у Женеві на рівні робочих органів, які розпочали свою діяльність 29 серпня 1973 р. і функціонували до 23 липня 1975 р. За цей час 375 дипломатів і експертів розглянули і обговорили близько 4700 проектів і пропозицій, провели майже 2500 засідань і цим підготували початок третього етапу наради.

В процесі підходу до підписання Заключного акту соціалістичні держави продовжували активно сприяти просуванню вперед справи зміцнення миру в Європі. На зустрічі у Варшаві (квітень 1974 р.) члени Варшавського Договору прийняли документ, в якому було розглянуто наріжне питання політичного життя і сучасного етапу боротьби за європейську безпеку — питання про непорушність кордонів, що склалася. Спробам вихолостити зміст своїх миролюбних ініціатив, завести в оману міжнародну громадськість, братні країни протиставили обґрунтований комплекс заходів і кроків, що відповідають справжнім інтересам широких мас населення європейських держав. Вони ще раз підтвердили, що додержання принципу непорушності кордонів — головний напрямок, по якому має йти позитивний розвиток справ в Європі¹⁵.

Успішне завершення наради стало можливим насамперед завдяки конструктивній позиції СРСР й інших братніх країн. Позитивний вклад в результати цього форуму внесли демократична громадськість Європи, про що свідчать її Асамблеї в Брюсселі у червні 1972 р. і квітні 1975 р., та політичні діячі і уряди капіталістичних країн, які керувалися у своїй політиці принципами реалізму.

Величезне досягнення наради — підбиття державними учасниками необхідного політичного підсумку другої світової війни. Вони зро или колективні висновки з досвіду історії Європи, де не раз в політичну доктрину зводилися претензії на світове панування, що кінчалися кривим хом держав, ресурси яких були поставлені на службу злочинним людиноненависницьким цілям, трагедіями для цілих народів. З повним усвідомленням своєї відповідальності за долю європейського континенту, який повинен розвиватися і існувати в умовах миру, представники 35

¹⁵ «Правда», 26 квітня 1974 р.

країн зафіксували в Заключному акті непорушність політико-територіального статус-кво в Європі.

У підсумковому документі наради охоплено широке коло найактуальніших питань, включно всю сукупність відносин між державами Європи. Це своєрідний основний закон міжнародного життя континенту, покликаний сприяти створенню атмосфери взаємного довір'я, впевненості у незалежному розвитку кожної країни, кожного народу. Прийняття десяти принципів відносин між державами, спрямованість у завтрашній день, турбота про вирішення центрального завдання нашої епохи — зберегти і зміцнити мир — такий зміст Заключного акту наради. В ньому не тільки підбито підсумки минулого, але й закріплено сучасне, відкрито небачені раніше можливості на майбутнє. Сьогодні Заключний акт — максимум можливого. Але завтра цей документ може і повинен стати відправною точкою для дальшого просування вперед, для створення на континенті й на всій планеті нових відносин добросусідства. «Результати проведених тривалих переговорів такі, що немає переможців і переможених, тих, хто здобув, і тих, хто втратив. Це — перемога розуму. Виграли всі: країни Сходу і Заходу, народи соціалістичних і капіталістичних держав...»¹⁶, — зазначив у своїй промові на нараді Л. І. Брежнев.

Нелегким і непростим був шлях до переломного моменту у відносинах європейських народів. Доводилось долати опір прихильників «холодної війни», верховодів воєнно-промислового комплексу, різношерстного «воїнства» правих і фашистських організацій, підступи маоїстів. На Заході і нині чимало противників розрядки та скептиків, які продовжують ставити питання: «Хто більше виграв?», «Чи не є досягнуті результати одностороннім виграшем СРСР?». Деякі впливові кола капіталістичних країн після зустрічі в Хельсінкі розгорнули кампанію дезінформації, наклепів на адресу соціалістичних держав, що прямо протилежне духові рішень, прийнятих на нараді. В цьому зв'язку показовим є процес ознайомлення із Заключним актом широкої громадськості. Виступаючи з промовою на VII з'їзді Польської об'єднаної робітничої партії, товариш Л. І. Брежнев підкреслив: «Треба прямо сказати: в багатьох західних країнах справа з цим стоїть неважно. Якщо в Радянському Союзі, в Польщі та інших соціалістичних країнах повний текст документа наради видано багатомільйонними тиражами і відомий практично кожній читаючій людині, то в західних країнах його тиражі в кращому разі обчислюються тисячами і він залишається маловідомим»¹⁷.

Даючи рішучу відсіч противникам розрядки, їх прямим і побічним пособникам, соціалістичні держави виявляють постійну готовність до поглиблення вже досягнутих домовленостей. Адже за столом наради зустрілися керівні діячі 27 капіталістичних і 8 соціалістичних держав, 15 членів НАТО і 7 учасниць Організації Варшавського Договору. Отже, тільки при взаємній згоді і усвідомленні своєї відповідальності за майбутнє людства сторони могли дійти згоди, виявити взаєморозуміння.

Підсумки роботи наради переконують світову громадськість, що її зусилля не були марними, що шляхи до забезпечення позитивного розвитку міжнародних відносин прокладено, а мирне співіснування можливе на практиці.

¹⁶ «Радянська Україна», 1 серпня 1975 р.

¹⁷ «Радянська Україна», 10 грудня 1975 р.

Народи континенту і світу в цілому чекають вирішення таких фундаментальних проблем, як припинення гонки у виробництві зброяцької війни, досягнення угоди про скорочення збройних сил і озброєнь, зокрема, в Центральній Європі. З цього питання, починаючи з жовтня 1973 р. у Відні йдуть переговори. Радянський Союз, інші братні країни доклали чимало зусиль для їх початку. В переговорах беруть участь 19 держав, які представляють дві протилежні суспільні системи. Згідно існуючої домовленості до числа потенціальних учасників збройних сил увійшли 11 держав: з одного боку — СРСР, Польща, НДР, Чехословаччина; з другого — США, ФРН, Англія, Канада, Бельгія, Нідерланди, Люксембург. Попередньо визначився і район, на який має поширитися майбутня угода.

Соціалістичні країни внесли спільний проект про скорочення збройних сил і озброєнь, в якому названо конкретні цифри і строки проведення відповідних заходів. Згідно пропозицій соціалістичних країн скороченню підлягають як іноземні, так і національні контингенти. Передбачається, що воно охопить всі види озброєнь: сухопутні війська, військовоповітряні сили, а також ядерну зброю. Такий підхід ставить усіх учасників в однакове становище, не дає нікому односторонніх переваг і, отже, спрямований на забезпечення справжньої воєнної розрядки. Однак країни НАТО обрали інший підхід. Вони мають на меті не взаємне і справедливе скорочення збройних сил і озброєнь, а шукають можливості добитися зміни існуючого співвідношення сил в Центральній Європі на свою користь. Саме про це свідчать їх пропозиції, які зводяться до скорочення лише сухопутних сил, взагалі обминають цей процес стосовно повітряних сил і ядерної зброї. Проте відомо, що саме авіація та оснащені атомними боєголовками підрозділи є головною ударною силою армій і являють найбільшу небезпеку для густонаселених районів Європи. Треба додати, що пропозиції Заходу не передбачають скорочення національних збройних сил.

Намагання підмінити справедливу і рівноправну угоду такою, яка б фактично вела до одностороннього зниження оборонних можливостей країн соціалізму, погано узгоджується з курсом на розрядку, проголошеним урядами західних країн. «Якщо такі дії, — говорив Л. І. Брежнєв, — задумані як засіб тиску на Радянський Союз та інші соціалістичні держави в надії добитися для себе якихось односторонніх вигід на шкоду нашим принципам і життєвим інтересам, то це марна затія»¹⁸. Народи європейських країн чекають на позитивне вирішення поставленої життям проблеми скорочення збройних сил і озброєнь, що буде важливим вкладом у справу дальшої розрядки міжнародної напруженості в Європі і в усьому світі.

Виступаючи за викоренення воєн з життя людського суспільства, його нинішнього і наступного покоління, Союз РСР, інші соціалістичні країни надавали і надають великого значення науково-технічному і економічному взаємовигідному співробітництву країн Європи й інших континентів як матеріальній опорі міжнародної безпеки, складовій частині фундаменту, на якому має зводитися будівля миру.

Природно, що на міжнародних економічних відносинах, як на всіх інших сферах суспільної діяльності, неминує позначається протистояння двох світових систем, характерне для самої суті сучасної епохи. Але при всій складності й суперечливості сучасних міжнародних економічних відносин в їх розвитку проявляються головні тенден-

¹⁸ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 4, К., 1974, стор. 387.

ції: не тільки швидке розширення загальносвітових економічних зв'язків, але й певні зрушення в самому їх механізмі, поступове утвердження в них таких принципів, як рівноправність держав, взаємна вигода, відмова від дискримінаційних обмежень. Звичайно, ці зміни не сталися самі по собі. За них боролися й борються СРСР, інші країни соціалізму.

Великі позитивні зрушення, що сталися в Європі і в усьому світі, незаперечні. Проте не можна вважати, що всі проблеми вирішено і лишається користуватися плодами досягнутого. Квітневий (1975 р.) Пленум ЦК КПРС у своїй постанові «Про міжнародне становище і зовнішню політику Радянського Союзу» підкреслив, що сили війни, реакції, агресії не залишають спроб підірвати позитивні процеси, які відбуваються в сучасному світі. Вони підхльостують гонку озброєнь, чинять опір ліквідації існуючих міжнародних криз, грубим втручанням у внутрішні справи інших країн намагаються зірвати боротьбу народів за свободу і демократію, дискредитувати політику мирного співіснування. КПРС, Радянська держава, зазначено у постанові Пленуму, будуть і далі пильно стежити за підступами ворогів миру, твердо і рішуче відстоювати інтереси радянського народу, інтереси загального миру і свободи¹⁹.

Радянські люди, йдучи назустріч XXV з'їздові партії, висловлюють рішучу і беззастережну підтримку зовнішній і внутрішній політиці КПРС. Підвищуючи свою трудову активність, вони тим самим самовідданою працею зміцнюють фундамент ленінської політики миру, безпеки і свободи народів. І в цьому — запорука нездоланності миролюбних сил, нових успіхів Союзу РСР, інших країн соціалізму на міжнародній арені.

¹⁹ «Комуніст України», 1975, № 5, стор. 5.

А. В. Кудрицький

БОРЬБА СССР ЗА КОЛЛЕКТИВНУЮ БЕЗОПАСНОСТЬ В ЕВРОПЕ

Резюме

В статье раскрывается последовательная деятельность КПСС и Советского государства по созданию системы коллективной безопасности в Европе — одной из центральных задач советской Программы мира, выработанной XXIV съездом партии, подчеркивается огромное международное значение Совещания по вопросам безопасности и сотрудничества в Европе как начала нового этапа разрядки напряженности. Больше внимание уделено освещению конструктивного вклада стран социалистического содружества в создание системы коллективной безопасности, в осуществление разрядки международной напряженности и сотрудничества в Европе.

A. V. Kudritskij

THE USSR STRUGGLE FOR COLLECTIVE SECURITY IN EUROPE

Summary

The paper shows the consistent activity of the CPSU and Soviet state in creating a system of collective security in Europe — one of the central tasks of the Soviet Peace Program worked out by the 24th CPSU Congress, emphasizes great international importance of the Conference on Security and Cooperation in Europe as a beginning of a new detente stage. Much attention is paid to elucidating the constructive contribution of the countries of socialist concord to creation of a system of collective security, in realization of international detente and cooperation in Europe.

РОЗВИТОК НАРОДНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР У ДЕВ'ЯТИЙ П'ЯТИРІЧЦІ

Період, що минув після XXIV з'їзду КПРС, характеризується динамічним розвитком радянської економіки, дальшим піднесенням добробуту народу, новими визначними досягненнями в галузі науки і культури. «Це були роки напруженої творчої роботи партії, нашого робітничого класу, працівників сільського господарства, інтелігенції і всього народу по розв'язанню історичних завдань, поставлених XXIV з'їздом КПРС, — зазначав Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев — ...На всіх напрямках, намічених з'їздом, проведено велику роботу, досягнуто серйозних успіхів. Ми зробили великий крок вперед по шляху комуністичного будівництва»¹.

У своїй практичній діяльності КПРС виходить з того, що темпи суспільного прогресу великою мірою залежать від розвитку культури, науки, освіти, інтелектуального потенціалу суспільства. У Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їзду партії підкреслювалося, що «без високого рівня культури, освіти, суспільної свідомості, внутрішньої зрілості людей комунізм неможливий, як неможливий він і без відповідної матеріально-технічної бази»².

В умовах науково-технічної революції дедалі зростає соціально-економічна роль системи народної освіти. Підвищення освітнього рівня трудящих сприяє піднесенню ефективності суспільного виробництва. За даними соціологів, продуктивність праці робітників з неповною середньою освітою на 35% вища, ніж тих, що закінчили тільки 5 класів, а осіб з середньою освітою — на 25% вища і строк їх виробничого навчання і перекваліфікації на 20% коротший, ніж працівників, які не мають атестату зрілості³.

Величезна роль належить радянській школі і в розв'язанні проблеми стирання істотних відмінностей між містом і селом, між фізичною і розумовою працею. Виступаючи на Всесоюзному з'їзді вчителів, Л. І. Брежнев зазначав: «Ці проблеми соціального розвитку розв'язуються багатьма шляхами — технічним пересозброєнням сільськогосподарської праці, механізацією і автоматизацією промислового виробництва, заходами, спрямованими на підвищення добробуту трудящих мас і скорочення робочого дня. Але найважливіше значення має також нове піднесення освіченості і культури народу. І в цій великій справі наше суспільство насамперед спирається на школу...»⁴

Розвиток народної освіти в СРСР є загальнонародною справою, предметом постійного піклування партії та уряду. Створена в нашій країні за роки Радянської влади нова система народної освіти, в основу якої покладено принципи, розроблені В. І. Ленініним, дала змогу за небагато короткий строк успішно розв'язати корінні завдання соціалістичної культурної революції. В СРСР давно ліквідовано неписьмен-

¹ Л. І. Брежнев. В ім'я миру і щастя радянських людей, К., 1975, стор. 5.

² Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 94.

³ Фактори економічного розвитку СРСР, М., 1970, стор. 16; «Коммунист», 1975, № 14, стор. 127.

⁴ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 215.

ність, а нині завершується перехід до загальної середньої освіти. В усіх союзних республіках працюють численні кадри нової, соціалістичної інтелігенції.

Програмним документом, в якому накреслено шляхи вдосконалення системи народної освіти в сучасних умовах, стали історичні рішення XXIV з'їзду КПРС. Відповідно до потреб розвитку економіки, науки і культури в них намічалось забезпечити в дев'ятій п'ятирічці повний перехід до загальної середньої освіти молоді, вжити заходів щодо дальшого зміцнення матеріальної бази загальноосвітньої школи, підняти якість навчання, активніше і цілеспрямованіше готувати учнів до суспільно корисної праці⁵.

Важливе значення для втілення в життя цих рішень мали прийняті останнім часом постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР, які є програмою комплексного розвитку всіх ланок народної освіти відповідно до сучасного етапу комуністичного будівництва. Зокрема, в постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про завершення переходу до загальної середньої освіти молоді і дальший розвиток загальноосвітньої школи» (1972 р.) підкреслювалося, що перехід до загальної середньої освіти — одна з найважливіших передумов дальшого соціально-політичного і економічного розвитку радянського суспільства по шляху до комунізму⁶.

Новим яскравим свідченням величезної уваги партії і Радянської держави до питань виховання й навчання молоді є прийняття Верховною Радою СРСР у 1973 р. «Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту». Парторганізації постійно дбають, щоб викладачі шкіл, професійно-технічних училищ і технікумів формували у молодого покоління марксистсько-ленінський світогляд, озброювали його міцними знаннями основ наук, виховували юнаків і дівчат у дусі радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму, відданості ідеалам комунізму.

Під керівництвом партійних організацій радянські, профспілкові, комсомольські органи, працівники народної освіти при підтримці широкій громадськості проводять величезну роботу щодо втілення в життя директив партії і уряду в галузі освіти. Нині в країні, зокрема в Українській РСР, навчається кожний третій громадянин. Тільки за 4 роки дев'ятої п'ятирічки кількість юнаків і дівчат, які здобули середню освіту, збільшилась майже на 14 %, а в 1974 р. середні загальноосвітні школи закінчило більше 2,5 млн.чол. Відбулися позитивні якісні зміни в діяльності всіх навчальних закладів.

На Україні працює 27 тис. загальноосвітніх шкіл, 730 середніх спеціальних та 142 вищих учбових заклади, близько 1000 професійно-технічних училищ. Порівняно з 1950 р. контингент школярів зріс більш як на 1,2 млн. чол., а студентів вузів і учнів середніх спеціальних закладів — майже в 4 рази. Середні школи республіки щороку закінчують понад 600 тис. юнаків і дівчат, вузи і технікуми — близько 350 тис.⁷ Всього за роки дев'ятої п'ятирічки в республіці середню освіту здобули 3,5 млн. юнаків і дівчат. Прагнення до підвищення свого культурно-освітнього рівня стало однією з характерних рис радянського способу життя. Якщо в 1970 р. 82,4 % випускників восьмих класів продовжували навчання в середніх учбових закладах, то в 1975 р. —

⁵ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 231.

⁶ Вопросы идеологической работы КПСС. Сборник важнейших решений КПСС (1965—1972 гг.), М., 1972, стор. 485.

⁷ Народне господарство Української РСР у 1972 році. Статистичний щорічник, К., 1974, стор. 494, 514; УРСР у цифрах в 1974 році, К., 1975, стор. 185, 188.

97%⁸. А в таких областях, як Київська, Черкаська, Дніпропетровська, практично всі випускники восьмих класів продовжують вчитися.

Протягом досліджуваного періоду проведено значну роботу по виконанню рішень XXIV з'їзду партії в справі завершення переходу до загальної середньої освіти. На це були спрямовані зусилля шкільних партійних організацій, які за роки п'ятирічки зросли і зміцніли. Вони широко використовують право контролю за діяльністю адміністрації, виступають справжніми політичними вожаками педагогічних колективів, активно і кваліфіковано впливають на поліпшення навчально-виховного процесу, сприяють підвищенню авангардної ролі комуністів.

Приклад вдумливого підходу до організації навчально-виховного процесу та забезпечення високої якості навчання і виховання підростаючого покоління показують первинні партійні організації середніх шкіл № 9 і 27 м. Полтави, Лубенської № 1 (Полтавська обл.), Успенської (Кіровоградська обл.), Тернопільської середньої школи № 1. Тут велика увага приділяється ідейно-теоретичній та методичній підготовці вчителів, творчому використанню ними передового досвіду, посиленню ідейно-політичного та атеїстичного виховання учнів, активізації діяльності комсомольських та піонерських організацій⁹.

В центрі уваги партійних комітетів перебували корінні проблеми розвитку народної освіти. На засіданнях бюро обкомів, міськомів та райкомів партії систематично розглядалися питання роботи з педагогічними кадрами, зміцнення навчально-матеріальної бази шкіл, ідейно-політичного, трудового і морального виховання підростаючого покоління. Наприклад, протягом останніх 2 років на засіданнях бюро Онуфріївського райкому партії (Кіровоградська обл.) обговорювалися такі актуальні питання розвитку народної освіти: стан викладання історії та суспільствознавства у середніх школах, поліпшення профорієнтації учнів, впровадження в практику роботи шкіл району педагогічних ідей В. О. Сухомлинського тощо. Водночас хід здійснення всеобучу, подання шефської допомоги школам неодноразово розглядався на засіданнях райвиконкому та сесіях місцевих Рад депутатів трудящих¹⁰.

Партійні організації, керівники підприємств, колгоспів і радгоспів, учительські колективи в роки п'ятирічки прагнули створити необхідні умови для того, щоб усі юнаки і дівчата мали змогу здобути середню освіту. Насамперед, було вжито заходів для дальшого розширення масштабів будівництва шкіл, їх раціонального розміщення, зміцнення матеріальної бази. Всього з початку п'ятирічки збудовано 2349 шкіл, причому більшість з них — за сучасними поліпшеними типовими проектами¹¹.

У республіці, як і в усій країні, невпинно розширюється мережа середніх шкіл. За останні п'ять років їх питома вага зросла з 26% до 32% від загальної кількості масових шкіл, а контингент учнів, — відповідно, з 62,4% до 69%. І, навпаки, частка учнів, які навчаються в початкових малокомплектних школах, зменшилася до 2,1%¹².

Здійснюючи курс на укрупнення шкіл і найбільш раціональне їх розміщення, партійні організації водночас застерігають проти штучного прискорення цього процесу, зокрема проти передчасного і необгрун-

⁸ «Радянська освіта», 10 грудня 1975 р.

⁹ «Радянська школа», 1975, № 9, стор. 15; «Радянська освіта», 15 жовтня 1975 р.

¹⁰ «Радянська школа», 1975, № 6, стор. 24.

¹¹ «Радянська Україна», 1 жовтня 1975 р.

¹² УРСР у цифрах в 1974 році, стор. 184.

тованого закриття малокомплектних шкіл, що могло б негативно позначитися на навчально-виховній роботі. Тому вдосконалення шкільної мережі відбувалося з урахуванням соціально-економічних, демографічних, географічних і педагогічних факторів. Розширення масштабів шкільного будівництва, більш раціональне розміщення навчальних закладів сприяло тому, що кількість учнів, які навчаються у другу зміну, зменшилася за п'ятирічку з 20,7% до 15,6%¹³.

Партійні організації республіки приділяють велику увагу втіленню в життя накреслених партією і урядом заходів щодо поліпшення умов роботи сільських загальноосвітніх шкіл. В усіх областях затверджено нові плани будівництва сільських шкіл, інтернатів, будинків для вчителів.

Завдяки вжитим заходам мережа середніх шкіл на селі розширюється і вдосконалюється: тільки в 1975 р. в УРСР їх відкрито 130. Якщо раніше на кошти держави щороку у сільській місцевості вводилося в дію 15—20 тис. учнівських місць, то в 1974 р. — майже у 5 разів більше¹⁴. Всього за чотири роки п'ятирічки в селах України споруджено понад 1300 шкіл більш як на 550 тис. місць¹⁵. Крім того, у сільській місцевості відкрилося понад 450 пришкільних інтернатів. Нині в гуртожитках проживає близько 1,5 млн. школярів, майже четверта частина учнів забезпечена безкоштовним харчуванням, а решта — з 50%-ною знижкою¹⁶. Розширено мережу шкіл і груп подовженого дня. Протягом 1967—1974 рр. їх кількість збільшилась у півтора раза, а дітей у них — у 1,7 раза. Практика показує, що діяльність цих шкіл значною мірою сприяє поліпшенню навчання і виховання підрастаючого покоління.

На зміцнення навчально-матеріальної бази закладів освіти держава виділяє великі кошти: за 4 роки дев'ятої п'ятирічки — понад 600 млн. крб.¹⁷ Лише в 1975 р. школи УРСР одержали 8 тис. магнітофонів, близько 8,7 тис. мікроскопів, понад 20 тис. кінопроекторів, 17 тис. верстатів, багато інших приладів і устаткування¹⁸. Про зміцнення навчально-матеріальної бази шкіл дбають і колективи промислових підприємств, колгоспів, радгоспів, наукових установ. Зокрема, правління колгоспу «Молода гвардія» Нестерівського району на Львівщині виділило за роки дев'ятої п'ятирічки підшефній школі 406 тис. крб. На ці кошти споруджено шкільне приміщення, майстерню, гараж, добудовується 10 класних кімнат, обладнано навчальні кабінети. 167 учнів безплатно одержують обіди. Бюро Львівського обкому партії схвалило діяльність партійної організації колгоспу по поданню шефської допомоги загальноосвітній школі¹⁹.

У Миколаївській області тільки за рахунок колгоспів, радгоспів і на асигнування місцевих Рад за роки п'ятирічки збудовано шкіл на 21 470 місць, 19 спортивних залів, 51 їдальню, 36 майстерень²⁰.

Бердичівський завод «Прогрес» за останні два роки виділив для підшефної середньої школи № 10 близько 15 тис. крб. Це дало змогу повністю обладнати три навчальних кабінети, спортивний зал, придбати багато наочних посібників і технічних засобів навчання²¹. У вільний від роботи час батьки-виробничники заводу взяли участь у пере-

¹³ «Радянська школа», 1975, № 9, стор. 4.

¹⁴ «Правда», 13 березня 1975 р.

¹⁵ «Радянська Україна», 21 вересня 1974 р., 5 квітня 1975 р.

¹⁶ «Радянська освіта», 13 вересня 1975 р.

¹⁷ «Правда», 1 вересня 1975 р.

¹⁸ «Радянська освіта», 13 вересня 1975 р.

¹⁹ Там же.

²⁰ «Радянська Україна», 6 серпня 1975 р.

²¹ «Радянська школа», 1975, № 9, стор. 74.

обладнанні їдальні, виготовленні верстатів для шкільної майстерні та іншого устаткування.

Значну допомогу в створенні і оснащенні навчальних кабінетів подають колективи промислових підприємств, будівельних організацій та наукових закладів Харківщини. Їх цінний досвід схвалив ЦК Компартії України. Відкриті у багатьох середніх школах Харківської області кабінети являють собою справжні лабораторії, оснащені сучасними технічними засобами. В них є всі необхідні умови для навчально-дослідницької роботи, забезпечення високої ефективності кожного уроку. За почином харків'ян проведено велику роботу в цьому напрямку в усіх областях республіки. Так, у Смілянському районі на Черкащині всі сільські восьмирічні і середні школи, в тому числі у найвіддаленіших населених пунктах, перейшли на кабінетну систему. В них устатковано 340 кабінетів, причому в 14 школах діють унікальні вдосконалені телеустановки з двостороннім селекторним зв'язком²². Широко впроваджуються технічні засоби навчання в школах Донецької, Сумської та інших областей. На кінець дев'ятої п'ятирічки практично всі середні школи республіки мали добре обладнані кабінети фізики і хімії, а близько 90 % шкіл — кабінети біології.

У центрі уваги ЦК Компартії України, партійних організацій республіки постійно перебувають питання підготовки, виховання і раціонального використання педагогічних кадрів. За роки дев'ятої п'ятирічки кількість учителів з вищою освітою збільшилася на 42,8 тис. чол., а їх питома вага у молодших класах зросла з 15,5% до 23%, в старших — до 87%. Поліпшується якісний склад педагогічних колективів сільських шкіл. Для їх зміцнення на село направляється переважна більшість випускників педагогічних вузів. Наприклад, у завершальному році п'ятирічки з 16 тис. молодих педагогів майже 14 тис. одержали призначення в сільські школи республіки²³.

У постанові ЦК КПРС «Про роботу по добору і вихованню ідеологічних кадрів у партійній організації Білорусії» підкреслюється, що партійні організації, місцеві Ради, органи народної освіти повинні виявляти ленінську турботу про вчителя, сприяти поліпшенню його житлово-побутових умов, підвищенню знань і вдосконаленню педагогічної майстерності²⁴. Партійні організації республіки вже провели в цьому напрямі значну роботу. Останнім часом було вжито заходів для вдосконалення системи підготовки і перепідготовки освітянських кадрів, зокрема збільшено прийом до педагогічних інститутів. Для підвищення науково-теоретичного рівня і ділової кваліфікації директорів середніх шкіл створено відповідні факультети при Київському і Запорізькому педагогічних інститутах. При Центральному інституті удосконалення вчителів функціонують курси підготовки директорів шкіл з числа досвідчених педагогів. Удосконаленню фахової майстерності педагогів приділяється велика увага і на місцях. З цією метою розгорнуто широку мережу курсів, семінарів, народних університетів педагогічних знань. Щороку в усіх містах і районах проводяться серпневі і січневі учительські наради, педагогічні читання, які стали трибуною передового педагогічного досвіду.

Дбаючи про підвищення кваліфікації вчителів, партійні організації та місцеві Ради депутатів трудящих водночас піклуються про створення сприятливих умов для їх праці і відпочинку. Цій важливій справі

²² «Радянська освіта», 27 серпня 1975 р.

²³ «Радянська освіта», 13 вересня 1975 р.

²⁴ «Правда», 31 серпня 1975 р.

приділяють належну увагу партійні організації Миколаївської, Полтавської, Запорізької, Кримської, Тернопільської, Черкаської областей. В останній, наприклад, 96% сільських вчителів мають комунальні, шкільні або власні будинки²⁵. В селах Миколаївської області за останні два роки майже 600 учительських сімей справили новосілля, 180 педагогів придбали легкові автомашини, понад 6 тис. побували в санаторіях, будинках відпочинку, на екскурсіях^{26–27}.

XXIV з'їзд Компартії України визначив як головне завдання загальноосвітньої школи — давати учням глибокі і міцні знання, які відповідали б сучасному рівню розвитку науки і техніки, виховувати підрастаюче покоління в комуністичному дусі²⁸. У відповідності з цією настановою зусилля півмільйонної армії вчителів України спрямовуються на вдосконалення навчально-виховного процесу, підвищення якості навчання школярів, на активну і цілеспрямовану їх підготовку до суспільно корисної праці.

Успіхам у роботі загальноосвітніх середніх шкіл сприяють їх перехід на нові навчальні плани і підручники, а також соціалістичне змагання під девізом «Кожному школяреві — глибокі і міцні знання». Завершено оновлення змісту всіх шкільних предметів природничо-математичного і гуманітарного циклів.

У нових програмах і підручниках з історії більше уваги приділяється марксистсько-ленінському вченню про суспільно-економічні формації, про характер сучасної епохи, глибоше розкриваються ідеї радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму. Вивчення курсу суспільствознавства дає змогу учням краще зрозуміти основні закономірності розвитку суспільства, неминучість побудови комунізму. В курсах фізики, математики, хімії, біології відображено сучасний стан основ цих наук. З метою поліпшення правового виховання і підвищення рівня правосвідомості учнів з 1975/76 навчального року у восьми класах введено новий предмет «Основи Радянської держави і права». У VII—X класах шкіл республіки організовано факультативні заняття з різних галузей знань. Їх відвідують понад 1 млн. старшокласників. Розширено також мережу шкіл з поглибленим вивченням окремих предметів²⁹.

Важливу роль у піднесенні рівня ідейно-виховної роботи серед школярів відіграла велика організаторська і політична діяльність партійних організацій республіки під час підготовки і святкування 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, 50-річчя утворення СРСР, 70-річчя II з'їзду РСДРП і 70-річчя першої російської революції, 30-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні. Вона сприяла вихованню учнівської молоді на славних революційних, бойових і трудових традиціях нашого народу.

Цінний досвід такої роботи нагромадили педагоги багатьох шкіл Донецької, Сумської, Черкаської, Львівської областей. Останнім часом значно розширились і зміцніли дружні зв'язки шкільних комсомольських та піонерських організацій з учнями братніх союзних республік і країн соціалістичної співдружності.

Вдосконалюючи зміст і форми навчально-виховного процесу, партійні організації і педагогічні колективи шкіл вважають своєю головною метою озброєння школярів міцними знаннями основ наук, формування в них діалектико-матеріалістичного світогляду, глибоких кому-

²⁵ «Радянська освіта», 27 серпня 1975 р.

^{26–27} «Радянська Україна», 6 серпня 1975 р.

²⁸ Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії України, К., 1971, стор. 112—113.

²⁹ «Радянська школа», 1975, № 9, стор. 6.

ністичних переконань. На уроках приділяється більше уваги активізації розумової діяльності учнів, впровадженню програмованого навчання, диференційованому підходу до кожного школяра. Ефективним засобом ідейного загартування підростаючого покоління стали Ленінські уроки, політична інформація. Велике виховне значення має вивчення старшокласниками ленінської теоретичної спадщини, документів КПРС, історії комсомолу і піонерської організації. У привітанні учасникам III Всесоюзної науково-практичної конференції по вивченню в середній школі життя, діяльності, творів В. І. Леніна, документів КПРС Л. І. Брежнев особливо підкреслював, що «почесний обов'язок партійних організацій, педагогічних колективів, комсомолу — всемірно підтримувати прагнення молоді до ленінського слова, до пізнання життєвого подвигу вождя, історичного досвіду КПРС. Дуже важливо, щоб виконання ленінського заповіту «Вчитися комунізму» стало для кожної молоді людиною внутрішньою потребою»³⁰.

Працівники народної освіти України палко підтримали ініціативу педагогічних колективів Москви, які звернулися із закликом працювати творчо, з повною віддачею сил, підвищувати якість навчання і комуністичного виховання школярів, гідно зустрінути XXV з'їзд КПРС. Вчителі Києва, Ворошиловградської, Полтавської, Миколаївської, Херсонської областей, Волноваського району Донецької області та інші зобов'язалися забезпечити високу ефективність навчальної, позакласної і позашкільної роботи, невинно поглиблювати виховний аспект кожного уроку, формувати в учнів глибокі комуністичні переконання³¹.

У республіці виросло багато учителів — справжніх майстрів своєї справи, які добилися повної успішності. В цілому по Україні в 1974/75 навчальному році порівняно з 1970/71 роком кількість учнів, залишених на повторний курс, зменшилася вдвоє.

Однак проблема якості загальноосвітньої підготовки учнів продовжує залишатися одним із серйозних завдань. Значна частина учнів, особливо сільських шкіл, одержує ще слабкі знання. Низькою є питома вага відмінників. Наприклад, у школах Закарпаття, як зазначалося на пленумі обкому партії, 70 % старшокласників вчиться на «3»³². Це вимагає дальших зусиль, спрямованих на вдосконалення навчально-виховного процесу, піднесення рівня викладання основ наук, зміцнення зв'язку навчання з життям, збагачення форм виховної роботи.

У світлі вимог XXIV з'їзду КПРС партійні організації, органи народної освіти одним з найвідповідальніших завдань вважають докорінне поліпшення трудового виховання підростаючого покоління. Трудовому вихованню юнаків і дівчат велике значення надавав В. І. Ленін, який вбачав майбутні школи в тісному поєднанні навчання з продуктивною працею. У сучасних умовах, коли більшість випускників шкіл після закінчення навчання починають працювати безпосередньо на виробництві, партійні організації дбають про те, щоб із стін школи виходила юнь не тільки освічена, але й з певною професійною підготовкою, здатна швидко опанувати нову техніку і технологію. Це завдання розв'язується в процесі навчання учня в школі, на уроках і позакласних заняттях, у сім'ї, шляхом залучення дітей до суспільно корисної праці.

У цій справі партійні організації, органи народної освіти республіки зробили вже чимало. За роки дев'ятої п'ятирічки майже в 2 рази (до 4 тис.) збільшилася кількість шкіл з виробничим навчанням, створено понад 1400 метало- і деревообробних майстерень, більше 3 тис. ка-

³⁰ «Правда», 9 жовтня 1975 р.

³¹ «Радянська освіта», 15 жовтня 1975 р.

³² «Закарпатська правда», 22 червня 1974 р.

бінетів механізації, автосправи, спецтехнології. Близько 950 тис. старшокласників тепер навчається за програмами практикумів основ промислового і сільськогосподарського виробництва. Всього за п'ятирічку понад 340 тис. випускників шкіл разом з атестатами зрілості одержали свідоцтва про початкову професійну підготовку.

Останнім часом значно збагатилися зміст і форми діяльності учнівських виробничих бригад, шкільних лісництв, будівельних бригад тощо. Зокрема, членами учнівських виробничих бригад є понад 500 тис. сільських школярів, які люблять хліборобську справу і охоче допомагають працівникам колгоспів і радгоспів підвищувати ефективність виробництва. Наприклад, з ініціативи парткому радгоспу «Степовий» (Кримська обл.) старшокласники підшефної школи почали вивчати сільськогосподарську техніку. Для цього було обладнано кабінети механізації, майстерню, збудовано гараж, виділено 2 автомашини, 6 тракторів, 2 комбайни. Разом з атестатом зрілості випускники одержують посвідчення тракториста-машиніста 3-го класу. Нині понад 120 колишніх учнів успішно працюють у рідному господарстві³³. За останні роки 97 випускників Камишуватської середньої школи (Новоукраїнський р-н, Кіровоградська обл.) успішно здали екзамени на право водіння трактора і тепер примножують трудову славу колгоспу³⁴.

Дальшому поліпшенню трудового виховання школярів сприяло прийняття Радою Міністрів СРСР постанови «Про організацію міжшкільних учбово-виробничих комбінатів трудового навчання і професійної орієнтації учнів»³⁵⁻³⁶. Створені в 44 містах і районах республіки такі міжшкільні центри є досить ефективною формою професійної орієнтації школярів, моральної, психологічної і практичної підготовки молоді до трудової діяльності. Цінний досвід їх роботи нагромаджено в містах Гайвороні Кіровоградської області і Сніжному Донецької області. Активну участь в організації міжшкільних учбових комбінатів беруть колективи місцевих підприємств, будов, колгоспів і радгоспів. Завдяки їх допомозі нові учбові центри забезпечуються найсучаснішим обладнанням, приладами, верстатами. В них працюють кваліфіковані викладачі й інструктори виробничого навчання.

Нині значно зросла роль нового типу закладів — середніх професійно-технічних училищ, випускники яких разом із спеціальністю здобувають середню освіту. Протягом дев'ятої п'ятирічки кількість середніх ПТУ зросла з 119 до 455, а контингент учнів у них — з 36 тис. до 200 тис. чол. Всього за 5 років ці навчальні заклади підготували 100 тис. кваліфікованих робітників з середньою освітою.

Завдяки піклуванню партійних і профспілкових організацій зміцніла матеріальна база училищ профтехосвіти. В 1974 р. у середньому на одне ПТУ припадало 12—13 навчальних кабінетів. У 1975 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про заходи по розширенню мережі середніх сільських професійно-технічних училищ і поліпшенню їх роботи», якою передбачалося далі вдосконалення підготовки кадрів масових професій для різних галузей сільського господарства³⁷. В десятій п'ятирічці планується спорудити нові комплекси сільських ПТУ, десятки навчально-лабораторних і громадсько-побутових корпусів, житлових будинків для інженерно-педагогічних працівників. Сільські ПТУ оснащуються новими зразками сільськогосподарської техніки.

³³ «Крымская правда», 22 червня 1974 р.

³⁴ «Кіровоградська правда», 2 липня 1974 р.

³⁵⁻³⁶ «Известия», 6 вересня 1974 р.

³⁷ «Правда», 21 лютого 1975 р.

Дальшого розвитку в роки дев'ятої п'ятирічки набули вечірня та заочна форми навчання. Активному залученню до навчання працюючої молоді, яка не має середньої освіти, сприяв оголошений ВЦРПС, ЦК ВЛКСМ і Міністерством освіти СРСР всесоюзний огляд роботи профспілкових, комсомольських організацій і органів народної освіти під девізом: «Кожному молодому трудівнику — середню освіту». Немало зроблено в цьому напрямку у Донецькій і Миколаївській областях. У цілому по республіці плани залучення працюючої молоді до навчання перевиконано. Три останні роки Українська РСР виходить переможцем всесоюзного огляду. 1974 р. вечірні та заочні школи закінчило майже в півтора раза більше людей, ніж у 1970 р.

На підприємствах, де партійні і громадські організації приділяють належну увагу навчанню дорослих, культурно-освітній рівень трудівників неухильно зростає. Так, на Запорізькому титано-магнієвому комбінаті середню освіту нині мають більше 80 %, на ждановському заводі «Азовсталь» і кіровоградському «Червона Зірка» — 90 % молодих виробничників³⁸.

Однак, на жаль, у ряді галузей народного господарства (сільському господарстві, будівництві і на транспорті, в сфері обслуговування) зайнято багато молодих працівників, які не мають середньої освіти³⁹. На деяких підприємствах вугільної промисловості, зокрема на шахтах «Горська» і «Максимівська» комбінату «Ворошиловградвугілля», середній рівень освіти гірників становить близько 6,5 класа. Майже третина молодих шахтарів комбінату закінчила лише 6 класів⁴⁰. В окремих вечірніх і заочних школах спостерігається великий відсів учнів. Рівень знань залишається все ще невисоким. Потребує зміцнення і навчально-матеріальна база ШРМ, адже значна частина шкіл через відсутність власних приміщень не може організувати змінні заняття.

На вересневому (1975 р.) Пленумі ЦК Компартії України зазначалося, що у Ворошиловградській, Дніпропетровській, Донецькій та Одеській областях слабо ведеться робота по виконанню постанови ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР «Про стан і заходи по дальшому підвищенню загальноосвітнього рівня працюючого населення Української РСР». Повільно розв'язується завдання завершення переходу до загальної середньої освіти у Закарпатській, Івано-Франківській, Житомирській, Чернігівській, Хмельницькій областях⁴¹.

Реалізація накреслених партією заходів, спрямованих на дальший розвиток системи народної освіти і залучення працюючої молоді до навчання в середній загальноосвітній школі, — важливе завдання партійних, радянських, профспілкових, комсомольських організацій. Від його розв'язання значною мірою залежать дальші успіхи в розвитку соціалістичної економіки, прискоренні науково-технічного прогресу.

Дев'ята п'ятирічка, безперечно, стала новим важливим кроком на шляху підвищення культурно-освітнього рівня населення. Якщо в 1971 р. з 1000 чол. вищу і середню (повну і неповну) освіту мали 494, то в 1974 р. — 544. Серед працюючого населення цей показник зріс з 668 до 748 чол. Все це справляє глибокий вплив на соціальний розвиток суспільства, веде до неухильного зближення освітнього рівня робітничого класу і селянства, трудівників фізичної і розумової праці.

³⁸ «Радянська школа», 1975, № 9, стор. 2.

³⁹ «Правда», 9 лютого 1975 р.

⁴⁰ Л. А. Балашов. Экономические и социальные проблемы развития производительности труда в условиях технического прогресса, К., 1975, стор. 186.

⁴¹ «Радянська Україна», 1 жовтня 1975 р.

Складовою частиною народної освіти є система закладів дошкільного виховання, розвитку якої в нашій країні приділяється велика увага. Відповідно до рішень XXIV з'їзду КПРС за роки дев'ятої п'ятирічки чимало зроблено в справі розширення мережі дошкільних закладів, зміцнення їх матеріальної бази, піднесення рівня виховної роботи. Нині в республіці діє близько 19 тис. дитячих садків та ясел. За роки дев'ятої п'ятирічки введено в дію дитячих дошкільних закладів на 286 тис. місць⁴². Загальний контингент вихованців постійно діючих дитячих садків, ясел і ясел-садків становить понад 1,9 млн. чол.⁴³, тобто в 4 рази більше, ніж у 1960 р. В цілому у них перебуває майже половина дітей. На виконання постанови Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому розвитку мережі дошкільних закладів у колгоспах» (1973 р.)⁴⁴ проведено певну роботу в цьому напрямі.

Однак на травневому (1974 р.) Пленумі ЦК Компартії України зазначалося, що існуюча мережа ясел і дитячих садків, як у місті, так і на селі, ще неповністю задовольняє потреби населення. Принциповий критиці було піддано ряд областей, де плани будівництва цих закладів рік у рік не виконуються. Наприклад, у 1974 р. в дитячих садках Волинської області перебувала лише $\frac{1}{6}$ хлопчиків і дівчаток дошкільного віку.

На необхідність дальшого поліпшення суспільного виховання дітей звернув особливу увагу і вересневий (1975 р.) Пленум ЦК Компартії України. У найближчі 2—3 роки, зазначав у виступі на ньому член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький, можна і треба розв'язати завдання повного забезпечення потреб у дитячих дошкільних закладах⁴⁵.

Партійні організації республіки, місцеві Ради депутатів трудящих посилили контроль за спорудженням дитячих комбінатів та їх обладнанням. Так, на Полтавщині за 4 роки п'ятирічки введено в експлуатацію дитячих садків і ясел майже на 8,5 тис. місць, тобто значно більше, ніж передбачено планом⁴⁶. У Миколаївській області тільки на кошти колгоспів, радгоспів і на асигнування місцевих Рад за цей період споруджено дошкільних закладів на 5530 місць⁴⁷.

Постійно вживаються заходи щодо забезпечення системи дошкільного виховання висококваліфікованими кадрами. При цьому особлива увага приділяється сільським дошкільним закладам. Нині у республіці працює 110-тис. загін вихователів, 77,7% з яких мають спеціальну освіту. Підготовка кадрів для роботи з дітьми ведеться у 4 педінститутах, 32 педучилищах і на 17 заочних відділеннях вузів⁴⁸, що дає змогу забезпечити дошкільні заклади висококваліфікованими працівниками.

Трудящі республіки завершили дев'яту п'ятирічку великими досягненнями в розвитку економіки і культури. Нові перспективи дальшого піднесення усіх галузей народної освіти відкриваються в десятій п'ятирічці, що знайшло відображення в проєкті ЦК КПРС до XXV з'їзду партії «Основні напрями розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки».

Одним із основних завдань у галузі соціально-культурного розвитку країни партія висуває дальше зростання загальноосвітнього і куль-

⁴² «Радянська Україна», 1 жовтня 1975 р.

⁴³ УРСР у цифрах в 1974 році, стор. 174, 180.

⁴⁴ Народное образование в СССР. Сборник документов (1917—1973 гг.), М., 1974, стор. 340.

⁴⁵ «Радянська Україна», 3 жовтня 1975 р.

⁴⁶ «Радянська освіта», 17 вересня 1975 р.

⁴⁷ «Радянська Україна», 6 серпня 1975 р.

⁴⁸ «Дошкільне виховання», 1974, № 11, стор. 5.

турно-технічного рівня трудящих, створення більш сприятливих умов для виховання дітей. Зокрема, мережа дитячих закладів має зрости на 2,5—2,8 млн. місць. Буде споруджено загальноосвітніх шкіл на 7 млн. учнівських місць, профтехучилищ — на 1,1—1,2 млн. місць. Збільшиться мережа позашкільних установ. Намічено здійснити заходи по дальшому розвитку і вдосконаленню загальної середньої освіти, підвищенню рівня навчально-виховної роботи в школі, поліпшенню професійної орієнтації молоді.

У проекті ЦК КПРС значна увага приділяється підготовці робітників високої кваліфікації з числа молоді у середніх профтехучилищах. Протягом десятої п'ятирічки прийом учнів у середні ПТУ і технічні училища зросте більш як у 2 рази. В цілому в системі профтехосвіти буде підготовлено близько 11 млн. кваліфікованих робітників, з них з середньою освітою — майже 5 млн. Число спеціалістів з середньою та вищою освітою зросте на 9,6 млн. чол.⁴⁹

Піднесення загальноосвітнього рівня трудящих, всебічне збагачення духовного життя радянських людей — велике завойовання і могутній рушійний фактор соціально-економічного і культурного прогресу соціалістичного суспільства. Це — яскраве підтвердження послідовного втілення у життя сформульованого В. І. Леніним програмного завдання партії — «...забезпечення *повного* добробуту і вільного *всебічного* розвитку *в с і х* членів суспільства»⁵⁰.

В. И. Куценко

РАЗВИТИЕ НАРОДНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В УКРАИНСКОЙ ССР В ДЕВЯТОЙ ПЯТИЛЕТКЕ

Резюме

В статье освещается борьба партийных организаций республики за осуществление намеченных XXIV съездом КПСС задач по развитию системы народного образования в годы девятой пятилетки. Автор уделяет главное внимание дальнейшему укреплению материальной базы учебных учреждений, совершенствованию учебно-воспитательного процесса в общеобразовательных школах и завершению перехода ко всеобщему среднему образованию молодежи.

V. I. Kucenko

DEVELOPMENT OF PEOPLE'S EDUCATION IN THE UKRAINIAN SSR IN THE NINTH FIVE-YEAR PLAN PERIOD

Summary

The paper shows the activities of the Party organizations of the Republic for realization of the tasks in development of the system of people's education during the ninth five-year plan period outlined by 24th CPSU Congress. The author pays main attention to the further strengthening of the material base of the educational institutions, to perfection of teaching and educational process in the schools providing general education and to completion of transition to the universal secondary education of the youth.

⁴⁹ «Радянська Україна», 14 грудня 1975 р.

⁵⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 6, стор. 218.

ДІЯЛЬНІСТЬ ІСТОРИЧНИХ І КРАЄЗНАВЧИХ МУЗЕЇВ РЕСПУБЛІКИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Комуністична партія і Радянська держава приділяють велику увагу розвитку музейної справи, широкому використанню музейних матеріалів в ідейно-політичному вихованні трудящих. Постійно зростає мережа державних і громадських музеїв республіки, поліпшується їхня матеріальна база, рік у рік збільшуються асигнування на збереження, вивчення, пропаганду оригінальних пам'яток матеріальної і духовної культури нашого народу.

За роки дев'ятої п'ятирічки створено 11 державних та 400 народних музеїв. Нині у республіці налічується 142 державних і 2,5 тис. музеїв на громадських засадах. У 1974 р. музеї відвідало 19 млн. чол., тобто на 5,2 млн. більше, ніж у 1970 р.

З перших кроків діяльності набули значної популярності високо оцінені громадськістю Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр., історико-революційний пам'ятник-музей «Косий капонір» в м. Києві, Львівський музей історії релігії та атеїзму, музей-квартира Героя Радянського Союзу М. І. Кузнецова в м. Ровно, меморіальний музей С. П. Корольова в Житомирі, Державний музей книги і друкарства Української РСР та ін.

Зміцніла матеріальна база музейних закладів республіки. Наприклад, у нових будинках розміщено експозиції Донецького і Сумського краєзнавчих музеїв. Незабаром почнуть працювати в нових приміщеннях Чернігівський історичний, Ровенський, Херсонський і Ворошиловградський краєзнавчі музеї. Значно розширюється за рахунок добудови Дніпропетровський історичний музей. Тут створено величну діораму, що увічнює подвиг радянських воїнів при форсуванні Дніпра в роки Великої Вітчизняної війни.

Визначальними віхами в діяльності музейних закладів республіки протягом дев'ятої п'ятирічки стали пам'ятні ювілеї — 50-річчя утворення СРСР і 30-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.

В дні підготовки до 50-річчя утворення СРСР було проведено все-союзний огляд роботи музеїв, під час якого у музеях здебільшого розширено й поповнено експозиції відділів історії радянського суспільства. Це дало змогу переконливіше пропагувати багатогранну діяльність Комуністичної партії по вихованню трудящих у дусі радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму, дружбу, співробітництво й інтернаціональні зв'язки трудящих нашої країни.

Харківський історичний музей організував виставку прапорів, присвячену знаменній даті. Овіяні революційною, бойовою і трудовою славою, 32 прапори розповідають про створення і розвиток Союзу Радянських Соціалістичних Республік, про братерську дружбу наших народів, скріплену кров'ю на фронтах громадянської і Великої Вітчизняної воєн, про сьогоднішні виробничі досягнення й культурні зв'язки харків'ян¹. У Полтавському краєзнавчому музеї створено спеціальний

¹ Міністерство культури УРСР. Звіт про роботу Харківського історичного музею за 1972 р., стор. 13.

експозиційний комплекс про Кременчуцький нафтопереробний завод, в будівництві якого взяли участь майже всі братні республіки і де сьогодні працюють представники 17 національностей країни. Численні експонати музею розповідають про тісні зв'язки полтавчан з трудящими союзних республік, про ударну працю трудівників Полтавщини на новобудовах дев'ятої п'ятирічки в Казахстані, Туркменістані, Сибіру².

Всесоюзний огляд роботи музеїв, присвячений 50-річчю утворення СРСР, сприяв активізації діяльності музеїв щодо підвищення рівня науково-освітньої та ідейно-виховної роботи. 46 музеїв-переможців огляду нагороджено Дипломами Міністерства культури СРСР і ЦК профспілки працівників культури, а 115 — Почесними Грамотами Міністерства культури УРСР і Республіканського комітету профспілки працівників культури³.

Новим піднесенням в роботі музеї відзначили 30-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр. У створеному в м. Києві Українському державному музеї історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. експозиції увічнюють героїчний подвиг радянського народу, який під керівництвом Комуністичної партії здобув всесвітньо-історичну перемогу над гітлерівським фашизмом. З дня створення музею відвідало близько півмільйона чоловік з усіх кутків нашої Батьківщини⁴.

Напередодні славного ювілею в м. Ровно було відкрито музей-квартиру Героя Радянського Союзу Миколи Кузнецова. Близько 600 речових і документальних матеріалів розповідають про життя і бойові подвиги легендарного розвідника. На базі музею велася передача Центрального телебачення на тему «Служу Радянському Союзу»⁵.

Велику популярність мають музеї, експозиції яких присвячені безпосередньо окремим важливим подіям Великої Вітчизняної війни. Це — Музей історії Корсунь-Шевченківської битви, Краснодонський музей «Молода гвардія», Музей героїчної оборони і визволення м. Севастополя, музеї партизанської слави в Яремчі, Лопатині, Словечному, Спадщанському лісі, Аджимушкайських каменоломнях та ін. Музей героїчної оборони та визволення м. Севастополя, наприклад, відвідало минулого року майже 3 млн. чол. Невпинно зростає кількість відвідувачів Музею історії Корсунь-Шевченківської битви. Лише в 1974 р. в ньому побувало 142 тис. екскурсантів з усіх кутків нашої країни, а також із-за кордону. Фонди музею налічують близько 20 тис. експонатів. Серед них — більш як 100 полотен живопису, понад 200 плакатів періоду війни, багато військових газет і листівок⁶.

Велику роль у патріотичному вихованні трудящих, насамперед молоді, відіграє меморіальний комплекс у Спадщанському лісі, що на Сумщині. Тут формувалось й звідси починало свій легендарний рейд партизанське з'єднання під командуванням двічі Героя Радянського Союзу С. А. Ковпака і Героя Радянського Союзу С. В. Руднева. В районі бойових дій партизанів споруджено ряд меморіальних пам'ятників, реконструйовано землянки, відновлено лінії оборони. Центром комп-

² Міністерство культури УРСР. Звіт про роботу Полтавського краєзнавчого музею за 1972 р., стор. 8.

³ Підсумки участі музеїв Української РСР у Всесоюзному огляді роботи музеїв, присвяченому 50-річчю утворення СРСР, К., 1974, стор. 16—24.

⁴ Міністерство культури УРСР. Звіт про роботу Українського державного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр., стор. 3.

⁵ Міністерство культури УРСР. Звіт про роботу Ровенського краєзнавчого музею за 1975 р., стор. 5.

⁶ Міністерство культури УРСР. Звіт про роботу Музею історії Корсунь-Шевченківської битви за 1975 р., стор. 5.

лексу є музей партизанської слави, який щороку відвідує близько 50 тис. чол. Там кожен має змогу не тільки побачити експонати музею, а й проглянути документальний фільм про діяльність партизанського з'єднання, прослухати магнітофонні стрічки із записами розповідей партизанських командирів С. А. Ковпака, П. П. Вершигори, О. М. Сабурова та ін.⁷

Про бойовий шлях партизанського з'єднання С. А. Ковпака і С. В. Руднева розповідають також близько 5 тис. експонатів Яремчанського музею партизанської слави. Чільне місце відведено в експозиції Карпатському рейду партизанів-ковпаківців, який проходив по західних областях України⁸. Тут же подані численні матеріали про інтернаціональний характер збройної боротьби радянського народу проти німецько-фашистських загарбників: адже в складі з'єднання ковпаківців воювали представники 24 національностей Радянського Союзу.

Школою патріотичного виховання по праву називають Краснодонський музей «Молода гвардія». Його співробітники організують сотні хвилюючих зустрічей з батьками молодогвардійців, свята червоного галстука, урочистий прийом до комсомолу, прийняття молодими воїнами присяги, посвячення в студенти, уроки мужності, дні відкритих дверей тощо.

За участю широких кіл громадськості музей збирає цікаві, різноманітні матеріали. Щороку до його фондів надходить близько 1000 експонатів. Кожен з них — це реліквія подвигу, безмежно дорога радянській людині. Новозібрані експонати дали змогу значно удосконалити, розширити і поповнити діючу експозицію музею.

Високої оцінки заслуговує робота, що її провів по збиранню музейних реліквій Керченський історико-археологічний музей. Його колектив за порівняно короткий строк виявив майже всі військові з'єднання і частини, а також кораблі і катери, які брали безпосередню участь у боях за місто.

В збиральницькій роботі постійну увагу музеї приділяють виявленню матеріалів сьогодення, пам'яток трудової слави радянських людей на будовах дев'ятої п'ятирічки. Показовою з цього погляду є діяльність Дніпропетровського історичного музею. Експедиція його співробітників тривалий час працювала по виявленню й збиранню експонатів на будівництві 9-ї доменної печі у м. Кривому Розі. В результаті до музею надійшов цілий комплекс оригінальних речових, документальних та фотоілюстративних матеріалів про зведення і відкриття гіганта дев'ятої п'ятирічки, про передових будівельників й експлуатаційників, про широке застосування на будові автоматики і телемеханіки.

Протягом дев'ятої п'ятирічки до фондів музеїв щороку надходило понад 100 тис. експонатів. Близько 70% з них становлять матеріали з історії радянського суспільства⁹.

Значних успіхів домоглися музейні заклади республіки в масовій науково-освітній діяльності. Не зупиняючись на досягнутому, вони постійно знаходять і широко запроваджують нові, більш дійові і досконалі форми і методи виховної роботи з масами.

Тут характерним є прагнення колективів музеїв конкретними справами відгукнутись на потреби часу, пов'язати свою діяльність з проблемами і завданнями сьогодення, бути гідними помічниками партійних організацій у справі виховання нової людини.

⁷ Міністерство культури УРСР. Звіт про роботу Путивльського краєзнавчого музею за 1975 р., стор. 11.

⁸ Міністерство культури УРСР. Звіт про роботу Івано-Франківського краєзнавчого музею за 1975 р., стор. 6.

⁹ Щорічник «Аналіз роботи музеїв Української РСР», К., 1970—1975.

«Тижні молодого комуніста» — таку нову форму роботи у роки п'ятирічки запровадив Чернігівський історичний музей. Їх програму становлять зустрічі молодих членів КПРС з ветеранами партії, ознайомлення молодих комуністів з музейними свідченнями революційної боротьби трудящих, героїки громадянської і Великої Вітчизняної воєн, трудових перемог і здобутків радянських людей, бесіди, лекції та ін. «Тижні» допомагають партійним організаціям у вихованні активності молодих комуністів, сприяють озброєнню їх глибоким розумінням політики партії, вмінням перетворювати її в життя.

Напередодні святкування 30-річчя Перемоги з ініціативи Вінницького краєзнавчого музею в області було створено експедицію «Естафета пам'яті» в складі колишніх воєначальників, солдатів, офіцерів, учасників підпілля. На польових станах, у школах, у народних музеях, біля обелісків вічної слави колишні воїни-учасники експедиції розповідають про свої бойові шляхи на фронтах війни, діляться спогадами про героїчне минуле.

У м. Одесі історико-краєзнавчий музей спільно з секцією ветеранів Великої Вітчизняної війни і відділенням Бюро міжнародного молодіжного туризму «Супутник» перед оглядом експозиції, як правило, проводять зустрічі із ветеранами війни, учасниками визволення зарубіжних країн від гітлерівських фашистів.

«Тижні музею на підприємстві» — цю форму науково-освітньої роботи запровадив Львівський історичний музей. В ході проведення «Тижня» працівники музею читають лекції, організують пересувні виставки, тематичні вечори, виступаючи перед мікрофоном заводського радіоузла, розповідають про історію музею, його експозиції, колекції, перспективи дальшої діяльності, відповідають на запитання робітників. Такі «Тижні» проведені на заводах «Львівсільмаш», радіоелектронної медичної апаратури, автобусному, у виробничо-технічному об'єднанні «Електрон» та інших підприємствах.

Широкого розмаху набула у роки п'ятирічки виставочна пропаганда — одна з основних форм науково-освітньої роботи музеїв. Лише за період з 1970 по 1975 рр. кількість відвідувачів виставок зросла майже вдвічі і дорівнює близько 20 млн. чол.¹⁰

Музеї створили і постійно розвивають широку мережу пересувних і стаціонарних виставок, зокрема, обладнаних у вагонах-музеях і автомузеях. Особливо ефективна робота вагонів-музеїв, організованих з ініціативи Ровенського краєзнавчого музею. З оригінальними пам'ятками матеріальної і духовної культури нашого народу «музеї на колесах» знайомлять трудящих віддалених, переважно сільських, населених пунктів. Експозиції, розгорнуті у вагонах-музеях, як правило, супроводжуються лекціями, кінофільмами, що дає змогу відвідувачам глибше зрозуміти і осмислити експонований матеріал. Зараз вагони-музеї працюють в усіх областях республіки.

Виставочна робота у роки дев'ятої п'ятирічки вдосконалювалась також у напрямку залучення до експозицій фондів оригінальних матеріалів, вибору злободенних тем і сучасних прийомів художнього оформлення. Зокрема, оперативніше і змістовніше висвітлювався хід соціалістичного змагання, досвід передовиків і новаторів виробництва, широко пропагувались важливі партійні й урядові документи сучасності, матеріали, пов'язані із святкуванням знаменних дат і ювілеїв, що відзначалися у нашій країні.

¹⁰ Щорічник «Аналіз роботи музеїв Української РСР», К., 1970—1975.

У період п'ятирічки народилась і набула значного поширення така нова форма виставочної пропаганди, як обмін виставками з музеями братніх республік Союзу РСР і музеями інших країн соціалістичної співдружності. Для багатьох музеїв такі творчі контакти стали вже традицією. Можна послатися, наприклад, на досвід Волинського краєзнавчого музею, який лише в 1974 р. здійснив обмін виставками з Коломийським музеєм народного мистецтва Гуцульщини, Брестським краєзнавчим музеєм і музеєм Краківського воєводства ПНР.

Постійне творче спілкування встановлене музеями нашої республіки з рядом музейних закладів Болгарії, Польщі, Румунії, Чехословаччини та ін. Ці зв'язки дають змогу збагатити й унаочнити в експозиційній та масово-пропагандистській роботі одну з найважливіших тем сучасності — тему інтернаціоналізму, дружби, співробітництва і взаємозбагачення культур країн соціалістичної співдружності.

Дальшого розвитку набула в роки п'ятирічки лекційна пропаганда музеїв. У порівнянні з 1970 р. кількість лекцій, що їх прочитали працівники музеїв у 1975 р., зросла майже вдвічі. У лекціях і бесідах дістає широке висвітлення успішне втілення в життя рішень XXIV з'їзду КПРС, розкриваються героїчні подвиги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр., дружба та інтернаціональні зв'язки трудящих нашої країни тощо. Читання лекцій супроводжується демонстрацією тематичних короткометражних фільмів, які доповнюють живе слово лектора, допомагають глибше розкрити їх зміст.

Серед науково-освітніх заходів музеїв зросла питома вага таких, які здійснюються безпосередньо на підприємствах і будовах, на польових станах і фермах, на агітпунктах. Вони покликані сприяти мобілізації трудівників на виконання народногосподарських завдань.

Водночас збагатилася робота, що проводиться в стінах музею. Музейні заклади все частіше обираються місцем проведення урочистих комсомольських зборів, піонерських лінійок, занять гуртків політосвіти, шкільних уроків, зустрічей з ветеранами війни та праці тощо. Це, зокрема, дає змогу врахувати запити і потреби різних категорій відвідувачів, забезпечити диференційований підхід до аудиторії.

Велику увагу було приділено розвитку народних університетів, постійно діючих лекторіїв, гуртків, клубів та інших форм цілеспрямованої, систематичної ідейно-виховної та культурно-освітньої роботи.

В останні роки музеями нагромаджено значний досвід роботи із сільським населенням. Виїзні бригади музейних працівників безпосередньо на тваринницьких фермах, польових станах, у сільських клубах виступають з лекціями, бесідами, організовують усні журнали, зустрічі з героями праці, пересувні виставки. У порівнянні з 1970 р. кількість лекцій, прочитаних на селі, зросла з 7,5 до 12 тис., виставок — з 1 до 1,7 тис.¹¹

Дев'ята п'ятирічка ознаменувалася підвищенням показників роботи і вдосконаленням усіх форм діяльності громадських музеїв. Створені народом і для народу, вони стоять близько до життя, до повсякденної практичної діяльності виробничих колективів, партійних, комсомольських, громадських організацій, тісно поєднують свою роботу із завданнями сучасності.

В нашій республіці діє понад 100 народних музеїв і музейних кімнат В. І. Леніна, близько 230 музейних закладів революційної, бойової та трудової слави, 2 тис. музеїв історико-краєзнавчого профілю. Крає-

¹¹ Щорічник «Аналіз роботи музеїв Української РСР», К., 1970—1975.

знавцями зібрано 1,5 млн. речових і документальних матеріалів. За роки дев'ятої п'ятирічки у фонди громадських музеїв надійшло близько 300 тис. експонатів¹².

Особливо помітних успіхів у будівництві музейних закладів на громадських засадах добилася Полтавська область, де тепер налічується 29 народних музеїв і 522 музейні кімнати¹³.

Багато зробили для піднесення рівня патріотичного й інтернаціонального виховання музеї села Тиманівки, очолювані заслуженим працівником культури УРСР П. П. Новиковим, Радомишльський народний історико-краєзнавчий музей, яким керує заслужений працівник культури УРСР О. Ф. Мельник, народний музей історії села Підвисоке (громадський директор Д. І. Фартушняк, нагороджений Грамотою Президії Верховної Ради УРСР).

На Ворошиловградщині в місті Ровеньки кілька років тому розпочав свою роботу народний меморіальний музей героїв-краснодонців «Пам'яті загиблих». У тому будинку, де провели свої останні дні члени підпільної комсомольської організації «Молода гвардія» Олег Кошовий, Люба Шевцова та інші, розмістилася невелика, але сповнена надзвичайно вражаючої сили експозиція про життя і героїчні подвиги молодогвардійців. З часу створення музею відвідали тисячі трудівників області, приїжджих з найвіддаленіших куточків нашої Батьківщини, представників зарубіжних країн. Ось один з багатьох записів в книзі відгуків музею, який залишили вчителі однієї з шкіл міста Донецька: «Ми схиляємось перед мужністю героїв-краснодонців, перед цим орлиним племенем. На все життя збережемо їхні образи, їхні діла продовжимо своєю працею. Будемо виховувати у своїх учнів любов і відданість нашій Батьківщині».

Наполегливо здійснює роботу по патріотичному вихованню населення, особливо молоді, народний музей «Партизанська іскра» у с. Кримка на Миколаївщині. Його експозиція, що займає окреме, добре обладнане приміщення, включає близько 300 оригінальних речових і документальних матеріалів — свідчень героїчних дій підпільників. У залах музею проводяться уроки історії для учнів місцевої школи. Тисячі юнаків і дівчат щороку приїжджають сюди, щоб віддати шану пам'яті героїв, ознайомитись з музейними свідченнями подвигів підпільників.

У привітанні «Вчитися комунізму» до учасників III всесоюзної науково-практичної конференції «Вивчення в середній школі життя, діяльності, творів В. І. Леніна, документів КПРС» Л. І. Брежнев писав: «Вивчення великого подвигу життя і діяльності Володимира Ілліча Леніна, революційних, бойових і трудових традицій КПРС, радянського народу — неocenенного надбання нашого суспільства — є основою ідейно-політичного виховання, могутнім засобом формування марксистсько-ленінського світогляду, ідейної переконаності, класової свідомості трудящих»¹⁴. Одне з важливих місць у цій роботі посідають народні музеї й музейні кімнати В. І. Леніна, що користуються великою любов'ю трудящих. Серед них значну популярність здобули народні музеї у Стрії та Ходорові на Львівщині, Ковелі на Волині та інші. Так, лише в Стрийському народному музеї В. І. Леніна за роки п'ятирічки

¹² Діяльність музейних закладів на громадських засадах по комуністичному вихованню трудящих у світлі рішень XXIV з'їзду КПРС та перспективи їх розвитку, К., 1974, стор. 12.

¹³ Міністерство культури УРСР. Звіти про роботу громадських музеїв Полтавської області за 1975 р., стор. 5.

¹⁴ «Правда», 9 жовтня 1975 р.

побувало близько 200 тис. відвідувачів. Музей провів тисячу екскурсій, понад 50 тематичних вечорів, організував 20 пересувних виставок¹⁵.

Нещодавно експозиція Стрийського музею збагатилася ще одним цінним експонатом. Це — збірник творів В. І. Леніна португальською мовою з пам'ятним написом Генерального секретаря Португальської Комуністичної партії Альваро Куньяла.

За роки дев'ятої п'ятирічки сталися значні зрушення у науково-освітній діяльності громадських музеїв. Зростає відвідування музеїв на громадських засадах. В 1975 р. народні музеї і музейні кімнати відвідало близько 8,5 млн. чол. — майже на 3 млн. більше, ніж у 1970 р. Позаминулого року (1974) для відвідувачів проведено 160 тис. екскурсій, прочитано 46,5 тис. лекцій, організовано близько 30 тис. тематичних вечорів, зустрічей з ветеранами війни і праці, урочистих комсомольських зборів, піонерських лінійок та інших масово-політичних заходів¹⁶. В арсенал багатьох громадських музеїв увійшли такі форми роботи, як присяги молодих воїнів на вірність Батьківщині, посвячення в робітники, колгоспники тощо.

Діяльність кращих музейних закладів відзначається і заохочується партією і урядом. За видатні заслуги в комуністичному вихованні трудящих 7 державних та 6 громадських музеїв республіки нагороджено Почесними Грамотами Президії Верховної Ради Української РСР. Серед них — Музей героїчної оборони та визволення Севастополя, Полтавський краєзнавчий, Краснодонський — «Молода гвардія», Переяслав-Хмельницький історичний, Павлоградський народний історико-революційний, Соколівський музей чехословацько-радянської дружби та ін. У вересні 1975 р. за активну роботу по комуністичному вихованню трудящих, широку пропаганду творчої спадщини Т. Г. Шевченка орденом Дружби народів нагороджено Канівський державний музей-заповідник Т. Г. Шевченка.

Високо оцінені трудові досягнення кращих працівників музеїв, які нагороджені орденами і медалями Радянського Союзу, Почесними Грамотами і Грамотами Президії Верховної Ради УРСР. Орденом Трудового Червоного Прапора нагороджено директора Державного історичного музею УРСР І. О. Дудника, орденом «Знак Пошани» і Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР — директора Державного музею українського народного декоративного мистецтва УРСР В. Г. Нагая; орденом Жовтневої революції — директора Львівського літературно-меморіального музею І. Франка С. В. Стефаника і т. ін.

Цілий ряд працівників музеїв удостоєно почесного звання «Заслужений працівник культури УРСР».

З великим піднесенням зустріли трудящі нашої країни рішення квітневого (1975 р.) Пленуму ЦК КПРС про скликання в лютому 1976 р. чергового, XXV з'їзду КПРС і постанову ЦК КПРС «Про соціалістичне змагання за гідну зустріч XXV з'їзду КПРС». За славною традицією радянські люди стали на трудову вахту, присвячену цій знаменній події в житті партії і народу, спрямували всі зусилля на виконання і перевиконання народногосподарських планів завершального року дев'ятої п'ятирічки, на гідну зустріч з'їзду партії.

Особливої актуальності на сьогоднішній день набуває пропаганда трудових досягнень і перемог радянського народу. Нові, вищі вимоги ставляться перед музейними колективами республіки.

¹⁵ Міністерство культури УРСР. Звіти про роботу громадських музеїв Львівської області за 1970—1975 рр., стор. 7—8.

¹⁶ Міністерство культури УРСР. Звіти про роботу громадських музеїв республіки за 1975 р., стор. 44—45.

Науково-пізнавальний та ідейно-політичний рівень експозицій з історії радянського суспільства залежить від правильного й повного показу керівної ролі Комуністичної партії. Матеріали з'їздів КПРС, документи про діяльність місцевих партійних організацій слід подавати глибше й змістовніше. Експозиція повинна підводити відвідувача до оцінки історичних подій з марксистсько-ленінських позицій, з ленінських принципів партійного, конкретно-історичного підходу до аналізу історичних явищ і фактів.

Колективи музеїв мають вести різнобічну пропаганду миролюбної зовнішньої політики Радянського Союзу, розкривати величезний внесок Комуністичної партії, Політбюро ЦК КПРС, особисто Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнева у справу миру і безпеки народів, висвітлювати далі зростання міжнародного авторитету нашої ленінської партії, соціалістичної Батьківщини.

Всіма формами й методами роботи працівники музеїв повинні посилити виховання молоді в дусі комуністичної моралі на революційних, бойових і трудових традиціях Комуністичної партії, Ленінського комсомолу, радянського народу, в дусі радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму. Йдеться про широке висвітлення в експозиціях музеїв соціалістичного змагання областей Радянської України з областями братніх республік країни, про пропаганду інтернаціональних зв'язків міст-побратимів, областей республіки з областями, округами інших соціалістичних країн.

Колективам музеїв слід подбати про поліпшення якості художнього оформлення експозицій, про широке використання нових технічних засобів, щоб іти в ногу з життям як за змістом, так і за формою подачі матеріалів. Ширшого розвитку вимагає практика використання музейних колекцій у пересувних виставках та музеях, які дають змогу залучати до виховання на справжніх пам'ятках матеріальної і духовної культури трудящих віддалених населених пунктів.

Підготовка до великого форуму комуністів — XXV з'їзду КПРС стала важливим етапом дальшого вдосконалення діяльності музеїв, спрямованої на пропаганду завдань комуністичного будівництва, на виховання нової людини — будівника комунізму.

И. Т. Буланый

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ИСТОРИЧЕСКИХ И КРАЕВЕДЧЕСКИХ МУЗЕЕВ РЕСПУБЛИКИ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Резюме

В статье на основе использования широкого фактического и цифрового материала освещается роль музеев УССР в идейно-патриотическом воспитании трудящихся, раскрывается содержание новых форм деятельности этих учреждений в годы девятой пятилетки.

I. T. Bulany

ACTIVITIES OF HISTORICAL AND LOCAL LORE MUSEUMS OF THE REPUBLIC AT PRESENT STAGE

Summary

On the basis of a lot of facts and numerical data the paper elucidates the role of the Ukrainian SSR Museums in the ideological and patriotic education of the working people, shows the content of new forms in activities of these institutions during the Ninth Five-Year Plan period.

Методологія та методика історичних досліджень

А. В. ЛИХОЛАТ, Н. В. КОМАРЕНКО

ОСНОВНІ НАПРЯМИ У ВИСВІТЛЕННІ ПРОБЛЕМИ «РАДЯНСЬКИЙ НАРОД — НОВА ІСТОРИЧНА СПІЛЬНІСТЬ ЛЮДЕЙ»

Утворення в нашій країні нової історичної спільності людей — радянського народу — є визначним явищем сучасної доби, доби переходу людства від капіталізму до комунізму. На значення цього факту особливу увагу звернув XXIV з'їзд партії. «За роки соціалістичного будівництва, — підкреслювалося у Звітній доповіді Центрального Комітету, — в нашій країні виникла **нова історична спільність людей — радянський народ**. У спільній праці, в боротьбі за соціалізм, у боях за його захист народилися нові, гармонійні відносини між класами і соціальними групами, націями і національностями — відносини дружби і співробітництва»¹.

Ця нова спільність людей — радянський народ — сформувалася внаслідок глибоких об'єктивних змін у житті країни як матеріального, так і духовного порядку, корінних змін соціальної структури радянського суспільства.

Соціалістичні нації стали якісно новою формою такого політичного, економічного і культурного розвитку наших численних народів, який зумовив утворення нової історичної спільності людей — єдиного радянського народу, що є насамперед результатом глибоких соціалістичних перетворень в Країні Рад, результатом зближення трудових класів і верств, братерського союзу націй і народностей. Нова історична спільність людей має єдину соціалістичну Батьківщину, економіку, єдину за змістом культуру, загальнонародну державу і спільну мету — побудову комунізму. Радянський народ являє собою колектив трудивників міста і села багатонаціонального СРСР; в усіх сферах суспільного життя — економічній, політичній, духовній, в усій своїй діяльності він керується найпередовішою теорією — марксизмом-ленінізмом, комуністичними ідеалами робітничого класу, принципами соціалістичного інтернаціоналізму.

Формування радянського народу як нової історичної спільності людей, перетворення його в могутню силу комуністичного будівництва в СРСР, у важливий фактор соціального прогресу в усьому світі — процес складний і багатогранний. Своїми коріннями цей процес сягає в далеке минуле, але безпосередній початок йому поклала Велика Жовтнева соціалістична революція, яка, проголосивши головними принципами національної політики Радянської держави право на самовизначення і повну рівноправність народів, що населяють нашу країну, заклала політичну основу для зближення і братерського співробітництва народів.

Велика притягальна сила інтернаціональних ідей Великого Жовтня, що відкрив шлях до розвитку раніше пригноблених народів Росії,

¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 87.

викликала могутній рух трудящих нашої країни на захист революційних завоювань і побудову нового, соціалістичного суспільства.

В результаті перемоги соціалістичної революції на території нашої багатонаціональної країни була встановлена диктатура пролетаріату в єдиній формі Рад депутатів трудящих, які були доступні і зрозумілі для всіх національностей, в тому числі й для раніше пригноблених і відсталих у своєму соціально-політичному і культурному розвитку.

Ліквідувавши експлуататорські класи і перетворивши засоби виробництва, що знаходились в їх руках, в загальнонародну власність, соціалістична революція привела до корінних змін в економіці та класовій структурі суспільства і тим самим створила соціально-економічні передумови для формування й розвитку радянського народу — нової історичної спільності людей.

Уже в перші роки Радянської влади при всебічній і безкорисливій допомозі великого російського народу успішно здійснювалася намічена партією програма ліквідації фактичної нерівності між націями і народностями, яка залишилась у спадщину від буржуазно-поміщицького ладу. Необхідність об'єднання економічних і людських ресурсів для скорішої відбудови і дальшого розвитку народного господарства, інтереси захисту завоювань соціалістичної революції від зовнішніх ворогів, наполеглива і цілеспрямована робота партії по інтернаціоналістському вихованню трудящих зумовили створення на ленінських принципах добровільності об'єднання і повної рівноправності радянських республік єдиної багатонаціональної держави — Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

У новій, соціалістичній державі, побудованій на принципах демократичного централізму і пролетарського інтернаціоналізму, на основі єдності соціально-економічної і політичної організації суспільства, ідейної і духовної спільності, виникли сприятливі умови для складання і розвитку у всіх націй і народностей загальнорадянських рис культури, світогляду, ідеології, моралі і побуту, поведінки і способу життя.

У процесі здійснення соціалістичної індустріалізації країни і ліквідації фактичної нерівності народів СРСР в галузі економіки відбувалося кількісне зростання робітничого класу, і особливо його національних загонів. Пройшовши школу трьох революцій і нагромадивши досвід соціалістичного будівництва, він розвинув у собі якості передового борця за ідеали комунізму — політичну зрілість, високу відповідальність за долю соціалізму, радянський патріотизм і соціалістичний інтернаціоналізм.

Докорінно змінилося й селянство. Перемога колгоспно-кооперативного ладу, ліквідація куркульства як класу, постійний політико-виховний вплив робітничого класу, Комуністичної партії на трудові маси села сприяли виробленню у них навичок колективної праці і колективістської психології, їх переходові до сучасних індустріальних методів ведення господарства. Як союзник робітничого класу колгоспне селянство стало активним будівником комунізму. Зміни в соціальному становищі і психології селян, підвищення їх освітнього і культурного рівня мали велике значення для формування і розвитку нової історичної спільності людей.

В ході будівництва соціалізму відбулося злиття національних економік радянських республік в єдиний народногосподарський комплекс, а це ще більше зміцнювало союз робітничого класу і селянства, дружбу і співробітництво між націями і народностями, всіма трудящими нашої країни.

В результаті перемоги соціалізму в СРСР було створено суспільство, яке складається з дружніх між собою робітничого класу, колгоспного селянства і радянської інтелігенції. В нових умовах спостерігається швидке кількісне зростання соціалістичної інтелігенції, особливо науково-технічної. А це свідчить про культурне піднесення всього народу, залучення дедалі ширших мас трудящих до творчої діяльності. Одночасно підвищується загальноосвітній і кваліфікаційний рівень робітників і селян, що є яскравою ілюстрацією поступового стирання граней між представниками фізичної і розумової праці.

У процесі соціалістичного перетворення всіх сторін суспільного життя всіх націй і народностей сформувалися основні ознаки радянського народу як нової історичної спільності: єдність економічної бази — соціалістична система господарства, спільний для всіх трудівників тип соціалістичних виробничих відносин, однотипна соціально-класова структура, морально-політична єдність суспільства, неподільне панування марксистсько-ленінської ідеології.

Марксистсько-ленінська ідеологія, яка під впливом соціалістичного буття і виховної роботи Комуністичної партії стала суспільною свідомістю всіх трудящих нашої країни, була ідейною основою формування і розвитку нової історичної спільності людей. Ідеї наукового комунізму, єдність класових інтересів і мети з'єднали трудящих СРСР незалежно від їх національності, нерозривними братніми узами, згуртували в соціально-класову інтернаціональну спільність — багатонаціональний радянський народ.

Панування в нашому суспільстві марксистсько-ленінського світогляду і соціалістичної ідеології стало тим міцним фундаментом, на якому склалася і розквітла єдина радянська культура — соціалістична змістом, національна формою та інтернаціоналістична своїм характером. Радянська соціалістична культура активно сприяє зближенню і взаємозбагаченню всіх народів СРСР. Вона є важливим фактором формування високої комуністичної свідомості трудящих.

В ході формування радянського народу відбулися глибокі зміни в психології, в усьому духовному обличчі робітничого класу, колгоспного селянства, радянської інтелігенції. На основі поступової ліквідації соціально-економічних і культурних відмінностей між містом і селом почали складатися нові, інтернаціональні риси і традиції радянських людей.

На сучасному етапі комуністичного будівництва характерною особливістю духовного життя нашого суспільства є зміцнення свідомості і почуття належності до нової історичної спільності — радянського народу. «Для трудящих України, — відзначав член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький, — найвищою гордістю є належність до великого радянського народу. Як найцінніший свій скарб береже і зміцнює український народ дружбу з усіма радянськими народами, завдяки якій стали можливими всі наші історичні звершення»².

Усвідомлення трудящими СРСР належності до багатонаціонального радянського народу породило і зміцнило патріотичне почуття — загальнонаціональну гордість. «Загальнонаціональна гордість радянської людини, — підкреслював Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев, — це величезне, містке, багатюще за своїм змістом почуття. Воно глибше і ширше від природних національних почуттів кожного зокрема

² Матеріали спільного урочистого засідання ЦК КП України і Верховної Ради Української РСР, присвяченого 50-річчю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1972, стор. 22.

з народів, які складають нашу країну. Воно увібрало в себе все найкраще, що створено працею, відвагою, творчим генієм мільйонів і мільйонів радянських людей»³.

Радянський соціалістичний спосіб життя, торжество марксистсько-ленінської ідеології забезпечують органічну єдність національних та інтернаціональних інтересів, створюють умови для всебічного розвитку кожної соціалістичної нації і народності, дальшого розвитку нової історичної спільності людей — радянського народу.

В результаті великих соціальних перетворень у нашій країні виник новий соціалістичний тип людей, духовне обличчя яких, при збереженні національних особливостей, характеризується насамперед такими загальнорадянськими рисами, як безмежна любов до Батьківщини, глибоко усвідомлена вірність Комуністичній партії, ідеалам комунізму, висока свідомість громадського обов'язку, колективізм, товариська взаємодопомога, гуманізм, соціалістичний інтернаціоналізм, вірність справі миру, дружби й свободи народів, непримиренність до класових ворогів. Ці характерні риси радянського народу є водночас здобутком кожної соціалістичної нації і народності.

Виникнення нової історичної спільності — радянського народу, цієї великої революційної сили, творця нового світу — стало могутнім фактором розвитку людства в сучасну добу, добу переходу від капіталізму до соціалізму.

Історичні успіхи в здійсненні ленінської національної політики, зміцнення монолітної єдності радянського народу аж ніяк не означають, що питання про національні відносини втратило свою актуальність. Розвиток національних відносин і в умовах зрілого соціалізму висуває нові проблеми і завдання. «Партія, — говорив Л. І. Брежнєв, — постійно тримає ці питання в полі зору, своєчасно розв'язує їх в інтересах всієї країни і кожної окремої республіки, в інтересах комуністичного будівництва»⁴.

Комуністична партія Радянського Союзу, розробляючи програму дальшого розвитку національних відносин в країні, водночас творчо розвиває і збагачує марксизм-ленінізм. І тут, як у багатьох питаннях, що стосуються зміцнення першої у світі Радянської багатонаціональної держави, партія керується положеннями, сформульованими в безсмертних ленінських працях, черпаючи в них своє натхнення, знаходить шляхи, що визначають рух вперед. З діяльністю Комуністичної партії, особисто В. І. Леніна нерозривно пов'язане створення теоретичного фундаменту і практичної основи для формування і розвитку радянського народу як нової історичної спільності людей.

Ще в 1914 р. В. І. Ленін геніально передбачав, що соціалізм «...творить нові, вищі форми людського співжиття, коли законні потреби і прогресивні прагнення трудящих мас *всякої* національності будуть вперше задоволені в інтернаціональній єдності...»⁵. У ряді праць Володимира Ілліча вказується, що неодмінною умовою для майбутнього злиття націй є не збереження й посилення національних відмінностей, а їх подолання і зближення націй. Причому при здійсненні цього важливого історичного завдання партія має керуватися принципами пролетарського інтернаціоналізму, рішуче відкидаючи на цьому шляху все реакційне, буржуазно-націоналістичне. У праці «Критичні замітки з національного питання» В. І. Ленін писав: «Марксизм висуває на місце

³ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 4, К., 1974, стор. 95.

⁴ Там же, стор. 61.

⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 26, стор. 34.

всякого націоналізму — інтернаціоналізм, злиття всіх націй у найвищій єдності, яка зростає перед нашими очима...» Розвиваючи цю думку, він підкреслював, що пролетаріат «...підтримує все, що допомагає стирранню національних відмінностей, падінню національних перегородок. Все, що робить зв'язки між національностями тіснішими і тіснішими, все, що веде до злиття націй»⁶.

У документах Комуністичної партії і Радянського уряду міститься характеристика радянського народу на різних етапах його становлення і розвитку. Вперше узагальнену наукову оцінку цього історичного процесу дано на XXIV з'їзді партії, який вніс величезний вклад у розробку проблем національних відносин в СРСР.

Комуністична партія, керуючись ленінським принципом класового, інтернаціонального підходу до національних відносин, визначила основні напрями й особливості їх розвитку у зрілому соціалістичному суспільстві. Вона збагатила теорію радянської державності, вказавши на необхідність і надалі проводити курс на всебічне зміцнення Союзу Радянських Соціалістичних Республік з поєднанням загальносоюзних і республіканських інтересів.

У своїй практичній діяльності Комуністична партія послідовно здійснює лінію на поєднання інтернаціональних і національних інтересів у рамках світової співдружності соціалістичних країн, непримиренно ставиться до будь-яких проявів ревізійонізму, буржуазного націоналізму і шовінізму.

Глибокі теоретичні висновки й узагальнення про суть радянського народу і шляхи його дальшого розвитку містяться в доповідях і виступах Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва, членів Політбюро ЦК КПРС О. М. Косигіна, М. А. Суслова та інших керівників Комуністичної партії і Радянської держави. У виданих за останні роки збірниках їх праць розглядаються найважливіші проблеми комуністичного будівництва в СРСР. У доповідях і виступах члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України В. В. Щербицького, зокрема в доповіді про 50-річчя утворення СРСР на спільному урочистому засіданні ЦК Компартії України і Верховної Ради УРСР, показано шляхи розвитку українського народу за роки Радянської влади у братній сім'ї народів СРСР, його внесок у загальнонародну справу створення матеріально-технічної бази комунізму.

Становлення і розвиток радянського народу, глибокий аналіз його соціальної природи, основних рис духовного обличчя і способу життя та ряд інших актуальних питань інтенсивно вивчають радянські суспільствознавці: історики, філософи, економісти, правознавці, філологи.

Керуючись рішеннями XXIV з'їзду КПРС й іншими партійними документами, вчені провели значну роботу по дослідженню основних етапів формування радянського народу, тенденцій розвитку національних відносин та форм міжнародного спілкування на сучасному етапі.

Апологети буржуазії намагаються фальсифікувати історію радянського суспільства, суть нової історичної спільності людей, перевернути ленінську національну політику. З цією метою вони ототожнюють процес створення єдиного радянського народу з насильницькими асиміляційними процесами, що відбуваються в капіталістичному світі. У працях радянських суспільствознавців викриваються злісні вигадки буржуазних ідеологів про нашу дійсність, антинаукові концепції про виникнення і шляхи формування радянського народу.

Головні аспекти проблеми «Становлення і розвиток нової історичної спільності людей» розглядаються у працях М. П. Кіма, М. С. Джу-

⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 24, стор. 128, 129—130.

нусова, С. Т. Калтахчяна, М. І. Куліченка, Е. В. Тадевосяна, П. М. Рогачова, М. М. Росенко, М. А. Свердліна, О. І. Холмогорова, І. П. Цамеряна, В. П. Шерстобитова та ін. В них дається характеристика радянського народу як інтернаціональної і міжнаціональної спільності людей, наділеної специфічними ознаками: стійкою спільністю території, економічного і політичного життя, спільними рисами духовного, психологічного характеру. Автори на великому фактичному матеріалі висвітлюють передумови виникнення багатонаціонального радянського народу, окреслюють хронологічні межі цього процесу.

При розробці даної проблеми виразно виділяються, зокрема, такі аспекти: розвиток радянського народу як соціально-класової спільності, становлення соціальної єдності класів, соціальних верств і груп; формування соціалістичної міжнаціональної спільності людей, нового соціалістичного обличчя націй і народностей, зміцнення гармонійних відносин між ними. При дослідженні цих взаємопов'язаних і взаємозумовлених процесів вчені виходять з діалектичної єдності двох сторін єдиного соціального явища. Соціально-класовий аспект дослідження категорії «радянський народ» дає змогу вивчати не тільки класові, політичні, а й національні та міжнаціональні моменти. Водночас у міжнаціональному аспекті дослідження враховуються і соціально-політичні моменти, економічна, територіальна, культурна, побутова і психологічна спільність.

Деякі автори схильні розглядати радянський народ як просте продовження розвитку національних спільностей людей або як якусь нову соціалістичну націю⁷. Звичайно, такий погляд не можна вважати правильним. Радянський народ — це принципово нова соціальна категорія, у складі якої розвиваються, розквітають і зближуються соціалістичні нації та народності. Зберігаючи свою національну специфіку, вони водночас є невід'ємними частинами великого радянського народу, який увібрав в себе все те спільне, головне і стійке, що наявне в економічному і духовному житті кожної з соціалістичних націй. Їх розвиток відбувається шляхом взаємозбагачення, взаємовпливу, посилення інтернаціональних рис. Загальнорадянське в новій історичній спільності людей виступає через національне, яке у свою чергу розвивається як складова частина загальнорадянського. Таким чином, в новій історичній спільності людей гармонійно поєднуються інтернаціональне і національне. Радянський народ являє собою ширшу, вищого рівня соціалістичну спільність, ніж нація. Інтернаціональні, загальнорадянські риси відіграють дедалі більшу роль у всіх сферах життя нашого народу.

В радянській історіографії вже вироблено найважливіші критерії і напрями досліджень цієї проблеми. На основі практики комуністичного будівництва та досягнень суспільних наук, спираючись на рішення партії і уряду, дослідники дали наукове визначення поняттю «радянський народ» як нової історичної спільності людей, зокрема уточнили розуміння суті і загальнополітичну оцінку розглядуваної категорії.

Один з важливих аспектів проблеми — питання про передумови виникнення і розвитку радянського народу як нової історичної спільності людей. Більшість вчених дотримується тієї думки, що генетично вихідним пунктом її формування слід вважати викувану Комуністичною партією інтернаціональну єдність російського пролетаріату, на базі якого виникла така соціально-політична сила, як революційний народ Росії, що включила в себе робітничо-селянські маси різних національностей, які боролися за владу Рад. Цього висновку дійшли, зо-

⁷ «Советская этнография», 1965, № 6, стор. 101.

крема, учасники міжвузівської конференції, яка була присвячена проблемі «Радянський народ»⁸.

В ряді праць⁹ підкреслюється, що вирішальне значення для історичної долі народів нашої країни, а разом з тим і для створення передумов формування нової історичної спільності людей мала поява на історичній арені російського пролетаріату. Під керівництвом робітничого класу, очолюваного Комуністичною партією, народи багатонаціональної Росії в боротьбі проти класових ворогів створювали спільні революційні традиції і в результаті об'єктивної історичної необхідності йшли шляхом міжнаціонального зближення, інтернаціоналізації економіки, культурного і суспільно-політичного життя, до тісного братерського союзу, який після перемоги соціалістичної революції став основою для формування нової соціальної категорії.

Відзначаючи величезну роль революційних традицій і спільних дій грядущих різних націй Росії у створенні в дореволюційний період передумов для перемоги нового суспільного ладу і виникнення нової історичної спільності людей, не можна, однак, погодитися з твердженнями деяких авторів збірника «Актуальні проблеми розвитку національних відносин в СРСР», виданого Дагестанським філіалом АН СРСР, про те, що «початковим етапом формування традицій нового суспільства можна вважати появу цих традицій ще в надрах старого світу» і що «робітничий клас, особливо його передові, революційні верстви, був стихійно (підкреслено нами. — Авт.) підготовлений до сирійняття передових, прогресивних традицій минулих поколінь»¹⁰. Така точка зору веде до зміщення історичної перспективи розвитку радянського суспільства, до применшення цілеспрямованої діяльності більшовицької партії по озброєнню робітничого класу, його передових верств ідеями марксизму-ленінізму, ідеями пролетарського інтернаціоналізму. Тим часом саме вони були могутнім фактором мобілізації революційних сил народів Росії, їх об'єднання в боротьбі за своє соціальне і національне визволення.

Важливе значення має висвітлення в науковій літературі питань періодизації й основних етапів виникнення і розвитку радянського народу. Наші дослідники єдині у своїй думці про те, що в цьому різнобічному процесі необхідно виділити перехідний період від капіталізму до соціалізму, бо якраз з ним пов'язане вирішення таких життєво важливих питань, як ліквідація експлуататорських класів у місті й на селі і консолідація трудящих класів, створення та зміцнення союзу робітничого класу і селянства. В ході соціалістичного перетворення всіх сторін життя націй і народностей нашої країни визначились основні ознаки радянського народу як нової історичної спільності людей, що виражає якісно новий стан радянського суспільства.

Член-кореспондент АН СРСР М. П. Кім, автор згаданої вище монографії, вважає, що «на кінець перехідного періоду, з побудовою в СРСР в основному соціалістичного суспільства, в основному склалась і нова історична спільність людей — радянський народ». В дальшому, зазначається у праці, в період завершення будівництва соціалізму, радянський народ розвивався на своїй власній, соціалістичній основі.

⁸ Советский народ — новая историческая общность людей. Материалы межвузовской конференции, Волгоград, 1969, стор. 105.

⁹ М. П. Кім. Советский народ — новая историческая общность людей. М., 1972; Советский народ — новая историческая общность людей. Становление и развитие, М., 1975; та ін.

¹⁰ Актуальные проблемы развития национальных отношений в СССР, Махач-Кала, 1973, стор. 101.

Зрілість цієї нової історичної спільності вчений пов'язує з вступом радянського суспільства в смугу розвинутого соціалізму¹¹.

М. І. Куліченко у своїй узагальнюючій праці «Національні відносини в СРСР і тенденції їх розвитку» виділяє два головних етапи у формуванні радянського народу. Перший — від перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції до побудови в основному соціалізму в нашій країні. Другий етап охоплює становлення розвинутого соціалістичного суспільства, що почалося з перемоги соціалізму в середині 30-х років, до моменту, коли її вже можна було вважати повною й остаточною, тобто до кінця 50-х років. «Нова історична спільність людей, — пише автор, — у своїй основі склалася вже на першому етапі»¹².

Розглядаючи питання про формування і розвиток радянського народу як нової історичної спільності, більшість дослідників виділяє три основних етапи: перший етап охоплює час від перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції до побудови в основному соціалізму в нашій країні; другий етап — це період становлення розвинутого соціалістичного суспільства; третій — сучасний етап, який характеризується появою ряду якісно нових особливостей радянського народу, властивих зрілому соціалізму. Така періодизація є найбільш обґрунтованою.

Аналізуючи сутність нової історичної спільності, що являє собою органічну єдність класів і соціальних груп, націй і народностей, дослідники виходять з примату соціально-класових процесів над національними. Радянський народ формувався на базі корінних змін, які відбувалися в усіх галузях життя нашого суспільства в процесі будівництва соціалізму, — ця думка проводиться у відповідних розділах колективної монографії «Ленінізм і національне питання в сучасних умовах» (М., 1974 р.), в дослідженні «СРСР — велика співдружність народів-братів» (М., 1972 р.), підготовленому Інститутом історії СРСР АН СРСР і виданому до 50-річчя утворення Союзу РСР.

У книзі «Багатонаціональна Радянська держава» (М., 1972 р.) дається загальний нарис історії утворення і розвитку нашої держави, розповідається про найважливіші форми і методи партійного керівництва в справі втілення в життя ленінської національної політики, показано її значення у здійсненні гігантських перетворень у кожній з п'ятнадцяти союзних республік. У спеціальному розділі «Радянський народ — нова історична спільність людей» дано стисло характеристику, розглянуто її основні риси.

В іншій праці — «Теоретичні проблеми пролетарського інтернаціоналізму» (М., 1972 р.), написаній колективом філософів, підкреслюється, що розкриття в документах партії сутності радянського народу збагатило теоретичні основи марксизму-ленінізму, зокрема положення про пролетарський інтернаціоналізм. У розділі книги, присвяченому здійсненню фактичної рівності між націями і народностями, широко обґрунтовується і науково аргументується висновок про те, що саме утворення нової спільності людей є яскравим виявом інтернаціональної єдності радянських соціалістичних націй і народностей*.

¹¹ М. П. Ким. Назв. праця, стор. 145, 167.

¹² М. І. Куліченко к. Национальные отношения в СССР и тенденции их развития, М., 1972, стор. 364.

* На жаль, поряд з позитивним в цілому значенням ця праця має й істотні недоліки, на що свого часу справедливо вказувалося (див. В. С. Петров. Интернационализм — мировоззрение и политика рабочего класса. — «Вопросы философии», 1973, № 6, стор. 30). Основним недоліком є те, що пролетарський інтернаціоналізм розглядається дуже вузько, як абстрактна позаісторична «система принципів», як певний комплекс понять і завдань, що стосуються головним чином взаємовідносин національних загонів робітничого класу.

З метою глибшого дослідження процесу формування нової історичної спільності людей виникає потреба і в окремому розгляді питань соціально-класового та національного аспектів, питань економічного і культурного розвитку як окремих націй, так і в цілому радянського народу. Саме це зумовило появу в центральній і республіканській пресі ряду змістовних статей про зміни в соціальній структурі нашого суспільства, про економічні основи становлення й розвитку нової історичної спільності людей, роль єдиного народногосподарського комплексу, про духовну єдність та ін.

Радянська історіографія за останні роки поповнилася дослідженнями про зростання соціальної однорідності нашого народу в процесі подолання істотних відмінностей між містом і селом, між розумовою і фізичною працею; про посилення економічної інтеграції соціалістичних націй і народностей в ході будівництва матеріально-технічної бази комунізму і здійснення єдиної технічної політики в масштабі всієї країни; про вдосконалення і зміцнення національної державності радянських республік; про радянський спосіб життя; про розширення функцій російської мови як мови міжнаціонального спілкування; про гармонійні відносини між класами і соціальними групами, націями і народностями.

Однією з перших узагальнюючих праць, присвячених різноманітному і складному процесові формування і розвитку нової історичної спільності людей, є вже згадана праця «Радянський народ — нова історична спільність людей. Становлення і розвиток», яка вийшла за редакцією члена-кореспондента АН СРСР М. П. Кіма і доктора історичних наук В. П. Шерстобитова. Спираючись на велику документальну базу, автори праці глибоко і всебічно досліджують політичні, соціально-економічні й культурно-ідеологічні основи цього процесу, в широкому історичному плані показують провідну роль робітничого класу, багатогранну діяльність Комуністичної партії по розв'язанню національного питання і зміцненню відносин дружби, співробітництва, інтернаціональної єдності та згуртованості всіх націй і народностей Країни Рад. Широкі хронологічні рамки цієї монографії (з моменту зародження традицій класової та інтернаціональної солідарності трудящих мас до актуальних проблем сучасності), а також велике коло досліджуваних питань дали змогу колективу вчених всебічно висвітлити найважливіші аспекти проблеми. Значне місце в книзі відведено зміцненню духовної єдності, розквітові, зближенню і взаємозбагаченню культур народів СРСР, багатонаціональної радянської літератури, мови. Що ж до міжнародного аспекту, то нову спільність людей — радянський народ — суспільствознавці характеризують як один з перехідних ступенів від національної до майбутньої єдиної інтернаціональної спільності всього людства, від співдружності націй до безнаціональної співдружності.

У колективній праці «Радянський народ і діалектика національного розвитку» (Баку, 1972 р.), підготовленій Інститутом філософії і права АН Азербайджанської РСР, на прикладі цієї республіки досліджується роль радянського багатонаціонального народу в розвитку і розквіті азербайджанської соціалістичної нації. Він розглядається як стійка соціально-класова, інтернаціональна та державна спільність людей. Разом з тим на сторінках центральної преси¹³ справедливо зазначалося, що в книзі припущено й неправильні судження щодо національностей, які входять до складу населення союзних республік, про процес зближення націй та ін.

¹³ «Коммунист», 1973, № 12, стор. 119.

У монографії Б. В. Щетиніна «Проблеми теорії радянського державного права» (М., 1974 р.) обґрунтовується положення про те, що, поряд з соціальним та інтернаціональним моментами, істотне значення має державно-правова ознака, що дає можливість встановити юридичні межі поняття «радянський народ». Цікавим є висвітлення питання про співвідношення понять «народ» і «населення». Автор розмежовує поняття «населення СРСР» на три категорії: 1) радянські громадяни; 2) особи без громадянства; 3) іноземці — і вважає, що до складу радянського народу входить не все населення, а лише громадяни СРСР. Отже, підсумовує Б. В. Щетинін, поняття «радянський народ» і «населення СРСР» не збігаються. В цьому плані автор має підстави не погоджуватися з М. П. Кімом, який припускає деяке ототожнення цих понять.

Ряд аспектів проблеми «Радянський народ» розкрито в новій монографії П. М. Рогачова і М. А. Свердліна «Патріотизм і суспільний прогрес» (М., 1974 р.) В ній порівняно з іншими працями ширше розглядаються питання, пов'язані з передісторією становлення і розвитку нової історичної спільності людей. Разом з тим слід відзначити, що деякі помилкові положення П. М. Рогачова і М. А. Свердліна, які раніше були піддані об'єктивній критиці¹⁴, ними не виправлено.

Разом з ученими всієї країни науковці і викладачі вузів Української РСР інтенсивно розробляють нові теоретичні питання, висунуті на XXIV з'їзді КПРС, зокрема проблему «Радянський народ як нова історична спільність людей». У працях вчених-суспільствознавців республіки поряд з визначенням поняття «радянський народ» висвітлено процес формування й основні етапи розвитку нової історичної спільності в ході соціалістичного будівництва, розкрито її економічну, соціально-політичну та ідеологічну основи. Значну увагу приділено показові досвіду всебічного розвитку української соціалістичної нації, шляхів дальшого зближення її з іншими соціалістичними націями Країни Рад.

Питання про спільні закономірності становлення і розвитку радянського народу, про боротьбу з українським буржуазним націоналізмом глибоко досліджені у працях В. Ю. Маланчука, присвячених різним аспектам національних відносин у нашій країні¹⁵. В них ґрунтовно висвітлюються основні етапи соціалістичного будівництва і шляхи розвитку націй і національних відносин в СРСР. Автор глибоко аналізує процес здійснення ленінської програми з національного питання, одним з підсумків якого стало утворення принципів нової історичної, соціальної та інтернаціональної спільності людей — радянського народу, що втілює в собі морально-політичну і соціально-економічну єдність усіх націй і народностей, усіх класів і соціальних груп Країни Рад.

В Українській РСР вийшов ряд праць, в яких розглядаються різні аспекти проблеми «Радянський народ як нова історична спільність людей». Серед них — брошури О. М. Горпинка, О. С. Кудляя, В. Ф. Па-

¹⁴ Л. В. Метелица. Марксизм-ленинизм о некоторых теоретических принципах решения национального вопроса. — В кн.: Вопросы культурного строительства и формирования нового человека. Сборник статей, М., 1972, стор. 117—118.

¹⁵ М. І. Куліченко, В. Ю. Маланчук. В І. Ленін і розв'язання національного питання на Україні, К., 1971; В. Е. Маланчук. Исторический опыт КПСС по решению национального вопроса и развитию национальных отношений в СССР, М., 1972; В. Е. Маланчук. Некоторые проблемы воспитания классового подхода к явлениям общественной жизни. — Из опыта идеологической работы, М., 1973; та ін.

нібудьласки¹⁶. Ідучи за загальними тенденціями в розробці проблеми, автори показують роль і місце української соціалістичної нації в цьому процесі.

Важливе значення в активізації дослідження питань про радянський народ як нову історичну спільність людей мають союзні, міжреспубліканські і республіканські науково-теоретичні сесії і конференції, матеріали і тези яких здебільшого публікуються¹⁷.

Підсумовуючи, слід сказати, що в радянській науковій літературі висвітлено питання про передісторію, періодизацію й основні етапи виникнення і розвитку радянського народу — нової історичної спільності людей як про складову частину руху нашого суспільства по шляху до комунізму, вдосконалення національних і всієї системи соціалістичних суспільних відносин взагалі; розкрито основні ознаки і риси нової спільності людей, шляхи дальшого зміцнення непорушної дружби народів в умовах розвинутого соціалізму.

Наша історична наука збагатилась дослідженнями про зростання соціальної однорідності радянського суспільства в процесі подолання класових відмінностей, істотних відмінностей між розумовою і фізичною працею; про посилення економічної інтеграції націй і народностей країни в ході будівництва матеріально-технічної бази комунізму і здійснення єдиної технічної політики в масштабі всієї країни. Створено ряд праць, присвячених питанням вдосконалення і зміцнення союзної держави і національної державності республік, формування єдиної психології наших людей, поширення функцій російської мови як мови міжнаціонального спілкування, гармонійних відносин між класами і соціальними групами, націями і народностями. Радянські філософи провели значну роботу по вивченню соціальної суті радянського народу і соціалістичних націй, співвідношення національного та інтернаціонального, національного і класового, питання про створення нових інтернаціональних спільностей.

Разом з тим не можна не відзначити й певного відставання в дослідженні розглядуваної проблеми. Необхідними, зокрема, є дальше всебічне вивчення змісту основних ознак нової історичної спільності, теоретична розробка питань, пов'язаних з якісними характеристиками соціалістичних націй. Глибшого вивчення потребує вся сукупність економічних, політичних, соціальних, культурних, етнічних, психологічних та інших закономірностей і тенденцій, що відбивають процес дальшого розвитку і зміцнення нової історичної спільності людей. Для успішного розв'язання цих і ряду інших завдань необхідно глибше вивчати різноманітні джерела, проводити соціологічні дослідження проблеми, всебічно вивчати її в історіографічному плані, рішуче наступати на ідеологію антикомунізму.

Готуючись до чергового, XXV з'їзду КПРС, Комуністична партія накреслює політичний напрям на майбутнє, неухильно проводить ленінський курс на побудову комунізму. Трудящі гаряче схвалюють проект ЦК КПРС до XXV з'їзду партії «Основні напрями розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки», в якому викладено програму соціально-економічного розвитку нашої країни в десятій п'ятирічці.

¹⁶ О. Горпинко. Радянський народ — нова історична спільність людей, К., 1974; О. С. Кудлай. Радянський народ — нова історична спільність людей (До 50-річчя утворення СРСР), К., 1972; В. Ф. Панібудьласка. Радянський народ — нова історична спільність людей, К., 1972.

¹⁷ Многонациональный советский народ — новая историческая общность людей, М., 1968; Национальное и интернациональное в жизни народа. Материалы межреспубликанской научной конференции, вып. I—IV, К., 1970; та ін.

Радянський народ увійшов у світову історію, у свідомість прогресивного людства як велика творча революційна сила — будівник соціалізму і комунізму. Почесний обов'язок наших вчених-суспільствознавців — глибоко осмислювати і висвітлювати процес становлення і дальшого розвитку нової історичної спільності людей, створювати наукові праці, гідні радянської епохи.

Партія завжди високо оцінювала виховну роль суспільних наук. Проектом ЦК КПРС до XXV з'їзду партії перед суспільствознавцями поставлено відповідальні завдання, зокрема дослідження теоретичних проблем розвинутого соціалізму, закономірностей його переростання в комунізм, вдосконалення суспільних відносин, формування нової людини, розвитку соціалістичного способу життя¹⁸. Це зобов'язує радянських суспільствознавців і надалі підвищувати ідейно-теоретичний рівень наукових досліджень з історії, викладати історичні факти переконливо, цікаво, в тісному зв'язку з сучасністю.

Кожний день наближає нас до історичної події в житті радянського суспільства — XXV з'їзду КПРС. Цілеспрямована повсякденна робота істориків, всього загону суспільствознавців республіки по створенню актуальних праць з історії великого радянського народу — складова частина творчої, натхненної діяльності радянських людей назустріч партійному з'їздові.

А. В. Лихолат, Н. В. Комаренко

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ В ОСВЕЩЕНИИ ПРОБЛЕМЫ
«СОВЕТСКИЙ НАРОД — НОВАЯ ИСТОРИЧЕСКАЯ ОБЩНОСТЬ ЛЮДЕЙ»

Резюме

Возникновение в нашей стране новой исторической общности людей — советского народа — является важнейшим итогом развития советского общества за годы социалистического строительства в СССР. В статье анализируется литература, в которой исследуются политические, экономические и идеологические факторы, способствовавшие возникновению советского народа. Значительное внимание уделено состоянию разработки таких аспектов проблемы, как предыстория возникновения новой исторической общности людей, периодизация и основные этапы ее развития. Авторы сделали попытку показать степень изученности проблемы в целом, отметить успехи, трудности и недостатки в ее разработке, наметить пути дальнейшего глубокого и всестороннего ее исследования.

A. V. Likholat, N. V. Komarenko

MAIN TRENDS IN ELUCIDATING THE PROBLEM "SOVIET PEOPLE —
A NEW HISTORICAL COMMUNITY OF PEOPLE"

Summary

The origin in our country of a new historical community of people, the Soviet people, is the most important result of the Soviet society progress for the years of the socialist construction in the USSR. The paper analyzes literature dealing with studying political, economical and ideological factors contributing to origin of the Soviet people. Much attention is paid to the state of researches in such aspects of the problem as pre-history of origin of the new historical community of the people, periodization and main stages of its development. The authors made an attempt to show the degree of knowledge on the problem as a whole, to mark successes, difficulties and shortcomings in its elaboration and to outline the ways of its further thorough and comprehensive study.

¹⁸ Див. Проект ЦК КПРС до XXV з'їзду «Основні напрями розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки», К., 1975, стор. 67.

Повідомлення

З досвіду ідейно-політичного виховання трудящих

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ
ПО ВИХОВАННЮ РОБІТНИЧОЇ МОЛОДІ (1966—1971 рр.)

Ф. Х. ДЖОС, Я. М. СЕРІЩЕВ

На всіх етапах розвитку радянського суспільства трудові колективи відігравали і відіграють першочергову роль у формуванні суспільних інтересів людей, їх ідейного переконання і моральних принципів. «Тільки в колективі, — вказували К. Маркс і Ф. Енгельс, — індивід дістає засоби, що дають йому можливість всебічно розвивати свої задатки...»¹. На роль трудових колективів в суспільстві неодноразово вказував і В. І. Ленін. Закликаючи партію боротися за зміцнення дисципліни праці, виховання мас, організацію контролю і нових суспільних відносин в процесі виробничої діяльності, Володимир Ілліч вчив, що цього можна досягнути тільки в трудовому колективі, «...де найбільше будується нове, де треба найбільше уваги, огласки, громадської критики, переслідування негідного, заклику вчитися у хорошого»². Саме в трудових колективах, відзначалося на XXIV з'їзді партії, «...формується нові, соціалістичні якості трудящих, складаються відносини дружби і товариської взаємодопомоги»³.

Ці настанови партії одержали дальший розвиток і глибоке обґрунтування в постановках ЦК КПРС «Про участь керівних та інженерно-технічних працівників Череповецького металургійного заводу в ідейно-політичному вихованні членів колективу» (1971 р.), «Про роботу партійної організації Мінського тракторного заводу по підвищенню виробничої і суспільно-політичної активності трудового колективу» (1972 р.)⁴, в працях Генерального секретаря ЦК КПРС тов. Л. І. Брежнєва: «Ленінським курсом», «Молодим будувати комунізм», «Про комуністичне виховання трудящих».

Зростання ролі трудових колективів в комуністичному будівництві зумовлено об'єктивними закономірностями:

по-перше, вони є великими підрозділами громадського виробництва, озброєного сучасною технікою; по-друге, трудові колективи об'єднують робітників різних професій і за своїм складом більшість з них стали багатонаціональними; по-третє, культурно-технічний рівень трудових колективів постійно зростає; по-четверте, більшість трудових колективів складає молодь, яка не пройшла школи суворого гарту.

І саме це зумовлює зростання виховних функцій трудового колективу, оскільки думка колективу, вплив колективу, що повсякденно оточує людину, має у багатьох випадках вирішальне значення. Питання

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 70.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 87.

³ XXIV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт, т. I, К., 1972, стор. 100.

⁴ Справочник партійного работника. Вип. 2, М., 1972, стор. 186—191, 197—202.

про роль і місце трудового колективу у вихованні його членів розглядалися в загальному плані в історико-партійній літературі і періодичних виданнях⁵.

У даному повідомленні розглядається питання ідейно-політичного виховання в трудових колективах в роки восьмої п'ятирічки. В трудовому колективі формуються життєві орієнтири молоді, її потреби і інтереси, складається характер. Підвищення ролі трудових колективів в ідейно-політичному вихованні молоді вимагає від партійних організацій всебічного аналізу молодіжних проблем з питань праці і навчання, громадської роботи і дозвілля, враховувати її загальні риси, специфічні інтереси і особливості соціальних і вікових груп.

Основою комуністичного виховання є формування у молоді комуністичного світогляду, у виробленні якого важлива роль належить народній освіті. За роки восьмої п'ятирічки на Україні середню освіту здобуло 3 478 800 юнаків і дівчат — в півтора рази більше ніж за семирічку. Третину цієї молоді складала робітнича і сільська молодь, яка здобувала середню освіту без відриву від виробництва⁶. Питання навчання працюючої молоді у досліджуваний період перебувало в центрі уваги партійних, комсомольських та інших громадських організацій. У зв'язанні цього завдання велика роль належить і трудовому колективу. Саме в трудовому колективі, озброєному сучасною технікою і передовими формами організації праці, виникає необхідність знання нової техніки і технології, передового досвіду роботи, підвищення загальноосвітнього рівня. За підрахунками академіка С. Г. Струміліна, початкова школа підвищує ефективність праці робітників порівняно з чеписьменними робітниками однакового віку і стажу на 43 %, середня — на 108 % і вища — на 300 %⁷. Ці фактори і викликають постійну турботу колективу за підвищення його членами загальноосвітнього і професійного рівня.

Найбільш масовою формою ідейного виховання молоді була система комсомольської політичної освіти. У досліджуваний період було здійснено перебудову системи політосвіти молоді. Нова система гуртків і семінарів увібрала в себе все найкраще, що було набуто практикою. Вона була побудована на принципах диференційованого обліку рівня підготовки, інтересів і вікових особливостей різних категорій молоді і стала складовою частиною класового виховання юнаків і дівчат, сприяла успішному втіленню в життя рішень XXIII з'їзду КПРС, який підкреслив, що «вся ідейно-політична робота партії і комсомолу повинна виробляти і зміцнювати у молодого покоління марксистсько-ленінську самосвідомість, класовий підхід до всіх явищ життя, відданість справі Комуністичної партії»⁸.

⁵ Р. А. Ануфрієва. Соціалістичний трудовий колектив та його традиції, К., 1974; Г. Г. Белов. Идейно-воспитательная работа в коллективе, М., 1973; І. О. Борисенко. Так вирішив колектив, Донецьк, 1973; Є. В. Дягілев. Ядро трудового колективу, Харків, 1972; В. Задорожний, В. Костенко. Идейно-виховна робота партії, К., 1973; Э. П. Иванов. Трудовой коллектив — основная ячейка социалистического общества, М., 1973; В. Н. Иванов, С. Фриш. Твой производственный коллектив, М., 1970; В. Г. Иванов. Коллектив и личность, Л., 1971; Л. Н. Пonomarev. Нравственное воспитание в трудовом коллективе, М., 1974; А. В. Фролов. Партийные организации и развитие инициативы производственных коллективов, М., 1971; М. Шаульський. Партійна організація і соціальний розвиток виробничого колективу, К., 1973, та ін.

⁶ Народна освіта і культура в Українській РСР. Статистичний збірник, К., 1973, стор. 35.

⁷ Див.: С. Г. Струмілін. Проблемы социализма и коммунизма в СССР, М., 1961, стор. 102.

⁸ XXIII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт, т. I, К., 1966, стор. 91

Підвищенню рівня керівництва марксистсько-ленінським навчанням молоді з боку партійних організацій республіки сприяла постанова ЦК Компартії України «Про стан політичного навчання в Кіровоградській обласній партійній організації» (1968 р.), в якій проаналізовано стан партійного навчання і націлено партійні організації на розвиток у юнаків і дівчат глибокого інтересу до вивчення історії КПРС, до творчого оволодіння марксистсько-ленінською теорією, вивчення рішень і документів партії⁹.

Завдяки піклуванню партії про марксистсько-ленінське навчання молоді у досліджуваній період зросла ефективність системи комсомольського політнавчання. Кількість юнаків і дівчат в системі молодіжної політосвіти республіки за п'ятирічку зросла майже вдвоє, а кількість політгуртків і семінарів — з 30 405 в 1966 р. до 60 163 в 1970 р. Зріс кількісно і якісно склад пропагандистських кадрів. Так, якщо у 1966/1967 навчальному році з 40 030 пропагандистів 24 683 мали вищу і незакінчену вищу освіту, 22 160 чол. були комуністами, 20 704 чол. мали стаж пропагандистської роботи 3—5 і більше років, то у 1970/1971 навчальному році в республіці серед пропагандистів було 79,9 % з вищою і незакінченою вищою освітою, 74,2 % членів КПРС, 63,2 % мали стаж пропагандистської роботи 3 і більше років¹⁰.

Значну увагу ідейному загартуванню молоді приділяли в трудових колективах Донбасу. Парткоми допомагали комітетам комсомолу в комплектуванні гуртків і семінарів, виділяли кращих пропагандистів. В більшості первинних організацій були складені перспективні плани підвищення загальноосвітнього та ідейно-політичного рівня юнаків і дівчат. В результаті з 1966 по 1969 рр. число слухачів в системі комсомольської освіти лише у Луганській і Донецькій областях зросло з 220 тис. до 370 тис.¹¹

Аналіз системи політнавчання молоді в трудових колективах у досліджуваній період свідчить, що на кінець восьмої п'ятирічки відбулось значне зменшення слухачів гуртків початкової ланки і збільшення їх у середній і вищій ланках. Якщо в 1968/1969 навчальному році в республіці в початковій ланці політосвіти молоді навчалось 1 200 476 чол. (78,2 %), в середній і вищих ланках 335 016 (21,8 %), то в кінці 1971/1972 навчального року в початковій ланці — 362 203 чол. (26,9 %), у середній і вищій — 984 348 чол. (73,1 %). Це пояснюється зрослим освітнім рівнем молоді, організаторською роботою партійних організацій в трудових колективах, послідовністю і наступністю вивчення молоддю складових частин марксистсько-ленінської теорії.

Чільне місце в комсомольській політосвіті приділялось вивченню ленінської теоретичної спадщини, документів партії і комсомолу. В основу всієї роботи по вивченню молоддю ленінізму партійні організації республіки поклали постанову ЦК КПРС «Про підготовку до 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна»¹². В трудових колективах республіки було створено 20 070 гуртків по вивченню біографії В. І. Леніна, 10 608 гуртків «Бесіди про партію», 1,5 тис. теоретичних семінарів з актуальних проблем ленінізму. Слухачі всіх ланок політ-

⁹ «Комуніст України», 1968, № 3, стор. 3—6.

¹⁰ Історія ЛКСМ України, К., 1971, стор. 649; XXI з'їзд ЛКСМ України. Документи і матеріали, К., 1970, стор. 78; ЛКСМ України в цифрах і фактах. Довідник, К., 1974, стор. 56.

¹¹ «Комсомолец Донбасса», 2 листопада 1966 р.; «Молодь України», 10 квітня 1970 р.

¹² Про підготовку до 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Постанова Центрального Комітету КПРС, К., 1968.

освіти вивчали постанову ЦК КПРС «Про підготовку до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна», Тези ЦК КПРС «До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна», матеріали міжнародної Наради комуністичних і робітничих партій, праці В. І. Леніна «Чергові завдання Радянської влади», «Великий почин», «Завдання спілок молоді», «Держава і революція», «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі» та ін. Близько 100 тис. юнаків і дівчат вивчали в 1967/1968 навчальному році історію КПРС в гуртках «Бесіди про партію», а на кінець п'ятирічки ця кількість зросла майже втричі¹³.

В ході підготовки до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна народилась нова форма політичного виховання молоді — Ленінський залік, проведення якого було схвалено VI Пленумом ЦК ВЛКСМ (грудень 1968 р.). У Всесоюзному Ленінському заліку «Заповітам Леніна вірні» взяло участь 5 219 987 юнаків і дівчат республіки, а у Ленінському заліку «Рішення XXIV з'їзду КПРС — в життя» — близько 6 819 070 чол¹⁴. В ході проведення заліку було створено понад 20 тис. гуртків по вивченню біографії В. І. Леніна, майже в три рази більше, ніж в 1968/1969 навчальному році, 1,5 тис. семінарів з актуальних проблем лєнінізму, в яких навчалось більше 800 тис. юнаків і дівчат, понад 2 млн. комсомольців і молоді вивчали лєнінську теоретичну спадщину самостійно¹⁵.

У трудових колективах Ворошиловградської області в Ленінському заліку взяло участь близько 100 тис. юнаків і дівчат, які склали індивідуальні плани вивчення лєнінської теоретичної спадщини, взяли підвищені особисті соціалістичні зобов'язання, підібрали теми і об'єкти досліджень на виробництві і в громадському житті. Успішно пройшов Ленінський залік у 4811 юнаків і дівчат Ворошиловградського тепловозобудівного заводу ім. Жовтневої революції. Вони не тільки вивчали лєнінські праці, а й були передовими виробничниками. Молодими робітниками на суботниках в ювілейному році зібрано 8 тис. т металоліку, з якого було побудовано 5 комсомольських тепловозів¹⁶.

Під час проведення Ленінського заліку виникло багато трудових починів. Так, молоді будівельники м. Жданова боролися за виконання планів восьмої п'ятирічки під девізом: «П'ятиденку — за чотири дні!», комсомольці Червоноармійського заводу «Електродвигун» — «Кожному комсомольцю — диплом ударника комуністичної праці!», а молоді шахтарі Донецька змагалися за надплановий комсомольський ювілейний ешелон¹⁷.

В ході підготовки до ювілею вождя в республіці дальшого розвитку набули такі форми роботи, як огляди молоді по підвищенню її загальноосвітнього рівня, звіти молодіжних колективів про трудову і суспільно-політичну діяльність, особисті комплексні плани вивчення марксистсько-лєнінської теорії, Ленінські уроки, які ЦК ЛКСМУ рекомендував як масову форму вивчення теоретичних положень лєнінізму проводити в усіх комсомольських організаціях¹⁸.

Активною формою політичного виховання комсомольців і молоді Балтської швейної фабрики Одеської області парторганізація обрала

¹³ XXI з'їзд ЛКСМ України, стор. 79; «Молодь України», 1 жовтня 1968 р., 8 вересня 1970 р.; М. О. Спітчук. Партійне керівництво комсомолом, К., 1973, стор. 47.

¹⁴ ЛКСМ України в цифрах і фактах, стор. 51—52.

¹⁵ «Молодь України», 16 травня 1969 р.; ЛКСМ України в цифрах і фактах, стор. 51.

¹⁶ «Комуніст України», 1969, № 6, стор. 66; 1971, № 1, стор. 33.

¹⁷ ЛКСМ України в цифрах і фактах, стор. 51.

¹⁸ «Молодь України», 10 грудня 1966 р.

Ленінські уроки. «Ми прийдемо до перемоги комуністичної праці» — одна з тем такого уроку, проведеного на фабриці в січні 1966 р. Під час підготовки і проведення уроку молоді робітниці не тільки вивчили працю В. І. Леніна «Великий почин», — його промову на III з'їзді РКСМ «Завдання спілок молоді», але й глибоко проаналізували діяльність бригад, внесли ряд пропозицій, які допомогли підвищити продуктивність праці, поліпшити побут, зробити змістовним відпочинок молоді¹⁹.

Оволодіння ленінською теоретичною спадщиною у досліджуваній період здійснювалося в тісному зв'язку з вивченням актуальних проблем економічної політики партії. Широкого поширення серед робітничої молоді набули гуртки «Бесіди про соціалістичну економіку». В порівнянні з гуртками «Бесіди про виробничий колектив» їх кількість в 1970 р. зростає в шість разів і становила 238 081 чол.²⁰ Глибиною і політичним спрямуванням відзначалось навчання юнаків і дівчат в гуртках «Бесіди про соціалістичну економіку», яке допомагало їм боротися за свідому дисципліну, виховувало в них почуття господаря свого підприємства.

У формуванні комуністичного світогляду молоді партійні організації республіки широко використовували лекційну пропаганду. При цьому вони керувалися ленінською вказівкою про те, що до мас треба навчитися підходити особливо терпеливо і обережно, щоб уміти зрозуміти особливості, своєрідні риси психології кожної верстви, професії²¹. Для цього партійні організації багато працювали над вдосконаленням форм лекційної пропаганди, підвищенням ідейно-політичного напрямку лекцій, покращенням якісного складу лекторів, тим самим виконували заповіт В. І. Леніна про те, що необхідно допомогти всякому визначному щодо своїх здібностей робітникові перетворитися в професіонального агітатора, організатора, пропагандиста²². У 1970 р. в складі лекторських груп комітетів комсомолу працювало 220 докторів і кандидатів наук, 19 069 спеціалістів народного господарства, а в 1973 р. — 780 докторів і кандидатів наук, 23,3 тис. спеціалістів народного господарства. Всього на кінець досліджуваного періоду до лекційної пропаганди серед молоді було залучено 60,5 тис. досвідчених лекторів.

Велику увагу в лекційній роботі партійні організації приділяли пропаганді ленінської теоретичної спадщини, дружби народів СРСР, радянського патріотизму і висвітленню керівної ролі КПРС. Тільки в 1970 р. лекторами для молоді було прочитано 235 220 лекцій (на 56 тис. більше, ніж в попередньому році), майже половина з них була присвячена ленінській тематиці, питанням історії і діяльності КПРС²³.

Дійовою формою розповсюдження політичних і наукових знань, підвищення громадської свідомості і культури, ідейної зрілості робітників на ХТЗ була лекційна пропаганда. Партком заводу постійно розглядав плани лекційної роботи, здійснив спеціалізацію лекторів. У 1967 р. лекторами колективу проведено 9600 лекцій, доповідей і бесід. Високий рівень ідейно-виховної роботи в колективі викликав небувале трудове піднесення юнаків і дівчат. В передювілейне комсомольське змагання тут включилося 30 комсомольсько-молодіжних колективів,

¹⁹ «Молодь України», 14 лютого 1966 р.

²⁰ «Молодь України», 1 жовтня 1971 р.; Партійна освіта і життя, К., 1971, стор. 140.

²¹ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 182.

²² Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 6, стор. 124.

²³ ЛКСМ України в цифрах і фактах, стор. 57; XXI з'їзд ЛКСМ України, стор. 79.

325 комсомольських груп, в яких брало участь 6500 комсомольців і молоді²⁴.

Успіху ідейно-виховної роботи з молоддю в колективі у великій мірі сприяє залучення до неї керівних працівників. Адже «політичний керівник, — говорив В. І. Ленін, — відповідає не тільки за те, як він керує, але й за те, що роблять керовані ним»²⁵. Тому партія вимагає, щоб кожен керівник був не тільки організатором, але і вихователем колективу, вмів органічно зв'язати господарську і виховну роботу, щоб «керівні працівники завжди думали про виховні наслідки тих економічних і адміністративних рішень, які вони приймають»²⁶. На важливість цієї роботи ЦК КПРС ще раз наголосив у постанові «Про участь керівних та інженерно-технічних працівників Череповецького металургійного заводу в ідейно-політичному вихованні членів колективу». Партійні організації зобов'язані, підкреслюється в постанові, забезпечити активну участь в ідейно-політичному вихованні трудящих всіх керівних та інженерно-технічних працівників, прививати їм навички вмілого співставлення господарської і виховної роботи, залучати їх до пропаганди марксизму-ленінізму, політики КПРС, економічної освіти робітників і службовців, керівництва школами комуністичної праці, виступів з лекціями і доповідями, до індивідуальної роботи з людьми²⁷.

Одну з форм залучення керівних працівників до ідейно-виховної роботи з молоддю партійні організації вбачали в направленні їх пропагандистами гуртків і семінарів комсомольської політосвіти. У 1970/1971 навчальному році керівниками гуртків і семінарів політосвіти молоді було затверджено 13 136 партійних, радянських і господарських керівників. Вмілими керівниками гуртків політнавчання молоді зарекомендували себе директор Кадіївського заводу зварювальних конструкцій С. Г. Білоус, інженери тт. Г. Пелих, Т. Б. Корнев (завод «Азовсталь»), начальники цехів тт. В. М. Корнев, І. І. Фещенко (ордена Леніна завод ім. Ілліча м. Жданова)²⁸. Їх робота характеризувалася політичною спрямованістю, дохідливістю і чіткістю при викладі матеріалу, конкретністю, глибоким зв'язком теоретичних положень з життям виробничих колективів.

Значне місце партійні організації республіки у вихованні членів колективу відводили участі керівних та інженерно-технічних працівників в масово-політичній роботі. Участь керівних кадрів в політичній роботі підвищує її ефективність, зміцнює зв'язок партійних організацій з трудящими, допомагає згуртовувати колектив, підвищувати його трудову і громадську активність. Наприклад, питання «Про участь керівних працівників заводу, цехів і відділів в масово-політичній роботі» обговорювалося в квітні 1968 р. на засіданні парткому Харківського ордену Леніна моторобудівного заводу «Серп і Молот». На заводі було охоплено різними формами масово-політичної роботи 153 керівних працівники, з яких майже третина була пропагандистами²⁹. Успіхи ідейно-виховної роботи в трудових колективах залежать від участі в ній керівних та інженерно-технічних працівників, їх марксистсько-ленінської підготовки, ідейної переконаності, професійної майстерності,

²⁴ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 87, оп. 1, спр. 2810, арк. 10, 186.

²⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 42, стор. 210.

²⁶ XXIV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 1, стор. 118.

²⁷ Справочник партійного работника. Вып. 12, стор. 190.

²⁸ Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 185, оп. 2, спр. 325, арк. 80; «Комсомолец Запоріжжя», 26 травня 1970 р.

²⁹ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 124, оп. 1, спр. 1327, арк. 89.

певних знань в галузі соціальної психології і педагогіки, вміння поєднувати господарську і виховну роботу.

Велике значення має робота партійних організацій по вихованню молоді на традиціях робітничого класу. Центром виховання молоді на цих традиціях є виробничий колектив, в якому люди знаходять можливість для свого різнобічного розвитку. Саме у поєднанні виробничої діяльності з громадською в колективі створюються передумови професійного, соціального і морального зростання кожного юнака і дівчини. Через постійне спілкування з старшими, через традиції, колективні закони юнаки і дівчата вбирають минулий досвід, засвоюють і переробляють знання у відповідності з новими вимогами. В. І. Ленін, вважаючи традиції маяком в справі виховання нових поколінь борців, рекомендував молоді бережно ставитись до революційних традицій і закликав їх вивчати досвід ветеранів партії³⁰.

Багато виробничих колективів стали справжньою школою виховання молоді, яка вливається в ряди робітничого класу. На червневому (1971 р.) Пленумі ЦК Компартії України відзначався досвід роботи партійної організації Дніпропетровського ордена Леніна металургійного заводу ім. Петровського. Тут виховання любові і поваги до свого підприємства, почуття гордості за нього розпочинається з перших кроків включення робітника в трудовий колектив, в систему його внутріколективних відносин. На заводі успішно виконується план соціального розвитку колективу, діє «Заводський кодекс петровця», в якому відображено традиції робітничого класу і одноставне прагнення молодого покоління примножити славу революційної Петровки³¹.

У підвищенні ролі трудових колективів у вихованні молоді відіграло формування громадської думки, створення морального психологічного клімату в колективі. Для формування громадської думки партійні організації використовували найрізноманітніші форми — робітничі збори, вшанування передовиків виробництва, зльоти ударників комуністичної праці, урочисте посвячення в робітники. Ефективною формою виховання молоді в підприємствах республіки були робітничі збори. На Северодонецькому хімкомбінаті робітничі збори регулярно проходили в цехах, на яких розглядалися питання трудової дисципліни, господарської і виховної діяльності колективу. Партійний комітет, комуністи комбінату багато приділяли уваги розвитку почуття робітничої честі і совісті серед робітників і особливо серед молоді. Тільки завдяки реалізації в життя виховних функцій колективу став можливим почин «Економіку — на кожне робоче місце» молодого комуніста Г. Захарченка, який був підхоплений трудовою молоддю республіки³². І це закономірно, адже робітники на зборах дізнаються про загальний стан справ на виробництві, взаємозалежність всіх його ланок, що, звичайно, мобілізує їх на самовіддану працю, сприяє їх виробничій і громадській активності.

У формуванні громадської думки чільне місце парторганізації відводили також розвитку традицій трудових колективів. При цьому особлива увага зверталася на те, щоб ці традиції активно виховували молодь, яка вперше прийшла на виробництво. Важливу роль у вихованні молоді на традиціях відігравали вечори трудової слави, урочисте вшанування ветеранів праці і робочих династій, вручення кадровими робітниками свого інструменту молоді, зустрічі поколінь. Ці форми роботи з молоддю активно впроваджувались в життя на Харківському

³⁰ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 16, стор. 25; т. 17, стор. 46.

³¹ «Комуніст України», 1972, № 7, стор. 29.

³² Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 4040, оп. 1, спр. 384, арк. 11; спр. 411, арк. 106; спр. 453, арк. 71.

заводі ім. Малишева, Львівському телевізорному заводі, Київському заводі «Арсенал» та ін.³³

Серед найважливіших питань, пов'язаних з вихованням молоді, чільне місце належить наставництву, яке органічно поєднує в собі виховання і навчання, і стало однією з найбільш дійових форм впливу на юнаків і дівчат. «Наставники, — говорив на XVII з'їзді ВЛКСМ Л. І. Брежнев, — це кадрові робітники, які мають високу майстерність, багатий життєвий досвід... Вони з доброї волі, за покликом душі учать молодь працьовитості, майстерності, виховують її на героїчних традиціях нашого славного робітничого класу»³⁴. В республіці та за її межами відома діяльність наставників молоді Героїв Соціалістичної Праці Д. Ф. Галушки з «Дніпроспецсталі», М. Г. Вахули з Львівського заводу автотранспорту та ін.

Важливу роль у формуванні комуністичного світогляду молоді в колективах відігравали і відіграють масові форми пропаганди: школи комуністичної праці і комуністичного виховання, університети суспільно-політичних знань, лекторії і кінолекторії, ленінські читання та ін. За допомогою їх партійні організації роз'яснювали зовнішньополітичну діяльність КПРС, документи і рішення партії, мобілізували молодь, всіх трудящих на виконання народногосподарських завдань.

В школах комуністичної праці в роки восьмої п'ятирічки навчалось 36 899 юнаків і дівчат³⁵. В постанові ВЦРПС «Про школи комуністичної праці»³⁶ (1971 р.) відмічалось, що вони стали однією з найбільш дійових форм пропаганди передового виробничого досвіду, масово-політичної роботи серед трудящих, активного залучення їх в соціалістичне змагання й рух за комуністичне ставлення до праці, виховання високої соціалістичної трудової дисципліни. Безпосереднє з'єднання в процесі навчання економічної теорії і трудової практики дає можливість кожному слухачеві вдосконалювати і поглиблювати свої професійні знання, підвищувати кваліфікацію і продуктивність праці. Добре налагоджено роботу шкіл комуністичної праці на ХТЗ, в яких діяльну участь брали юнаки і дівчата. Активна робота цих шкіл сприяла розвитку руху за комуністичне ставлення до праці. Наприклад, 1966 р. на ХТЗ в русі за комуністичне ставлення до праці брало участь 54 цехи, 316 дільниць, 603 зміни, 705 бригад, 215 інженерно-технічних бюро, які об'єднували 18 173 робітники³⁷.

В університетах суспільно-політичних знань пропагувалися досягнення науки і культури радянського народу, роз'яснювалися радянські закони. У республіці в роки восьмої п'ятирічки діяло таких університетів 5917, 43% загального складу слухачів їх була молодь³⁸.

Із усіх форм масової пропаганди суспільно-політичних знань, на нашу думку, варто виділити правову, оскільки повага до права, до закону повинна стати особистим переконанням кожної людини. У правовому вихованні трудящих, в тому числі молоді, відіграє велику роль трудовий колектив. Позитивний досвід по правовому вихованню молоді набуто на Миколаївському суднобудівному заводі ім. 61 комунара. Тут питання правового виховання молоді постійно розглядалися на робіт-

³³ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 2, оп. 135, спр. 11, арк. 12; «Молодь України», 30 січня 1966 р.; В. І. Коржов. Лекційна пропаганда і заводський колектив, К., 1971, стор. 38.

³⁴ Л. І. Брежнев. Промова на XVII з'їзді ВЛКСМ, К., 1974, стор. 12.

³⁵ ЛКСМ України в цифрах і фактах, стор. 55.

³⁶ Справочник партійного работника. Вып. 12, стор. 278—282.

³⁷ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 87, оп. 1, спр. 1386, арк. 98.

³⁸ ЛКСМ України в цифрах і фактах, стор. 55.

ничих зборах, засіданнях парткому, комітету комсомолу і семінарах керівників середньої ланки. На підприємстві розроблені умови змагання цехів на кращу організацію шефства кадрових робітників над молодими. Вся виховна робота в колективі будувалась на науковій основі. Партком заводу спільно з громадськими організаціями проводив соціальні дослідження, на основі яких в довгостроковому плануванні соціального розвитку трудового колективу висвітлено всі аспекти виховної роботи: трудового наставництва ветеранів, боротьбу з правопорушеннями і причинами, які призводять до них³⁹.

У масово-політичній роботі партійних організацій з молоддю в трудових колективах республіки добре зарекомендували себе кінолекторії в Тернопільській області «Заповітам Леніна вірні» і лекторії «По Іллічу звіряємо крок», в Харківській області — цикли лекцій для молоді «Безсмертні думи і діла». Пропаганду славних традицій КПРС, Ленінського комсомолу вели молодіжні агітклуби «Патріот», «Спадкоємці Ілліча», «З іменем Леніна» у Вінницькій, Закарпатській, Хмельницькій та інших областях⁴⁰.

До ювілею вождя в трудових колективах республіки партійні організації організували ленінські читання. Наприклад, на Запорізькому моторобудівному заводі було обрано вісім тем для ленінських читань: «Дорогі риси», «Біля керма держави», «Ім'я Леніна в кожному серці» та ін.⁴¹ Кількість ленінських читань постійно в республіці зростала. Якщо в 1969 р. їх було проведено 13 078, то в 1972 р. їх кількість стала майже втричі більшою⁴². Отже, партійні організації шляхом масової пропаганди добивалися підвищення культурного рівня членів колективу, всесторонньої інформації їх з питань внутрішнього і міжнародного життя.

Діяльність партійних організацій по вдосконаленню форм і методів ідейно-виховної роботи з молоддю в колективах допомагала виховувати у юнаків і дівчат кращі риси морального обличчя — колективізм, товариське співробітництво і взаємну підтримку, братерську дружбу народів, солідарність з прогресивною молоддю всіх країн, з класових позицій підходити до всіх явищ життя.

³⁹ «Молодь України», 17 грудня 1970 р.; Творчість в ідеологічній роботі, К., 1968, стор. 191, 193.

⁴⁰ «Радянська Україна», 14 вересня 1973 р.

⁴¹ «Комсомолец Запоріжжя», 20 січня 1970 р.

⁴² ЛКСМ України в цифрах і фактах, стор. 54.

ІДЕЙНЕ ЗАГАРТУВАННЯ НАУКОВИХ КАДРІВ (1959—1971 рр.)

А. Г. СЛЮСАРЕНКО

Ідеологічна робота — передова ділянка будівництва комунізму, боротьби проти міжнародного імперіалізму й реакції, опортунізму й ревізійнізму в усіх його проявах, один з головних напрямів багатогранної діяльності КПРС. Здійснюючи її, партія неухильно керується ленінською настановою про те, що «розвинення свідомості мас лишається, як і завжди, базою і головним змістом всієї нашої роботи»¹. В. І. Ленін неодноразово наголошував на необхідності проведення се-

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 13, стор. 352—353.

ред мас систематичної, принципово витриманої і всебічної пропаганди й агітації².

З побудовою в нашій країні розвинутого соціалістичного суспільства ленінські настанови в галузі ідеологічної роботи набули ще більшої актуальності. «Велику справу — будівництво комунізму, — зазначається в матеріалах XXIV з'їзду КПРС, — неможливо рухати вперед без всебічного розвитку самої людини. Без високого рівня культури, освіти, суспільної свідомості, внутрішньої зрілості людей комунізм неможливий, як неможливий він і без відповідної матеріально-технічної бази»³.

Об'єктивну закономірність неухильного зростання ролі ідеологічної роботи в процесі будівництва комуністичного суспільства яскраво розкрито у постанові ЦК КПРС «Про роботу по добору і вихованню ідеологічних кадрів у партійній організації Білорусії» (1974 р.). В ній підкреслюється, що в сучасних умовах, «коли прискорився процес соціального розвитку, зросли масштаби економічного будівництва, здійснюється перехід до інтенсивних методів господарювання, швидко зростає освіта і культура радянських людей, коли на міжнародній арені утверджуються принципи мирного співіснування і в той же час розширюється і ускладнюється ідеологічна боротьба, значення ідеологічної роботи і увага до неї всієї партії незмірно зростають»⁴.

Важливе місце в ідеологічній роботі партії займало й займає ідейне загартування наукових працівників, яких на Україні в 1971 р. налічувалося більше 130 тис., з них близько 40 тис. докторів і кандидатів наук⁵. Саме від цих людей значною мірою залежать не тільки темпи науково-технічного прогресу, а й рівень педагогічної та ідейно-політичної роботи. Вони були і є «вірними помічниками партії у вихованні нової людини, нашої молоді в дусі ідеалів комунізму, радянського патріотизму, пролетарського інтернаціоналізму»⁶. Щоб успішно виконувати ці почесні і відповідальні завдання, наукові працівники повинні досконало володіти марксистсько-ленінським методом пізнання світу, вміти оцінювати життєві явища та процеси з погляду принципів комуністичного суспільства.

Однією з особливостей ідеологічної роботи з науковими кадрами є й те, що в науково-дослідних установах і вузах зосереджені висококваліфіковані спеціалісти різних галузей знань, працює значна кількість провідних учених, педагогів з багатим науковим і життєвим досвідом. У 1971 р., наприклад, $\frac{2}{3}$ керівників методологічних і теоретичних семінарів і $\frac{1}{5}$ їх слухачів мали учені звання, переважна більшість — досвід самостійної роботи з науковою інформацією, брали участь в обговоренні і поширенні спеціальної науково-технічної інформації в своїй галузі⁷.

Вирішальне значення в комуністичному вихованні радянських людей, у тому числі й наукових працівників, у формуванні в них марксистсько-ленінського світогляду має політична пропаганда і, насамперед, її провідна ланка — система політичної освіти.

В досліджуваній період у проведенні політичного навчання наукових кадрів партійній організації республіки керувалися постановами

² Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 5, стор. 9.

³ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 94.

⁴ «Радянська Україна», 31 серпня 1974 р.

⁵ Народне господарство Української РСР в 1971 році. Ювілейний статистичний щорічник, К., 1972, стор. 469.

⁶ Звернення Центрального Комітету КПРС до партії, до радянського народу, 4 січня 1975 р., К., 1975, стор. 12.

⁷ «Правда України», 19 грудня 1972 р.

ЦК КПРС⁸, ЦК Компартії України⁹, а також виробленими партією до ювілейних дат документами¹⁰, які збагатили скарбницю марксистсько-ленінізму новими теоретичними положеннями і політичними висновками з найбільш важливих і актуальних проблем сучасного життя і які мають величезне методологічне значення.

Ідеологічна робота партійних організацій серед трудящих постійно перебувала в центрі уваги ЦК Компартії України. Тільки в 1959—1965 рр. питання ідеологічної та масово-політичної роботи серед трудящих, зокрема й серед наукових кадрів, розглядалися на його пленумах п'ять разів¹¹. Крім того, вони систематично обговорювалися на засіданнях Політбюро і Секретаріату ЦК Компартії України. Так, у 1969 р., узагальнивши набутий у Київському державному університеті досвід підготовки спеціалістів для народного господарства та вказавши на ряд істотних недоліків, що мали місце в цій справі, Центральний Комітет накреслив шляхи дальшого поліпшення учбово-методичної, науково-дослідної та ідейно-виховної роботи. Висновки, зроблені ЦК Компартії України стосовно Київського університету, сприяли поліпшенню діяльності партійних організацій і в інших вузах та наукових закладах республіки¹². Вони значно посилили увагу до марксистсько-ленінської освіти наукових працівників, зокрема до роботи теоретичних і методологічних семінарів.

Питання ідейно-виховної роботи серед наукової інтелігенції стали частіше розглядатися на засіданнях партбюро, партійних зборах, пленумах райкомів і обкомів партії. Так, пленум Львівського обкому Компартії України обговорив питання «Про піднесення рівня організаторської та ідейно-виховної роботи серед інтелігенції області та посилення її ролі в господарському і культурному будівництві»¹³, а пленум Донецького обкому партії — «Про роботу обласної партійної організації по ідейному вихованню наукової та інженерно-технічної інтелігенції і підвищенню її ролі в науково-технічному прогресі»¹⁴. У прийнятих рішеннях наголошувалося, що політична освіта, її зміст, форми і методи мають допомагати науковим працівникам глибоко оволодіти революційною теорією, сприяти формуванню в них комуністичного світогляду, вихованню в душі радянського патріотизму і пролетарсько-

⁸ О задачах партийной пропаганды в современных условиях (1960). — Справочник партийного работника, вып. III, М., 1961, стор. 486—506; О руководстве Ленинградского горкома КПСС партийными организациями научно-исследовательских институтов (1962). — Справочник партийного работника, вып. IV, М., 1963, стор. 489—495; О мерах по дальнейшему развитию общественных наук и повышению их роли в коммунистическом строительстве (1967). — Справочник партийного работника, вып. VII, М., 1968, стор. 245—257; Об улучшении подготовки научных и научно-педагогических кадров (1967). — Там же, стор. 274—282; О работе партийного комитета Физического института им. П. Н. Лебедева Академии наук СССР (1970). — Справочник партийного работника, вып. XI, М., 1971, стор. 275—278; та ін.

⁹ Про заходи по дальшому поліпшенню добору і підготовки кадрів (1962). — Збірник постанов і розпоряджень уряду Української РСР, 1962, № 8, стор. 5—10; Про дальший розвиток науково-дослідної роботи у вищих учбових закладах (1964). — Збірник постанов і розпоряджень уряду Української РСР, 1964, № 5, стор. 21—24; Про поліпшення підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів в Українській РСР (1968). — Збірник постанов і розпоряджень уряду Української РСР, 1968, № 2, стор. 3—11; та ін.

¹⁰ 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тези ЦК КПРС, К., 1967; Основоположник наукового комунізму. Тези до 150-річчя з дня народження Карла Маркса, К., 1968; До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези ЦК КПРС, К., 1970; та ін.

¹¹ «Радянська Україна», 22, 23 травня, 23 жовтня 1959 р.; 30 квітня 1960 р.; 15 серпня 1962 р.; 3, 4 липня 1963 р.

¹² «Український історичний журнал», 1971, № 1, стор. 14.

¹³ «Під прапором ленінізму», 1971, № 9, стор. 11.

¹⁴ «Социалистическая индустрия», 21 січня 1970 р.

го інтернаціоналізму. У зв'язку з цим зазначалося, що на заняттях головну увагу слід звертати на глибоке вивчення науковцями ленінської теоретичної спадщини, теорії, історії і політики партії та шляхів її практичного здійснення. Питання ідейного загартування наукових і науково-педагогічних кадрів було в досліджуваний період предметом постійної уваги партійних організацій Харківського, Дніпропетровського, Львівського університетів, Донецького, Одеського, Київського політехнічних інститутів, ряду інститутів АН УРСР (електрозварювання, проблем матеріалознавства, кібернетики, надтвердих матеріалів) та ін.

Основною і найдійовішою формою політичного навчання працівників науково-дослідних установ та викладачів вузів були методологічні, проблемні й теоретичні семінари, які в 1960 р. Академія наук СРСР рекомендувала як одну з форм підвищення ідейно-теоретичної підготовки наукових працівників. За рішенням партійних органів ці семінари були включені в систему партійної освіти¹⁵.

Після жовтневого (1964 р.) Пленуму ЦК КПРС Центральний Комітет нашої партії здійснив докорінну перебудову системи партійної освіти трудящих. У її проведенні стали всебічно враховуватися рівень теоретичної, загальноосвітньої і політичної підготовки слухачів, інтереси комуністів, що дає змогу певною мірою здійснювати принцип наступності і послідовності у вивченні всіх складових частин марксизму-ленінізму, теорії, історії та політики КПРС.

На нову систему партійного навчання перейшли й науково-дослідні установи та вузи республіки. Це сприяло істотному зростанню інтересу науковців до питань, що розглядалися на заняттях. Рівень відвідування останніх значно зріс. Якщо в 1965/66 навчальному році за даними дослідницької групи, створеної при Харківському Будинку політичної пропаганди, по Харківській області заняття відвідувало менше третини слухачів, то в 1970/71 році — майже дві третини¹⁶. На кінець досліджуваного періоду в інституті «Дондіпровуглемаш», наприклад, функціонувало 16 семінарів, у яких розширювали свої знання більш як 500 чол.; в КДУ ім. Т. Г. Шевченка в 60 семінарах навчалось 2208 чол., з них 1228 комуністів, у Донецькій області для науково-технічної інтелігенції було організовано понад 3 тис. проблемних і методологічних та більш як 1600 теоретичних семінарів з різних проблем марксистсько-ленінської теорії¹⁷. Подвоїлася після перебудови системи партосвіти кількість слухачів у теоретичних, проблемних і методологічних семінарах м. Києва¹⁸.

Як відомо, головне в ідейно-виховній роботі — її зміст, високий ідейно-теоретичний рівень та ефективність. «В усякій школі, — писав В. І. Ленін, — найважливіше — ідейно-політичний напрям лекцій»¹⁹. Завдяки цілеспрямованій діяльності партійних організацій республіки, які залучали до пропагандистської роботи досвідчені кадри, в досліджуваний період серед слухачів семінарів значно зріс інтерес до таких важливих питань, як зростання керівної ролі КПРС у комуністичному будівництві, ленінські норми партійного життя і принципи партійного керівництва, торжество ленінської національної політики, актуальні проблеми розвитку науки у світлі рішень з'їздів КПРС та ін. На заняттях основна увага приділялася вивченню ленінської методології, за-

¹⁵ Див.: Справочник партійного работника, вып. III, стор. 499.

¹⁶ «Политическое самообразование», 1971, № 8, стор. 110.

¹⁷ «Під прапором ленінізму», 1972, № 11, стор. 28—29; «Київський університет», 17 листопада 1972 р.

¹⁸ «Під прапором ленінізму», 1971, № 5, стор. 15—16.

¹⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 47, стор. 189.

стосуванню її для аналізу сучасних проблем суспільного розвитку, питанням економічної політики партії, дальшого зміцнення фронту трьох основних революційних сил сучасності та зростання всесвітньо-історичної ролі робітничого класу тощо. Особливий інтерес на семінарах, що діяли в вузах та науково-дослідних установах, викликали теми, пов'язані з підвищенням почуття відповідальності радянського вченого перед державою, народом і колективом.

Важливе місце в підвищенні ідейно-теоретичного рівня наукових кадрів займало ознайомлення їх з ефективними прийомами і методами боротьби проти буржуазної і реформістської ідеології, різних ідеалістичних течій і концепцій сучасної буржуазної науки. «...Без солідного філософського обґрунтування,— писав В. І. Ленін,— ніякі природничі науки, ніякий матеріалізм не може витримати боротьби проти натиску буржуазних ідей... Щоб витримати цю боротьбу і провести її до кінця з повним успіхом, природник повинен бути сучасним матеріалістом, свідомим прихильником того матеріалізму, який представлений Марксом, тобто повинен бути діалектичним матеріалістом»²⁰. З цією метою в ряді інститутів були створені спеціальні методологічні семінари з питань ідейної боротьби у різних галузях науки. В Інституті металознавства АН УРСР, наприклад, слухачі такого семінару розглядали питання боротьби матеріалізму та ідеалізму в сучасній фізиці, в Інституті ботаніки працював семінар з проблеми «Боротьба матеріалізму та ідеалізму в біології», в Інституті держави і права — «Діалектика соціальних процесів. Критика буржуазних і ревізіоністських теорій»²¹. Політичне навчання у більшості семінарів органічно пов'язувалося з вирішенням конкретних практичних завдань, що стояли перед тим чи іншим колективом, позитивно впливало на рівень і ефективність наукових досліджень, сприяло підвищенню громадської активності наукових кадрів, залученню їх до повсякденної участі в комуністичному вихованні трудящих. Показовою щодо цього була робота семінару «Проблеми економіки СРСР та інших соціалістичних країн» в Інституті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР²². При вивченні матеріалів XXII з'їзду КПРС і Програми партії його слухачі обговорювали питання дальшого розвитку і запровадження техніки, розробки нових зварювальних процесів і впровадження їх у промисловість. Особлива увага зверталася на висвітлення інтернаціональної суті політики КПРС в галузі міжнародного економічного, науково-технічного і культурного співробітництва.

З урахуванням профілю інститутів, кафедр, лабораторій, професійних інтересів слухачів обговорювалися на семінарах такі теми, як «Теоретична спадщина В.І. Леніна і питання методології радянської правової науки» (Інститут держави і права АН УРСР), «Роль мови в пізнавальній діяльності людства» (Інститут мовознавства АН УРСР), «Методологічні проблеми історико-партійної науки» (на кафедрах історії КПРС Київського державного університету), «Ленінська ідея невичерпності матерії і сучасне природознавство» (хімічний факультет КДУ), «Сутність життя та його межі» (біологічний факультет КДУ), «Дослідження співвідношення філософських категорій і категорій механіки стосовно деяких принципів загальної механіки і механіки тіла, яке деформується» (Інститут механіки АН УРСР)²³.

²⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 45, стор. 27.

²¹ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 8177, оп. 2, спр. 324, арк. 207—208; спр. 376, арк. 181—182; спр. 480, арк. 57.

²² Там же, спр. 480, арк. 58.

²³ Там же, спр. 376, арк. 181—182; спр. 635, арк. 89; «Вечірній Київ», 31 жовтня 1972 р.; «Київський університет», 17 листопада 1972 р.

Для керівників академічних студентських груп організовувалися семінари, в яких аналізувались ленінські принципи, теорія і практика комуністичного, зокрема інтернаціонального і патріотичного, виховання.

Партійні бюро науково-дослідних установ, факультетів, кафедр здійснювали систематичний контроль і подавали постійну допомогу в роботі мережі партосвіти. Зокрема, велику роль в ідейному загартуванні науковців та підвищенні дієвості партнавчання відігравали ідеологічні комісії парторганізацій науково-дослідних установ і вузів. Так, при партбюро Інституту кібернетики була створена і успішно працювала спеціальна комісія для контролю за роботою мережі політосвіти. Результати перевірок оперативно розглядалися на засіданнях партбюро за участю пропагандистів²⁴.

Питання, пов'язані з роботою семінарів, неодноразово обговорювалися у вищестоящих партійних органах. Тільки в 1960 р. на засіданні парткому АН УРСР про стан справ у галузі партосвіти звітували секретарі партійних організацій інститутів гідрології і гідротехніки, органічної хімії, обчислювального центру та видавництва. Того ж року питання ідейно-виховної роботи, зокрема й ті з них, що стосувалися партосвіти, обговорювалися на засіданнях парткому АН УРСР більше десяти разів, п'ять разів вони розглядалися у зв'язку з добором та підготовкою наукових кадрів. У 1967 р. на засіданнях парткому АН УРСР про заняття в мережі партосвіти та їх ідейний зміст звітувало більше 40% парторганізацій, у вузах МВССО УРСР — близько 36%²⁵. Обговоренню, як правило, передувала копітка аналітична робота, до якої залучалися досвідчені партійні працівники, висококваліфіковані спеціалісти, провідні вчені, широка громадськість.

Дбаючи про високий ідейний і науковий рівень занять у мережі партосвіти, партійні організації ряду академічних інститутів координували методологічну роботу з Інститутом філософії, практикували проведення спільних занять з проблем, які виникали на стиках наук, створювали міжінститутські методологічні семінари. Так, на заняттях методологічного семінару Інституту фізики були присутні співробітники Інституту напівпровідників, а в Інституті фізичної хімії на семінарі з доповіддю виступав співробітник Інституту полімерів. Плідно працював об'єднаний семінар керівного складу інститутів кібернетики і філософії АН УРСР, очолюваний академіком В. М. Глушковым. Тут розроблялися філософські питання кібернетики, проблеми логіки і методології наукового пізнання, управління сучасною наукою та ін.²⁶

Партійні організації постійно дбали про ефективність занять. Багато в чому це залежало від форм і методів їх проведення. В роботі семінарів широко використовувалися підготовка доповідей і рефератів, їх активне, всебічне обговорення слухачами тощо. В Українському науково-дослідному інституті водного господарства, наприклад, теми доповідей визначалися заздалегідь. За тиждень—півтора з текстом доповіді знайомився керівник семінару і опоненти. Теми рефератів розподілялися на початку навчального року. В Інституті проблем онкології АН УРСР на основі рекомендованої програми з урахуванням підготовки слухачів був розроблений конкретний план занять для кожного ме-

²⁴ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 8177, оп. 2, спр. 660, арк. 56, 73—74.

²⁵ Там же, спр. 376, арк. 16, 49, 59, 61, 69, 120, 136, 156, 169, 185—186, 190; спр. 603, арк. 46; спр. 635, арк. 133.

²⁶ «Під прапором ленінізму», 1973, № 2, стор. 45.

тодологічного семінару. Керівники семінарів, крім лекцій і консультацій у Залізничному райкомі партії м. Києва, брали участь в роботі семінару, слухачами якого були найбільш підготовлені товариші — керівники відділів і старші наукові співробітники. Тут з'ясувалися найскладніші питання, що допомагало керівникам семінарів у проведенні чергових занять²⁷.

Методологічні семінари сприяли не лише підвищенню ідейно-теоретичного рівня слухачів, а й впровадженню наукових результатів у практику комуністичного будівництва. Збірники доповідей, зроблених слухачами методологічних семінарів, видали інститути зоології, електрозварювання, електродинаміки, фізики, біохімії, ботаніки та ряду інших наукових установ. В Інституті електрозварювання учасники семінару розробили практичні пропозиції, які були враховані керівництвом інституту при складанні для директивних органів своїх рекомендацій з планування розвитку зварювального виробництва в СРСР. В інститутах математики, фізіології рослин, геологічних наук, фізичної хімії, Фізико-технічному інституті низьких температур ряд тем, що розроблялися на заняттях, було включено у державний план науково-дослідних робіт кожної з установ²⁸.

Керуючись ленінським положенням про те, що «ми цінимо комунізм тільки тоді, коли він обґрунтований економічно»²⁹, партійні організації науково-дослідних інститутів і вузів постійно дбали про поліпшення змісту, вдосконалення форм і методів вивчення марксистсько-ленінської економічної теорії, актуальних теоретичних і практичних проблем економічної політики КПРС, підвищення ефективності наукових досліджень, інтенсифікації праці вчених. Про це свідчить і тематика проблем, які розглядалися слухачами на заняттях теоретичних і методологічних семінарів: «Науково-технічна революція, її соціальні та економічні проблеми», «Ленінське економічне вчення і критика антимарксистських теорій», «Марксистизм-ленінізм про наукове управління суспільством», «Проблеми інтенсифікації наукової праці», «Економічна реформа, проблеми та шляхи її здійснення», «Наука і практика управління» тощо.

Важливою формою підвищення ідейно-теоретичного рівня науковців було самостійне (за індивідуальними планами) вивчення ними марксистсько-ленінської теорії. Так, кількість комуністів АН УРСР, які працювали за індивідуальними планами, 1960 р. становила 192 чол., 1961 р. — 200, 1962 р. — 583, 1963 р. — 334, 1964 р. — 297, 1965 р. — 364, 1966 — 369, 1967 р. — 379, 1968 р. — 300, 1969 р. — 270 чоловік (в середньому 10% від загальної кількості членів партійної організації)³⁰. З наведених цифр видно, що в 1962 р. партійні організації академічних інститутів дещо захопилися залученням науковців до роботи за індивідуальними планами. В наступні роки кількість комуністів, що вивчали марксистсько-ленінську теорію самостійно, була майже сталою. Це явище цілком закономірне, оскільки для працівників науково-дослідних інститутів найефективнішою формою навчання є участь у методологічних, проблемних і теоретичних семінарах. За індивідуальними планами працювали, в основному, провідні вчені, які мали висо-

²⁷ «Вечірній Київ», 31 жовтня 1972 р.

²⁸ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 8177, оп. 2, спр. 375, арк. 55, 58; спр. 376, арк. 182—183; спр. 518, арк. 34, 36; спр. 658, арк. 96; Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 2, оп. 141, спр. 18, арк. 48.

²⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 38, стор. 174.

³⁰ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 8177, оп. 2, спр. 480; арк. 54—55; спр. 518, арк. 26—27, 33; спр. 564, арк. 32; спр. 603, арк. 40; спр. 608, арк. 9; спр. 635, арк. 87, 129—130; спр. 652, арк. 93; спр. 665, арк. 121—123.

кий рівень ідейно-теоретичної підготовки, вели активну агітаційно-масову роботу.

Особливо багато уваги приділяли партійні організації ідейно-виховній роботі серед наукової молоді, зокрема її теоретичному навчанню. В досліджуваний період у науково-дослідних інститутах діяла широка мережа комсомольської політичної освіти. В її вищій ланці навчалася більше 80% молодих науковців, частина комсомольців-активістів поповнювала свої знання в методологічних і теоретичних семінарах системи партійної освіти. Своєрідним центром політичної та ідейно-виховної роботи серед молоді, що працювала в системі Академії наук УРСР, був клуб молодих учених³¹.

Визначаючи тематику і зміст політичного навчання комсомольців, партійні організації прагнули, щоб воно сприяло засвоєнню науковою молоддю марксистсько-ленінського вчення, прищепленню молодим ученим високого класового почуття, відданості справі Комуністичної партії, стійкості і непримиренності у боротьбі проти буржуазної ідеології, за революційне перетворення світу, за комунізм. При цьому вони керувалися вказівками В. І. Леніна про те, що молодіжні організації повинні «поставити на перший план у своїй діяльності вироблення серед своїх членів цільного і послідовного революційного світогляду, серйозне ознайомлення з марксизмом...»³² На заняття молодіжних семінарів виносилися такі актуальні питання, як «Молодь і суспільний прогрес», «Формування нової людини — одне з головних завдань комуністичного будівництва», «Актуальні питання боротьби партії з буржуазною і ревизионістською ідеологією», «XXIV з'їзд КПРС про основні питання економічної політики партії на сучасному етапі» і т. д.

Найважливішою ланкою всієї ідейно-виховної роботи, однією з вирішальних умов її ефективності є партійне піклування про пропагандистські кадри. Втілюючи в життя ленінські настанови про те, що ідейно-політичний напрям лекцій цілком і виключно визначається складом лекторів³³, партійні організації постійно дбали про ідейно-теоретичну, методичну і ділову підготовку пропагандистів. З ініціативи партійних органів і за їх безпосередньою участю для пропагандистів регулярно проводились науково-методичні конференції, семінари-наради, кушові лекторії, цикли лекцій, друкувалися методичні розробки. При обкомах, міськкомах і райкомах партії, в первинних партійних організаціях діяли науково-методичні ради, групи позаштатних інструкторів, університети і школи лекторської та пропагандистської майстерності тощо. Добре зарекомендували себе зустрічі пропагандистів «За круглим столом», шефство досвідчених пропагандистів над молодими. Для навчання пропагандистів-економістів у республіці працювали постійно діючий республіканський семінар та спеціальні курси при вузах. Однією з перевірених життям форм підготовки пропагандистських кадрів були вечірні університети марксизму-ленінізму, теоретичні та методологічні семінари.

Постійна і систематична робота партійних організацій з пропагандистськими кадрами привела до якісних змін у їх складі. Значно зросла кількість пропагандистів, що мали вчені ступені та звання, підвищилася їх спеціалізація, теоретична і методична підготовка. Більшість з них мали багатий досвід пропагандистської роботи, великий партійний стаж. Якщо в 1959 р. серед пропагандистів АН УРСР було 20 докторів і 77 кандидатів наук, 114 наукових співробітників та інже-

³¹ Там же, спр. 327, арк. 33.

³² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 7, стор. 242.

³³ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 47, стор. 189.

нерів, які мали вищу освіту, то в 1969 р. керівництво семінарами здійснювали 14 академіків і членів-кореспондентів АН СРСР та АН УРСР, 70 докторів і 200 кандидатів наук, 65 чол. мали стаж пропагандистської роботи понад 20 років, 240 — понад 10³⁴.

В досліджувані роки серед пропагандистів узагальнювався і поширювався досвід ведення філософських семінарів академіками АН УРСР Ю. О. Митропольським (Інститут математики), П. А. Власюком (Інститут фізіології рослин), А. К. Бабком (Інститут загальної і неорганічної хімії), М. В. Пасічником (Інститут фізики), докторами наук В. П. Деркачем (Інститут кібернетики), Ю. Ф. Дейнегою (Інститут колоїдної хімії і хімії води) та ін. Тільки за підсумками 1966/67 і 1967/68 навчальних років Радянський райком партії м. Києва нагородив грамотами 23 кращих пропагандистів установ АН УРСР і серед них названих вище учених³⁵.

Ефективність ідеологічної роботи серед науковців виявляється насамперед у конкретних результатах їх праці, у прагненні успішно втілювати в життя поставлені партією завдання. Призначення наших теоретичних поглядів, зазначав В. І. Ленін, полягає в тому, щоб керувати нами в нашій революційній діяльності. Справжня перевірка для комуніста — це його розуміння, як, де і коли втілювати свій марксизм в дію³⁶.

Ось чому вся система марксистсько-ленінської освіти науковців будувалася таким чином, щоб зміст, форми і методи навчання сприяли глибокому оволодінню ними революційною теорією, формуванню комуністичного світогляду та виробленню уміння застосовувати марксистсько-ленінську методологію у своїх дослідженнях.

Постійна увага партійних організацій до марксистсько-ленінської освіти позитивно впливала на діяльність наукових колективів, сприяла створенню в них творчої обстановки, зростанню суспільно-політичної активності вчених, підвищенню їх відповідальності за результати своєї праці. Як показують соціологічні дослідження, проведені Харківським Будинком політпропаганди, кількість слухачів, які виконували партійні доручення і брали участь у масово-політичній роботі, зросла з 1966 по 1970 рік у три рази³⁷.

Результати наукових досліджень дедалі тісніше пов'язувалися з життям, з практикою комуністичного будівництва. Це знаходить яскраве відображення у прискоренні темпів науково-технічного прогресу, в насиченні виробництва новими, досконалішими машинами і механізмами. Досить сказати, що протягом 1959—1971 рр. на Україні було створено 8116 нових типів машин та устаткування, 2575 нових видів приладів, апаратури та засобів автоматизації³⁸. На 1 липня 1971 р. в республіці діяли 18 270 механізованих потокових і автоматичних ліній, у тому числі 1631 автоматична, 9248 комплексно-механізованих, автоматизованих і комплексно-автоматизованих дільниць, цехів, виробництв і підприємств³⁹. Лише протягом 1966—1970 рр. в республіці

³⁴ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 8177, оп. 2, спр. 324, арк. 211; спр. 665, арк. 121—123.

³⁵ Там же, спр. 664, арк. 199; спр. 647, арк. 230; спр. 652, арк. 32; спр. 658, арк. 96.

³⁶ Див.: Ленинский сборник, т. XXXVII, стор. 249.

³⁷ «Комуніст України», 1970, № 9, стор. 63.

³⁸ Народне господарство Української РСР в 1963 році. Статистичний щорічник, К., 1964, стор. 58; Народне господарство Української РСР в 1964 році. Статистичний щорічник, К., 1965, стор. 31; Народне господарство Української РСР в 1970 році. Статистичний щорічник, К., 1971, стор. 54; Народне господарство Української РСР в 1971 році, стор. 63 (підрахунки автора).

³⁹ Народне господарство Української РСР в 1971 році, стор. 65.

завершено розробку майже 13 тис. науково-дослідних тем, економічний ефект від впровадження яких обчислюється в кілька мільярдів карбованців⁴⁰.

Про високу ідейну зрілість наших наукових кадрів свідчило, наприклад, те, що багато вчених було обрано депутатами Верховної Ради СРСР та Верховної Ради УРСР, членами бюро обкомів, міськкомів і райкомів Компартії України, керівниками різних громадських організацій. Тільки в 1967 р. депутатами місцевих Рад і Верховної Ради республіки трудящі обрали 12 працівників Академії наук УРСР⁴¹.

Таким чином, у досліджуваний період партійні організації наукових і науково-педагогічних установ невпинно підвищували рівень ідеологічної роботи, поглиблювали зміст партійної освіти, поліпшували її організацію, форми і методи. Ширшою й актуальнішою стала проблематика партійного навчання, посилювався його вплив на ідейно-теоретичну підготовку і активність науковців. Це дало змогу комуністам і безпартійному активу оволодівати марксизмом-ленінізмом в дії, в процесі його творчого збагачення, у тісному зв'язку з завданнями, які вирішувалися партією і народом.

⁴⁰ Див.: Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії України, К., 1971, стор. 45.

⁴¹ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 8177, оп. 2, спр. 647, арк. 132.

* * *

ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОПАГАНДИСТСЬКИХ ГРУП ЦК ВКП(б) І ЦК КП(б)У В РОКИ БУДІВНИЦТВА СОЦІАЛІЗМУ (1924—1935 рр.)

М. Г. БЕЗПАЛКО

В поліпшенні ідеологічної роботи партійних організацій в другій половині 20-х і на початку 30-х років значну роль відіграли пропагандистські групи ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У. Пропгрупи були створені восени 1924 р. в зв'язку з необхідністю посилення ідейно-виховної роботи серед робітників, що вступили в партію під час ленінського призову.

При створенні пропгруп був врахований попередній досвід роботи партії по підвищенню теоретичного рівня комуністів, які прагнули оволодіти теорією марксизму-ленінізму і на основі здобутих знань дохідливо роз'яснити широким верствам безпартійних трудящих завдання соціалістичного будівництва. В той час партійні органи на місцях не завжди мали змогу задовольнити запити комуністів і звертались до Центрального Комітету з проханням відрядити кваліфікованих лекторів і пропагандистів. Враховуючи ці вимоги, ЦК РКП(б) вже в перші роки мирного будівництва подавав партійним організаціям допомогу спочатку спорадично, а потім постійно, відряджаючи на місця на конкретні визначені строки підготовлені кадри пропагандистів. Однією з форм допомоги стали групи роз'їзних лекторів, які почали створюватися ЦК РКП(б) з 1921 р.

Така ж робота проводилася Центральним Комітетом, губкомами і повітками Комуністичної партії України. ЦК вирішив піти назустріч новим вимогам партії і у вигляді досвіду організував групу роз'їзних лекторів, які об'їхали Україну з цілим рядом лекцій. Вони були в губернських центрах і центральних робітничих районах¹.

¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 14, спр. 877, арк. 201.

З кінця листопада 1922 р. по кінець лютого 1923 р. лектори ЦК РКП(б) обслужили 16 губернських центрів країни. На протязі 10—14 днів вони проводили цикли лекцій в радпартшколах, на партійних і відкритих робітничих зборах, виступали з лекціями перед трудящими, знайомились із станом партійної освіти в губерніях.

Вони подавали також значну допомогу партійним організаціям в справі постановки партосвіти на місцях. Їх діяльність була позитивно оцінена в ЦК РКП(б). Цими групами вносилося в місцеву роботу велике пожвавлення, їх лекції і доповіді викликали великий інтерес і збирали масу слухачів².

В зв'язку з ленінським призовом в партію посилилась допомога партійним організаціям на місцях у підвищенні політичного рівня комуністів. ЦК РКП(б) і за його прикладом ЦК КП(б)У для поліпшення пропагандистської роботи, особливо в промислових районах, послали терміном від двох-трьох місяців до одного року групи теоретично підготовлених комуністів. Тільки в березні 1924 р. ЦК РКП(б) направив 103 комуністи в різні райони країни, в тому числі в Донецьку губернію — 12 чол., в Київську — 3, Одеську — 3. У лютому того ж року ЦК КП(б)У мобілізував на роботу у промислові райони республіки 34 слухача лекторського відділення комуністичного університету ім. Артема³.

Ця форма роботи себе цілком виправдала. Лектори подавали допомогу партійним органам в постановці і поліпшенні пропагандистської роботи. В той же час досвід їх роботи показував, що необхідно створювати не ударні, а постійні групи із стабільним складом лекторів і пропагандистів, які б у конкретних парторганізаціях не епізодично, а систематично проводили роботу по марксистсько-ленінському вихованню комуністів, подавали допомогу агітпропвідділам у постановці партійної освіти, узагальнювали місцевий досвід.

Виходячи з цього, ЦК РКП(б) в 1924/25 навчальному році створив 12 постійних пропагандистських груп і направив їх в великі індустріальні центри країни⁴. Створення насамперед промислових пропгруп обумовлювалось тим, що підчас ленінського призову до партії вступила велика кількість робітників, яким в першу чергу необхідно було подати допомогу в піднесенні ідейно-політичного рівня. Основні завдання і напрямки їх діяльності були визначені «Положенням про пропгрупи ЦК» і постановами ЦК про їх роботу: обслуговування сітки низової ланки партійної освіти, допомога агітпропам губкомів (обкомів) в політичному і організаційно-методичному керівництві низовою ланкою партосвіти, в підготовці і перепідготовці місцевих пропагандистів⁵. Через пропгрупи Агітпроп ЦК РКП(б) мав можливість своєчасно враховувати як досягнення, так і недоліки в роботі сітки партосвіти на місцях.

Діяльність пропгруп з перших своїх кроків дістала позитивну оцінку місць. Досвід роботи пропгруп ЦК в промислових районах країни показав необхідність більш широкого застосування цієї форми допомоги всім партійним організаціям в поліпшенні роботи сітки партійної освіти на місцях⁶. Зважаючи на прохання місцевих парторганізацій, ЦК РКП(б) збільшив кількість промислових пропгруп в наступ-

² Там же, оп. 60, спр. 422, арк. 21.

³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 270, арк. 235.

⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 69, спр. 268, арк. 43.

⁵ Там же, оп. 68, спр. 169, арк. 76.

⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 63, спр. 72, арк. 197.

ному році до 18, а число пропагандистів в них до 160. Пропгрупи ЦК РКП(б) були також направлені і в промислові райони України — в Луганськ, Сталіно, Артемівськ, Дніпропетровськ.

Враховуючи позитивний досвід роботи пропгруп, ЦК РКП(б) рекомендував створювати такі групи на місцях. Перші промислові пропгрупи були створені і на Україні. Їх було вирішено направити в Донецьку і Катеринославську губернії. На початку 1925 р. на місця були направлені чотири пропгрупи ЦК КП(б)У: в Артемівськ (Донецька губернія), Кривий Ріг (Катеринославська губернія), Запоріжжя і на Волинь, а пізніше — на Поділля⁷. В наступному учбовому році ЦК КП(б)У збільшив їх кількість до 13.

У січні 1925 р. ЦК КП(б)У затвердив «Положення про пропгрупи»⁸. Їх завдання полягало перш за все в поданні допомоги місцевим партійним комітетам в постановці пропагандистської роботи. Пропгрупи вивчали контингент слухачів шкіл політграмоти і загальний стан роботи партійного осередку. З цією метою члени пропгрупи прикріплювались до осередків, де вели пропагандистську роботу і брали активну участь в партійному житті в цілому. Вони проводили інструктаж, відвідували заняття інших шкіл політграмоти, спрямовуючи їх роботу через відповідні пропагандистські органи. На членів пропгруп покладалось завдання організувати і брати участь у вже діючих курсах-нарадах для політичного спрямування їх роботи і керівництва методично розробкою тем.

Керівники пропгруп не прикріплювались до конкретних парторганізацій. Вони брали участь в організації пропагандистської роботи при відповідному агітпропі (губкому, повіткому, окружному). Важливе місце в діяльності пропгруп відводилось пропаганді ленінізму і боротьбі з його викривленнями.

«Положення про пропгрупи» визначало, таким чином, найважливіше їх завдання — допомогу місцевим партійним організаціям в справі постановки пропагандистської роботи безпосередньо в осередках.

Посилення уваги партії до політичної освіти комуністів, розгортання цієї роботи на місцях гостро поставило проблему підготовки пропагандистських кадрів. У зв'язку з цим центр ваги в діяльності пропгруп було перенесено з обслуговування низової ланки партосвіти на інструктування працюючих і підготовку нових пропагандистів на місцях, піднесення ідейного рівня і якості роботи сітки партійної освіти.

Пропгрупи подали значну допомогу партійним організаціям в постановці пропагандистської роботи. На нараді при Агітпропі ЦК ВКП(б) весною 1926 р. було відзначено, що пропгрупи ЦК на протязі двох останніх років провели значну роботу в справі постановки і розвитку виховання партійних мас на місцях. Їх діяльність сприяла кращому організаційному оформленню самої сітки, зміцненню політичного і методичного керівництва нею, підвищенню рівня ідейного змісту і якості роботи всієї системи партосвіти⁹.

Місцеві партійні організації, де працювали пропгрупи ЦК, висловлювали схвалення їх діяльністю. За визнанням парторганізацій України, пропгрупи «внесли велике зрушення і пожвавлення в роботу, офор-

⁷ «Известия ЦК КП(б)У», 1925, № 2, стор. 25.

⁸ ПА ІПП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 146, спр. 42, арк. 15.

⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 68, спр. 169, арк. 61.

мили її організаційно і створили дійсне керівництво пропагандистами з методичного боку»¹⁰. Це виявилось перш за все у введенні єдиної для всіх політшкіл програми, в постановці обміну роботи, організації курсів пропагандистів. Висновки про перші наслідки роботи пропгруп були видруковані Агітпропом ЦК КП(б)У в чотирьох випусках матеріалів «З досвіду роботи пропгруп».

Ефективність роботи промислових пропгруп підказала необхідність поширення цієї форми роботи і на сільські парторганізації. Починаючи з 1925 р. почали створюватися сільські пропагандистські групи. ЦК РКП(б) 7 серпня 1925 р. затвердив «Положення про сільські пропагандистські групи ЦК», опубліковане в журналах «Коммунистическая революция» (1925, № 15—16, стор. 56—57) та «Известия ЦК РКП(б)» (1925, № 31—32, стор. 7). В ньому вказувалося, що сільські пропагандистські групи ЦК створювались для допомоги місцевим партійним організаціям в справі постановки партійної освіти і обслуговування низової її ланки, нагромадження досвіду, а також розгортання масової політосвітньої роботи на селі. Визначилися і методи їх роботи: весь склад пропгрупи направлявся в один визначений повіт, проводив там випуск шкіл політграмоти (за один — півтора місяці), а після цього переходив до обслуговування іншого повіту згідно черговості, встановленої губкомом партії і погодженої з керівником пропгрупи. Після двох-трьох випусків шкіл політграмоти сільські пропгрупи на протязі чотирьох місяців провадили підготовку пропагандистів з місцевих працівників.

ЦК РКП(б) вже на 1925/26 навчальний рік сформував 12 таких пропгруп для роботи в різних районах країни. Одна з них направлялась на Україну, в Подільську губернію¹¹. В сільські райони України в тому ж році було направлено також 7 пропгруп ЦК КП(б)У — в Шепетівку, Лубни, Проскурів, Умань, Глухів, Коростень і в Молдавську АРСР. В 1926/27 навчальному році ЦК КП(б)У збільшив число сільських пропагандистських груп до 11, а ЦК ВКП(б) — до 23¹².

В наступні роки у зв'язку з переходом до соціалістичної індустріалізації країни і колективізації сільського господарства, що вимагало піднесення ідейно-політичного рівня трудящих, кількість промислових і сільських пропгруп зростала. Якщо в 1924/25 р. пропгруп ЦК ВКП(б) було 12, то в 1925/26 р. — 30, 1926/27 р. — 43, 1927/28 р. — 39, 1928/29 р. — 31, 1929/30 р. — 42¹³. Кількість пропгруп ЦК КП(б)У за 1924—1933 рр. зросла більш як в 10 разів: 1924/25 р. — 5, 1925/26 р. — 13, 1926/27 р. — 11, 1927/28 р. — 11, 1928/29 р. — 17, 1929/30 р. — 15, 1930/31 р. — 25, 1931/32 р. — 52, 1932/33 р. — 56¹⁴.

Отже, найбільше зростання пропгруп відбувалося в 30-ті роки, що пояснюється зростаннями завданнями ідейно-виховної роботи, які стояли перед партією. В той час пропагандистські групи переважно формувалися ЦК Компартій союзних республік. До складу пропгруп в різні роки соціалістичного будівництва входило в середньому від 3 до 15 чол.

ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У на протязі всієї діяльності пропгруп безпосередньо займалися їх комплектуванням досвідченими, теоретич-

¹⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 565, арк. 92.

¹¹ «Коммунистическая революция», 1925, № 15—16, стор. 56.

¹² «Известия ЦК ВКП(б)», 1926, № 19—20, стор. 3.

¹³ «Коммунистическая революция», 1925, № 15—16, стор. 56; «Известия ЦК ВКП(б)», 1929, № 17—18, стор. 16.

¹⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 69, спр. 5, арк. 22; оп. 1, спр. 1930, арк. 76.

но грамотними комуністами. Більшість з них, як правило, закінчила комуністичні вузи або мала підготовку, що дорівнювала комвузівській. В 1927/28 р. ЦК ВКП(б) для роботи в пропгруппах мобілізував викладачів і студентів комуністичного університету ім. Свердлова, Ленінградського комуністичного університету, Інституту червоної професури, слухачів курсів повітових партпрацівників і т. д. ЦК КП(б)У направляв для цієї роботи комуністів Інституту червоної професури, Українського інституту марксизму-ленінізму, викладачів суспільних дисциплін навчальних закладів, аспірантів і студентів старших курсів соціально-економічних вузів. При комплектуванні пропгрупп враховувався партійний стаж комуністів, соціальне походження і досвід пропагандистської роботи.

Про якісний склад членів пропгрупп ЦК ВКП(б) можуть свідчити такі дані. На протязі 1924—1928 рр. в пропгруппах працювало 1236 чол. З них 77% вступило в ряди партії в роки підпілля, Жовтневої революції і громадянської війни, 44,7% — вихідці з робітничого класу, 15,05% — з селян, інші — службовці. Більшість мала вищу партійну (62,62% закінчили комуністичні вузи) або спеціальну (10,36%) освіту¹⁵. Висока вимогливість при комплектуванні пропгрупп забезпечувала належний рівень керівництва пропагандистською діяльністю на місцях.

Керівник пропгруппи працював на правах відповідального інструктора ЦК по агітпропроботі, входив в колегію агітпропу губкому (окружкому) і мав право бути присутнім на засіданнях секретаріату бюро місцевих партійних комітетів, а згодом — на пленумах губкому (окружкому, обкому) і по можливості на бюро¹⁶. В обов'язки керівника входило давати систематично політичну інформацію членам пропгрупп, регулярно інформувати Агітпроп ЦК про їх роботу, про хід політнавчання, надсилати щомісячні звіти і листи, в яких відповідати на питання, що ставив перед ними Агітпроп ЦК.

Безпосереднє керівництво роботою пропгрупп здійснював Центральний Комітет через Агітпроп. На початку 30-х років вони працювали як інструкторський апарат Агітпропу ЦК і керівництво їх діяльністю здійснював інструкторський сектор відділу агітації, пропаганди і преси, який формував їх склад, проводив інструктаж членів, одержував і обробляв інформаційні матеріали. Керівництво роботою пропгрупп в галузі програмовій і методичній здійснював сектор пропаганди¹⁷.

Важливою формою спрямування роботи пропагандистських груп були наради при ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У. Такі наради були проведені ЦК ВКП(б) в грудні 1925 р., січні, квітні, листопаді 1926 р., березні, червні 1927 р., травні 1928 р., липні 1930 р. та ін. На нарадах розглядалися питання про основні завдання пропгрупп, їх взаємовідносини з місцевими парторганізаціями, форми і методи роботи в світлі підсумків і перспектив партійної освіти, агітаційно-пропагандистської роботи партії в цілому. В нараді пропгрупп, скликаний Агітпропом ЦК ВКП(б) в червні 1927 р., взяли участь керівники і члени пропгрупп, завідувачі агітпропами партійних комітетів. Було обговорено два питання: 1) про завдання пропагандистської роботи на 1927/28 навчальний рік в зв'язку з рішенням ЦК про перспективи політнавчання в партії і комсомолі; 2) про пропагандистську роботу в зв'язку з проведенням.

¹⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 68, спр. 268, арк. 53—54.

¹⁶ Справочник партійного работника. Вып. 6, ч. I, М.-Л., 1928, стор. 682—683.

¹⁷ «Коммунистическая революция», 1928, № 15, стор. 126.

режиму економії, раціоналізації виробництва і зниження собівартості і цін¹⁸. Рішення наради були доведені до всіх партійних організацій.

Однією з форм керівництва пропгруппами були також листи ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У. В них визначались оперативні завдання груп, форми і методи їх роботи, характер зв'язку з центром. У 1925 р. промисловим пропгруппам вказувалось на доцільність входження членів пропгрупп в керівні органи агітпропроботи на місцях (агітпропколегії, методбюро, бюро самоосвіти, різні комісії і т. ін.), брати активну участь в керівництві політосвітньою роботою комсомолу, виділивши для контролю, перевірки і обліку цієї роботи комуніста¹⁹. Сільським пропгруппам нагадувалось, що вони відряджені на місця з метою допомоги агітпропам місцевих парткомів в постановці роботи по партосвіті і з метою встановлення безпосереднього зв'язку Агітпропу ЦК з низовою пропагандистською роботою на селі, наголошувалось, щоб вони звертали увагу на те, як відбивається в свідомості слухачів політика партії щодо селянства, наскільки засвоюються і здійснюються партактивом села директиви XIV партконференції і пленумів ЦК, зокрема про пожвавлення роботи Рад, ліквідацію методів адміністрування, дотримання революційної законності²⁰. В листах ЦК РКП(б) визначались форми зв'язку пропгрупп з Агітпропом ЦК: а) обов'язкові щомісячні звіти і б) листи завідувачу Агітпропу або завідувачу підвідділом пропаганди по всіх питаннях, що виникають в процесі роботи.

На місцях пропгруппи працювали під загальним керівництвом губкому (окружкому, обкому). Безпосереднє керівництво їх роботою здійснював агітпропвідділ. Відповідно до листа Агітпропу ЦК ВКП(б) від 8 жовтня 1926 р. «Про організацію роботи пропгрупп та їх взаємовідносини з місцевими агітпропами», вся робота їх повинна узгоджуватися з роботою місцевого агітпропу. Конкретним проявом цього був план роботи пропгруппи, який включався до загального плану роботи агітпропу і затверджувався місцевим партійним комітетом.

Діяльність пропгрупп на місцях була широкою і багатогранною. За перші три роки роботи промислові і сільські пропгруппи підготували значну кількість пропагандистів, сприяли організаційному оформленню сітки партосвіти, налагодили апарат методичного керівництва. Вони постійно розширювали об'єкти свого впливу, подавали допомогу багатьом ланкам партосвіти і підготовки партійно-радянських кадрів. Тільки в 1927 р. пропгруппи ЦК ВКП(б) обслужили 92 різних шкіл і гуртків (1891 слухач), 37 курсів волосного, повітового, районного і губерньського активу (1519 слухачів), 15 курсів перепідготовки пропагандистів для всіх типів шкіл і гуртків (1348 слухачів)²¹. Організаційно-методичне керівництво сіткою партосвіти здійснювалось через методичні семінари, інструктаж, обслідування та інші форми роботи.

В міру успіхів соціалістичного будівництва розширювалися і ускладнювалися завдання пропгрупп. В перший рік вони в основному були зайняті роботою серед комуністів ленінського призову, керуючи всіма первинними формами партнаванчання. Одним з головних завдань того року був відбір і навчання наявних і висунення нових пропагандистів з числа робітників. Наступного учбового року, оскільки вже була підготовлена певна кількість місцевих пропагандистів, пропгруппи

¹⁸ «Коммунистическая революция», 1927, № 13—14, стор. 106.

¹⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 68, спр. 169, арк. 74.

²⁰ Там же, арк. 71.

²¹ Там же, оп. 69, спр. 268, арк. 38.

частково розвантажились від обслуговування низової ланки партосвіти. Промислові пропгрупи приділяли більше уваги удосконаленню методичного керівництва партійним навчанням, а сільські — працювали переважно в низових ланках партосвіти і з пропагандистами. На третій рік діяльність промислових пропгруп характеризувалась більшою допомогою середнім ланкам партійного навчання, посиленням георетичної роботи з партактивом, а також інструкуванням пропагандистів низової ланки партосвіти. Сільські пропгрупи продовжували обслуговувати низову сітку, працювали з пропагандистами і розширили роботу з сільським партактивом. Для четвертого року роботи промислових пропгруп характерна активна участь в політичному і методичному керівництві низовою і середньою ланками партнавчання, посилення роботи з партійним і комсомольським активом. В центрі уваги сільських пропгруп залишалася робота в низовій ланці партосвіти.

З другої половини 1927 р. пропгрупи розв'язували більш масштабні питання. Складність завдань соціалістичного будівництва, загальне підвищення політичного і культурного рівня трудящих, боротьба з троцькістсько-зінов'євським антипартійним блоком вимагали дальшого підвищення теоретичного рівня комуністів, удосконалення системи партійної освіти. ЦК ВКП(б) в постанові від 16 травня 1927 р. «Про поліпшення постановки політосвіти в партії і комсомолі» визнав за необхідне урізноманітнити форми політосвіти в партії і комсомолі, більше додержувати принципу добровільності при формуванні сітки партосвіти²².

Така постановка роботи передбачала дальше поліпшення керівництва партійною пропагандою. З цією метою місцеві агітпропи зосередили увагу на підвищенні загального теоретичного і політичного рівня пропаганди стосовно до диференціації і зрослих запитів комуністів, комсомольців і робітничо-селянського активу; посиленні уваги до вивчення ними як загальних, так і конкретних питань теорії і практичної діяльності партії; підвищенні рівня партійного керівництва роботою на фронті культурного будівництва; зміцненні зв'язку пропагандистської з масовою агітаційною і організаційною роботою²³.

У розв'язанні цих завдань значну допомогу агітпропам подавали пропгрупи. Для промислових пропгруп характерно розширення роботи по обслуговуванню партактиву, розвитку нових форм політосвіти і керівництво низовою її ланкою. Увага сільських пропгруп зосереджувалась на роботі в школах політграмоти, а також серед волосного, районного і повітового активу. Важливою ділянкою роботи як промислових, так і сільських пропгруп була участь в організації і проведенні короткотермінових курсів по перепідготовці і підвищенню кваліфікації партактиву.

З розгортанням наступу соціалізму по всьому фронту і гострою необхідністю виховання і підготовки кадрів спеціалістів для всіх галузей народного господарства розширювалися і ускладнювалися завдання пропагандистських груп. ЦК КП(б)У так визначив їх основне завдання на новий період: «підготувати політично і теоретично грамотні і по-більшовицькому витримані кадри різних галузей»²⁴. Якісно новим моментом в роботі пропгруп була допомога місцевим агітпропам в політичному керівництві підготовкою кадрів по лінії комсомольських, профспілкових, радянських, господарських, кооперативних та інших ор-

²² Справочник партійного работника. Вып. VI, ч. I, стор. 671.

²³ Там же, стор. 677.

²⁴ ПІА ІІІ при ЦК Компарті України, ф. 1, оп. 1, спр. 1507, арк. 28.

ганізацій, перебудова агітаційно-масової роботи і підвищення теоретичного і політичного рівня агітації. Вони займалися також питаннями культурного будівництва, залученням активу до заочних і вечірніх форм політичної освіти, подавали допомогу в організації і поліпшенні роботи консультпунктів для заочників, брали участь у вивченні організації викладання суспільних наук у вузах, технікумах, загальноосвітніх школах.

Таким чином, діяльність пропгруп була спрямована на організаційно-методичну допомогу місцевим агітпропам в організації і керівництві політосвітою в партії і комсомолі; підготовку і перепідготовку пропагандистів; спрямування роботи по піднесенню теоретичного і загально-культурного рівня партійного і комсомольського активу; допомогу місцевим партійним організаціям в керівництві масовою роботою серед трудящих; сприяння в розгортанні роботи з інтелігенцією і висвітлення в місцевій пресі питань марксистсько-ленінської теорії.

На всіх етапах діяльності пропгрупи успішно розв'язували поставлені перед ними завдання, про що свідчили відгуки місцевих парторганів. Секретаріат Луганського окружного партійного комітету, наприклад, в червні 1926 р. відзначав, що пропгрупа подала значну ідейну і методичну допомогу окружній парторганізації в керівництві партосвітою, підготовці кадрів пропагандистів з числа робітників, брала активну участь в агітпропроботі в цілому ²⁵.

Пропгрупи ЦК провели велику роботу в справі ленінського виховання парткадрів, особливо робітничих пропагандистів, подали значну допомогу місцевим партійним організаціям в розгортанні масової партосвіти, пов'язуючи її із завданнями практики соціалістичного будівництва, беручи одночасно активну участь в усьому житті партійних організацій ²⁶.

В зв'язку з необхідністю піднесення ідейно-політичної роботи в найбільш відповідальних галузях промисловості на початку 30-х років починають звужуватись територіальні рамки діяльності пропгруп, їх сили концентрувались на найвідповідальніших об'єктах соціалістичного будівництва. Промислові пропгрупи ЦК КП(б)У закріплювались за вирішальними підприємствами певної галузі промисловості конкретного району. В 1932/33 р. за підприємствами вугільної і металургійної промисловості було закріплено по 7 пропгруп, машинобудівної, хімічної і на залізничному транспорті — по 4 пропгрупи ЦК КП(б)У ²⁷.

Значну роботу по теоретичному і методичному керівництву сіткою партосвіти здійснювала промислова пропгрупа на Кривбуді. Члени пропгрупи подавали допомогу в організації семінарів керівників початкових і кандидатських шкіл, а також сітки комсомольської політосвіти, створили семінар підвищеного типу з економполітики, підготували роботу 2-х місячних курсів для пропагандистів з числа робітників. Вони викладали також окремі дисципліни у вечірньому комуністичному університеті і вечірній радянсько-партійній школі при Кривбуді, допомагали в керівництві агітмасовою роботою на будівництві. Центральною ділянкою пропгрупи ЦК КП(б)У на Дніпрельстані теж була робота з пропагандистами. Вона перебудувала семінари пропагандистів, диференціювавши їх діяльність не тільки за типом шкіл, а й враховуючи і рівень підготовки пропагандистів ²⁸.

²⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 68, спр. 169, арк. 60.

²⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 1930, арк. 76.

²⁷ Там же, спр. 2135, арк. 3.

²⁸ «Партійна учоба», 1934, № 3, стор. 35—36.

З початком суцільної колективізації удосконалювалася і діяльність сільських пропгруп ЦК КП(б)У. Сфера їх впливу поширювалася і на агітаційно-пропагандистську роботу серед колгоспного активу. Вони проводили масово-політичну роботу як в колгоспній бригаді, так і серед селян-одноосібників.

З побудовою економічного фундаменту соціалізму перед партією і радянським народом постали нові складні завдання, визначені другим п'ятирічним планом. Основним і вирішальним господарським завданням п'ятирічки було завершення технічної реконструкції всього народного господарства. Її особливість полягала в тому, що це була переважно п'ятирічка освоєння нової техніки і нових виробництв, організаційно-господарського зміцнення колгоспів і радгоспів. Для успішного розв'язання цих завдань необхідно було ще вище підняти рівень політичної і організаційної роботи партії. Важливу роль в поліпшенні партійної роботи в окремих галузях народного господарства відіграв інститут парторганізаторів у вугільній і металургійній промисловості, на електростанціях і на водному транспорті. На залізничному транспорті, в МТС та радгоспах були створені політичні відділи. Ці органи взяли на себе керівництво пропагандистською роботою на місцях. В зв'язку з цим ЦК КП(б)У ліквідував сільські і значну кількість промислових пропгруп. В нових умовах об'єктами уваги пропгруп були лише найважливіші промислові будови і підприємства. В 1933/34 навчальному році ЦК КП(б)У направив 6 пропгруп на Дніпробуд, Кривбуд, Азовсталь, Краммашбуд, Макеєвбуд і завод Жовтневої революції (Луганськ). В міру завершення будівництва і реконструкції підприємств пропгрупи ліквідовувалися і в 1935 р. припинили існування²⁹.

Таким чином, пропгрупи були новою організаційною формою керівництва партійною освітою в роки соціалістичного будівництва. Їх робота сприяла удосконаленню форм і методів партійного керівництва партосвітою на місцях, підвищенню загального рівня партійної пропаганди. З одного боку, пропагандистські групи ЦК були вдалою спробою створити додаткові кадри пропагандистів-професіоналів, які постійно займалися партійно-освітньою роботою. З другого, вони внесли значний вклад в справу підготовки і перепідготовки партійних кадрів, особливо пропагандистських, чим створили сприятливі умови для дальшого розгортання роботи по марксистсько-ленінському вихованню комуністів і безпартійних трудящих, піднесення рівня політико-виховної роботи на місцях.

Пропгрупам як важливій формі організації пропагандистської роботи належить чільне місце в партійному будівництві. Використовуючи позитивний досвід пропагандистських груп 20—30-х років, партія поверталася до їх створення в суворі роки Великої Вітчизняної війни і в період відбудови народного господарства. Робота пропгруп в цілому сприяла здійсненню завдань побудови соціалізму в нашій країні.

²⁹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 146, спр. 246, арк. 24.

ДО БІОГРАФІЇ ЖАННИ ЛЯБУРБ

В. Ю. МЕЛЬНИЧЕНКО

Ім'я славної дочки французького народу, комуністки-інтернаціоналістки Жанни Лябурб, яка героїчно загинула у боротьбі за владу Рад у роки громадянської війни, широко відоме і дороге трудящим нашої країни. Її подвиг високо оцінив В. І. Ленін. «...Ім'я француженки, тов. Жанни Лябурб, яка поїхала працювати в комуністичному дусі серед французьких робітників і солдатів і була розстріляна в Одесі, — говорив Володимир Ілліч у доповіді на VII Всеросійському з'їзді Рад у грудні 1919 р. — це ім'я стало відоме всьому французькому пролетаріатові і стало лозунгом боротьби...»¹.

Життя і діяльність Ж. Лябурб з великим інтересом вивчається істориками, привертає увагу широкого кола читачів. Про неї написано немало наукових і публіцистичних статей, її образ втілено в художній літературі. Однак до цього часу окремі факти з біографії Ж. Лябурб по-різному трактуються істориками, читачі позбавлені можливості судити про правильність тієї чи іншої точки зору, бо при їх висуненні не проводиться історіографічний аналіз документів.

Виявлення історичних документів, розкриття на їх основі нових сторін революційної діяльності Ж. Лябурб сприятиме уточненню окремих фактів її біографії.

У даному повідомленні йдеться про уточнення двох моментів біографії героїчної француженки: датування її листів до В. І. Леніна та часу приїзду на підпільну роботу в Одесу.

В Центральному партійному архіві Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС були розшукані і опубліковані в 1961 р. два листи Ж. Лябурб до В. І. Леніна. Але вони не були датовані. Л. І. Жаров, досліджуючи це питання, висловив думку, що перший лист був написаний «після утворення англо-французької групи РКП(б)», а другий — «в кінці 1918 р. — на початку 1919 р.»².

Л. М. Зак заперечила припущення Л. І. Жарова як малопереконливе і висловила думку, що обидва листи до Володимира Ілліча написані «не пізніше, ніж літом 1918 року» і «відносяться до періоду організації французької комуністичної групи, до серпня 1918 р.»³. Підтверджуючи свою думку, вона посилається на текст листів, в яких йдеться про висадку інтервентів лише на півночі Радянської республіки, у Мурманську*. Безперечно, що окупація півдня України інтервенційними військами, в тому числі французькими, яка почалася з листопада 1918 р., не могла б не знайти відображення у листах Ж. Лябурб, якби вони були написані наприкінці 1918 або на початку 1919 р. У другому листі Жанна Лябурб повідомляла В. І. Леніна про вихід відозви до окупаційних солдатів, яку підготували французькі інтернаціоналісти. Таке повідомлення, звичайно, стосується раннього періоду їх діяльності. Відомо, що з 20 жовтня 1918 р. французька група вже видавала газету «III-me Internationale», про яку знав В. І. Ленін⁴. Немало-

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 39, стор. 366.

² Л. І. Жаров. Письма Ж. Лябурб В. И. Ленину. — «Исторический архив», 1961, № 5, стор. 223.

³ Див. Л. М. Зак. Подвиг Жанны Лябурб. — «Вопросы истории», 1968, № 7, стор. 136; її ж. Французская группа РКП(б). — Интернационалисты. Трудящиеся зарубежных стран — участники борьбы за власть Советов, М., 1967, стор. 518; її ж. Славная дочь Франции. — Правда, ставшая легендой, М., 1969, стор. 60.

* Перші десанти інтервентів з'явилися у Мурманську в березні 1918 р.

⁴ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 157—158.

важним є, на наш погляд, і те, що за духом і змістом листи Ж. Лябурб співпадають з відомими її виступами у серпні 1918 р. Історик Г. М. Ісаєва звернула увагу, що перший лист не міг бути написаний пізніше початку вересня 1918 р., оскільки на ньому стоїть зворотня адреса: Воздвиженка *, 20, Клуб «Третій Інтернаціонал». За цією адресою клуб знаходився не пізніше кінця серпня — початку вересня 1918 р.⁵

Таким чином, припущення Л. І. Жарова, що листи були написані в кінці 1918 — на початку 1919 р., відпадає.

З тексту публікацій Л. М. Зак випливає висновок, що написання обох листів вона датує часом до 19 серпня⁶, коли, як відомо, В. І. Ленін зустрівся з Ж. Лябурб і мав з нею бесіду. Нам здається, буде правильним припустити, що до цієї зустрічі був написаний лише перший лист. Він був викликаний очевидно тим, що на шляху організаційного згуртування французьких інтернаціоналістів в комуністичну групу зустрілися труднощі і Ж. Лябурб вирішила звернутися до В. І. Леніна. «Після ряду марних спроб, — писала вона, — ми вирішили просити Вас поцікавитися нами. Я могла б уже тепер передати Вам деякі (наші) літературні спроби в дар справі, якій ми гаряче хочемо служити. Я вже передала Комісаріату закордонних справ (проект) звернення до солдатів Мурмана. Серед нас є пропагандисти. Всюди, куди я зверталася, мене запевняли, що ми могли б бути корисні, але це все, чого я домоглася... Звертатися до Вас безпосередньо мене змушує те, що я через формальності марно витрачаю час... Пропаганда, яку ми можемо випробовувати на відвідувачах клубу **», нас не задовольняє. Ми в цьому всі переконані. Жанна Лябурб. Клуб «ІІІ Інтернаціонал»⁷.

В. І. Ленін відгукнувся на лист Ж. Лябурб і 19 серпня 1918 р. прийняв її і мав розмову про створення організації англійських і французьких комуністів та їх діяльність на території Радянської Росії⁸. Того ж дня Володимир Ілліч писав Г. В. Чичеріну: «Подателька la camarade Jeanne Laboube, про яку я з Вами говорив. Прийміть, будь ласка, її і поговоріть докладно»⁹. Отже, ще до зустрічі з французькою інтернаціоналісткою Ленін мав розмову про неї з Г. В. Чичеріним (можливо, також, що він ознайомив Г. В. Чичеріна з листом Ж. Лябурб). Все це свідчить про ту величезну увагу, яку приділяв вождь партії діяльності іноземних комуністів на території Країни Рад, про його допомогу у справі організації англо-французької групи. Вже 22 серпня Ж. Лябурб одержала мандат, який уповноважував її організувати англо-французьку групу¹⁰.

Щодо другого листа, то ми вважаємо, що є підстави точно датувати його — 29 серпня 1918 р. Наводимо цей лист повністю: «Наша відозва вийшла сьогодні. Завтра у нас будуть збори. Ми починаємо в понеділок викладання французької, німецької і англійської мов. Якщо Ви мене позбавите Вашої довіри, мені не залишиться нічого робити. Я даю

* Нині проспект Калініна.

⁵ Г. М. Ісаєва. Новое о Жанне Лябурб.— «Вопросы истории», 1970, № 6, стор. 190.

⁶ Див. Л. М. Зак. Подвиг Жанни Лябурб, стор. 136; Правда, ставшая легендой, стор. 60.

** Мова йде про клуб іноземних комуністів «Третій Інтернаціонал», створений за діяльною участю Ж. Лябурб влітку 1918 р.

⁷ Л. І. Жаров. Назв. праця, стор. 223.

⁸ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 662.

⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 50, стор. 158.

¹⁰ Л. І. Жаров. Назв. праця, стор. 223.

чесне слово, що я не винна ні в якому недбальстві. Жанна Лябурб. Р. С. З нашої групи п'ять пропагандистів поїхали в Мурманськ»¹¹.

Таким чином, лист є своєрідним невеличким звітом про пророблену роботу після зустрічі з В. І. Леніним. Про які збори могла писати Ж. Лябурб Володимиру Іллічу напередодні їх проведення? Вважаємо, що мова йде про збори, призначені на 30 серпня.

30 серпня 1918 р. «Правда» надрукувала повідомлення ініціативної групи англійських і французьких інтернаціоналістів, що цього дня о 19 год. у клубі «Третій Інтернаціонал» відбудуться збори з порядком денним: 1) доповіді про поточний момент (англійською і французькою мовами); 2) організація англо-французької комуністичної групи. На збори запрошували «всіх товаришів, які говорять англійською і французькою мовами і співчуваючих нашим ідеалам», а також членів інших іноземних груп і партійних працівників райкомів, міського комітету партії і ЦК РКП(б). Спеціальне запрошення було відправлене безпосередньо ЦК РКП(б)¹².

Розкриваючи зміст цього повідомлення, Л. М. Зак писала: «Збори, очевидно, відбулися в намічений день і час...»¹³, посилаючись на «Правду» від 4 вересня 1918 р. Нам вдалося знайти інформацію про збори в «Известиях» від 1 вересня 1918 р.¹⁴

Таким чином, організаційні збори англо-французької комуністичної групи відбулися в п'ятницю, 30 серпня 1918 р. З цього випливає висновок, що другий лист Ж. Лябурб написала 29 серпня. Підтвердженням цього є також виступ на зборах представника англійських інтернаціоналістів Ф. Прайса, у якому йшла мова про організацію курсів англійської і французької мов, про що писала Ж. Лябурб В. І. Леніну.

На зборах виступила Жанна Лябурб. Її виступ також відповідає духові написаного напередодні листа до Володимира Ілліча. «Тепер, — говорила вона, — на Мурмані висадилися англо-французи. Звичайно, французькі і англійські солдати не знають, що відбувається в Росії. Якби вони дізналися, то революційний рух у Франції пішов би незрівнянно швидшими кроками. Ми повинні шляхом різних агітаційних заходів повести агітацію, щоб довести до свідомості західноєвропейського робітничого класу, хто такі більшовики. Коли б робітники Заходу знали це досить ясно, то вони ніколи не дозволили б душити російську революцію»¹⁵.

Можливість написання цього листа напередодні другого організаційного засідання англо-французької групи, що відбулося 4 вересня 1918 р., або іншого дня початку вересня 1918 р., на наш погляд, слід виключити. Відомо, що 30 серпня 1918 р. (якраз в день і час, коли проходили збори англо-французьких комуністів) було вчинено злочинницький замах на життя В. І. Леніна. Трудова Москва знала про це вже того ж дня, а з наступного дня газети регулярно друкували бюлетені про стан здоров'я Володимира Ілліча і незліченні листи й телеграми, в яких трудящі від щирого серця бажали йому швидко видужати.

Ж. Лябурб, яка, безперечно, також знала про тяжкий стан здоров'я В. І. Леніна, не стала б турбувати його діловим листом. Якби

¹¹ Там же, стор. 223—224.

¹² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 4, спр. 104, арк. 5.

¹³ Л. М. З а к. Подвиг Жанны Лябурб, стор. 137.

¹⁴ «Известия», 1 вересня 1918 р.

¹⁵ Там же.

навіть вона це зробила, то, безсумнівно, факт замаху на життя вождя знайшов би відбиття в листі.

Друге питання — про час виїзду Жанни Лябурб на підпільну роботу в Одесу. Л. М. Зак вважає, що Ж. Лябурб приїхала в Одесу в лютому (середина місяця) 1919 р. Такої точки зору дотримуються дослідники Л. І. Жаров, Ю. І. Патлажан¹⁶. Така ж дата вказана і у передмові Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС до публікації документів, присвяченої 50-річчю від дня трагічної загибелі героїчної дочки французького народу¹⁷.

Відомий дослідник діяльності більшовицького підпілля та іноземної колегії в Одесі у період антантівської інтервенції В. Г. Коновалов висловлює іншу точку зору. Він твердить, що Ж. Лябурб та сербські комуністи С. Ратков, В. Драган і М. Степанович відбули з Москви у грудні 1918 р., а прибули в Одесу в першій половині січня 1919 р.¹⁸.

Таке розходження у датуванні (понад місяць) вимагає проведення історіографічного аналізу документів. Останні місяці і дні життя Ж. Лябурб були особливо насичені кипучою революційною діяльністю. Як для дослідників, так і для читачів важливо точно знати, коли французька комуністка прибула в Одесу, скільки часу вона там працювала у підпіллі. Крім того, розв'язання цього питання нерозривно зв'язане з розкриттям участі Ж. Лябурб у роботі одеського підпілля, президії Іноземної колегії, редакції підпільної газети «Le communiste» і т. ін. Точне визначення дати приїзду Жанни Лябурб в Одесу необхідне для правильного розуміння значення та інтенсивності її агітаційно-пропагандистської роботи у місті.

Як свідчать документи, Ж. Лябурб працювала в Одесі не більше двох тижнів. Але її діяльність там стала найяскравішою сторінкою біографії.

Оскільки при висуненні обох точок зору щодо приїзду Ж. Лябурб в Одесу не провадився спеціальний аналіз документів, які їх зумовили, ми коротко розглянемо їх.

У книзі «Иностранная коллегия» В. Г. Коновалов писав: «Із документів, які збереглися і які вдалося розшукати останнім часом, видно, що Жанна Лябурб та її товариші прибули в Одесу в першій половині січня 1919 р.»¹⁹. Це він писав і у книзі «Герои одесского подполья»²⁰. У документальній повісті про С. І. Соколовську (Олену) В. Г. Коновалов також писав, що Ж. Лябурб і сербські комуністи прибули в Одесу на другому тижні січня 1919 р.²¹. На жаль, дата приїзду їх не підтверджена жодним документом*.

Про що ж свідчить аналіз документів?

---

¹⁶ Л. М. Зак. Названі праці; її ж. Деятельность французской коммунистической группы РКП(б) в 1918—1919 годах.— «Вопросы истории», 1960, № 2; її ж. Жанна Лябурб — руководитель французской коммунистической группы РКП(б).— Октябрьская революция и пролетарский интернационализм, М., 1970; Л. И. Жаров. Назв. праця, стор. 224; Ю. І. Патлажан. Незабутній вияв пролетарської солідарності, Львів, 1973, стор. 58.

¹⁷ Див. «Вопросы истории КПСС», 1969, № 3, стор. 94.

¹⁸ В. Коновалов. Иностранная коллегия, Одесса, 1958, стор. 38, 52, 96; його ж. Герои одесского подполья, М., 1960, стор. 51, 63, 108, 143.

¹⁹ В. Г. Коновалов. Иностранная коллегия, стор. 52.

²⁰ В. Г. Коновалов. Герои одесского подполья, стор. 108.

²¹ В. Г. Коновалов. Елена, Одесса, 1969, стор. 135—136.

* Ми не можемо вважати серйозним підтвердженням думки В. Г. Коновалова наведене ним донесення агенту Освагу із Одеси від 22 січня 1919 р., де йдеться про поповнення більшовицького підпілля «свіжими силами». Цей документ не несе прямої інформації про приїзд Ж. Лябурб та її товаришів і, на нашу думку, може бути використаний лише в ряд з іншими авторитетними джерелами.

Передусім, зупинимося на доповіді С. І. Соколовської до Центрального Комітету РКП(б) про історію організації і діяльності Іноземної колегії²². Це один з найдостовірніших і найавторитетніших документів, написаний рукою секретаря Одеського підпільного обласного комітету КП(б)У у 1919 р., коли помилка пам'яті практично виключена.

С. І. Соколовська відзначала, що Ж. Лябурб, сербські комуністи на чолі з С. Ратковим прибули в Одесу «у половині лютого». В той час, як свідчать С. І. Соколовська і С. Ратков²³, і була затверджена президія Іноземної колегії (а не в середині січня, як вважає В. Г. Коновалов). В президію ввійшли Олена Соколовська — від обласного комітету партії, Жанна Лябурб — від французької групи і Альтер Залік — від румунської групи.

Пізніше, у своїх спогадах «Одесская эпопея конца 1918 г. и начала 1919 г.», С. І. Соколовська писала, що Ж. Лябурб працювала в Одесі приблизно два тижні²⁴, тобто з середини лютого (Ж. Лябурб була арештована 1 березня). Активний учасник одеського підпілля, керівник міської розвідки Й. Е. Горенюк (Южний) у спогадах кілька разів підкреслював, що Жанна прибула в Одесу в середині лютого 1919 р.²⁵

Один з керівників Іноземної колегії В. Дьоготь згадував, що Ж. Лябурб приїхала «в останній момент», вже після виходу 4—5 номерів газети «Le communiste»²⁶ (№ 4 газети вийшов 7 лютого 1919 р., а № 5 — також у лютому)²⁷. А. Залік у своїх спогадах приїзд Ж. Лябурб відносить до другої половини лютого²⁸.

Архівні документи, які вдалося розшукати останнім часом, також свідчать про прибуття Ж. Лябурб і сербських комуністів в Одесу в середині лютого 1919 р.

В. Г. Коновалов пише: «У грудні 1918 р. для агітаційної роботи серед сербських частин разом з Жанною Лябурб були відряджені в Одесу сербські комуністи Стойко Ратков, Вальман Драган і Живанко Степанович»²⁹. Документи ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС свідчать про те, що в грудні 1918 р. і першій половині січня 1919 р. сербські комуністи не могли відбути в Одесу, тому що виконували інші завдання. Так, Драган за завданням югослов'янської групи РКП(б) виїжджав 18 грудня у Саратов у складі групи агітаторів, а на початку січня 1919 р. — в Тамбов з літературою³⁰. Від'їзд сербських комуністів з Москви нами встановлено по журналу вихідних документів югослов'янської групи РКП(б). 17 січня 1919 р. там зроблено запис: «Ратков Стоян на Україну...». Того ж дня відмічено від'їзд В. Драгана і Ж. Степановича³¹.

В ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС виявлено документ, який підтверджує дату від'їзду інтернаціоналістів з Москви і дозволяє сьогодні най-

²² «Вопросы истории КПСС», 1969, № 3, стор. 95—99.

²³ Там же, стор. 97; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 549, оп. 6, спр. 712, арк. 5—5 зв.

²⁴ Октябрь на Одещине. Сборник статей и воспоминаний к 10-летию Октября, Одесса, 1927, стор. 357.

²⁵ Одеська державна наукова бібліотека ім. О. М. Горького. Відділ рідкісних видань та рукописів, ф. 67, карт. 1, спр. 936, арк. 78; карт. 2, спр. 937, арк. 10.

²⁶ Октябрь на Одещине, стор. 376—377.

²⁷ Одеська періодична преса років революції та громадянської війни, 1917—1921.— Праці Одеської центральної наукової бібліотеки, т. III, Одеса, 1929, стор. 102.

²⁸ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 2, оп. 1, спр. 949, арк. 5.

²⁹ В. Г. Коновалов. Герои одесского подполья, стор. 63.

³⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 549, оп. 1, спр. 16, арк. 176, 186.

³¹ Там же, оп. 6, спр. 12, арк. 11.

більш точно датувати їх прибуття в Одесу. Це лист Стойко Раткова, єдиного, хто залишився живим із арештованих членів Іноземної колегії, до його товариша — секретаря югослов'янської групи РКП(б) у Москві Івана Вука від 4 квітня 1919 р. У ньому розповідається про арешт членів Іноземної колегії і нелюдську розправу над ними, лист закінчується словами: «Передайте французькій групі і Марковичу*, що Лябурб по-звірячому вбита». В листі названі точні дати, які нас цікавлять. С. Ратков пише, що іноземні комуністи відбули з Москви до Харкова в розпорядження ЦК КП(б)У 17 січня 1919 р., а із Харкова направлені ЦК КП(б)У в Одесу, куди прибули між 14 і 18 лютого³².

Письменник О. Дунаєвський у статті «Жанна Лябурб — знайома і незнайома» пропонує ще одне датування приїзду Ж. Лябурб та її товаришів в Одесу: кінець січня або самий початок лютого 1919 р.³³.

Розглянемо докази цього автора. Він звертає увагу на те, що в спогадах про Ж. Лябурб С. І. Соколовська писала, «що всього місячна робота Лябурб серед французьких солдатів мала величезний успіх»³⁴. З цього О. Дунаєвський і робить висновок, що в Одесі Лябурб «боролася цілий місяць»³⁵ (тобто весь лютий 1919 р.). На наш погляд, у даному випадку ці слова С. І. Соколовської не слід розуміти буквально, як і в іншому випадку, коли вона писала, що всього «за тиждень» роботи Ж. Лябурб в Одесі її знав майже весь французький гарнізон»³⁶. В обох випадках С. І. Соколовська не ставила за мету назвати точний строк перебування Ж. Лябурб в Одесі, а зосереджувала увагу на захопленій розповіді про особисті якості французьки. При цьому, як бачимо, точність строку ніби відсувається на другий план.

Точний час приїзду Ж. Лябурб — середина лютого — С. І. Соколовська назвала у доповіді до ЦК РКП(б), про що О. Дунаєвський, на жаль, не згадує.

На підтвердження своєї думки О. Дунаєвський наводить ще один цікавий документ. Це віза, видана Ж. Степановичу сербським консульством у Москві, на виїзд із Росії через Одесу. На ній стоїть дата видачі — 4 січня 1919 р. і відмітка про вибуття із Одеси — 3 лютого 1919 р. Оскільки Ж. Степанович знаходився у групі сербських комуністів, які прибули разом з Ж. Лябурб в Одесу, значить, вони приїхали у місто до 3 лютого.

У згадуваному листі С. Раткова до І. Вука від 4 квітня 1919 р. йде мова про те, що Ж. Степанович після прибуття в Одесу відправився на Балкани³⁷. Отже, цей факт все-таки мав місце в середині, а не на початку лютого 1919 р. На наш погляд, дати на візі поставлені за старим стилем. В переводі на новий стиль за візою дата від'їзду Ж. Степановича із Москви — 17 січня, що повністю співпадає із знайденими нами документами. Дата вибуття із Одеси — 16 лютого, що також підтверджується свідченням С. Раткова.

* В. Маркович (1874—1943) — діяч російського революційного і міжнародного комуністичного руху, один із засновників і перший керівник югослов'янської комуністичної групи РКП(б), чоловік Жанни Лябурб.

³² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 549, оп. 6, спр. 712, арк. 5.

³³ Александр Дунаевский. Жанна Лябурб — знакома и незнайома. — «Дружба народов», 1975, № 3, стор. 218.

³⁴ Е. Соколовская. Жанна Лябурб. — «Борьба классов», 1934, № 3, стор. 124.

³⁵ Александр Дунаевский. Назв. праця, стор. 201.

³⁶ «Вопросы истории КПСС», 1969, № 3, стор. 98.

³⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 549, оп. 6, спр. 712, арк. 5 зв.

КЛАСОВІ АСПЕКТИ ХРОНОЛОГІЇ ЯК НАУКОВОЇ ДИСЦИПЛІНИ

С. З. ЗАРЕМБА

Як відомо, марксистсько-ленінська наука поділяє історію людського суспільства на первіснообщинну, рабовласницьку, феодальну, капіталістичну і комуністичну суспільно-економічні формації. Головною умовою її об'єктивного висвітлення в цілому є ґрунтовне розуміння законів суспільного розвитку, що базуються на марксистсько-ленінській теорії пізнання. І тільки знання цих законів відкриває «...шлях до наукового вивчення історії, як єдиного, закономірного в усій своїй величезній різнобічності й суперечливості, процесу»¹.

Діаметральна протилежність двох класових точок зору (буржуазної і марксистської) на історію суспільства, людину, її можливості та інтереси, її сучасне і майбутнє є квінтесенцією сучасної ідеологічної боротьби. Нехтування основами марксистсько-ленінського вчення при висвітленні історичних процесів призводить до грубих методологічних помилок, вульгаризації. Радянський історик повинен не тільки дати науково-теоретичну оцінку подій і фактів, а й розкрити їх суспільно-політичне значення. Класовість є суттєвим компонентом і в періодизації історії людського суспільства, і у виборі та розташуванні в хронологічній послідовності фактичного матеріалу, і навіть в уточненні дати певної події. Автор даного повідомлення в порядку постановки питання прагнув показати класовість хронології як наукової дисципліни.

Чи притаманна хронології класовість як система поглядів певного суспільного класу, чи тільки окремі класові аспекти? *. А, можливо, така постановка питання взагалі є штучною? Для відповіді на ці запитання необхідно, насамперед, вирішити, що таке хронологія — сума знань, які мають тільки прикладне значення, чи комплекс наукових понять з власним предметом дослідження, своїми завданнями, методами, теорією?

Серед спеціальних історичних дисциплін хронологія посідає особливе місце. Їй притаманні специфічні прийоми і методи дослідження різних видів джерел, але, будучи водночас складовою частиною історії як науки, вона використовує методологію, висновки, узагальнення, фактичний матеріал цієї науки. Хронологія — спеціальна галузь історичних знань, що вивчає системи літочислення і календарний відрахунок часу в історичному розвитку, розробляє методику переведення дат на сучасне літочислення, визначає і уточнює датування джерел та історичних подій. Її можна розглядати і як один з методів джерелознавчого аналізу, і як основу для періодизації історії людського суспільства. Щоправда, деякі дослідники зводять функції хронології лише до механічної роботи — переведення за допомогою таблиць та математичних формул різних історичних дат на існуючу систему літочислення, тобто до їх редукації. Складання хронологічних покажчиків подій, таких, наприклад, як «Хроника революционных событий в Крыму», «Хроника революционных событий в Одесе», «Коротка хронологія революції 1905 року на Україні», а також різних біографічних хронік, хронологічних довідників тощо вони розглядають як «студії «хронології»². Однак насправді це є простим відтворенням хронології подій, уже усталених

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 26, стор. 51.

* У даному випадку поняття «асpekt» означає точку зору на певне явище, подію, факт суспільного життя.

² Хроника революционных событий в Крыму (1917—1920), Симферополь, 1969; Хроника революционных событий в Одесе, Одеса, 1958; Коротка хронологія революції 1905 року на Україні, Харків, 1931; Хронологічний довідник про тимчасову окупацію

дат, і тому подібні праці правильніше назвати «хронологічним покажчиком». Зокрема, так називав їх В. І. Ленін³. Як відомо, випискам К. Маркса з праць Ф. Шлосера, К. Ботта та інших тогочасних істориків Ф. Енгельс дав заголовок «Хронологічні виписки», а не «Хронологія»⁴.

На відміну від «Хронологічного покажчика» під «Хронікою подій», на нашу думку, слід розуміти наукову працю, в якій вказується не тільки дата певної події, а й розкривається її класова суть. Такі праці відносяться до прикладної хронології. Завдання ж хронології як спеціальної галузі історичних знань значно ширші. Вона дає змогу достовірно реконструювати послідовність історичних подій, підтверджуючи цим самим закономірність розвитку історичного процесу та забезпечуючи дотримання принципу історизму при його висвітленні. «Найбільш надійне в питанні суспільної науки..., — говорив В. І. Ленін, — не забувати основного історичного зв'язку, дивитись на кожне питання з точки зору того, як певне явище в історії виникло, які головні етапи в своєму розвитку це явище проходило, і з точки зору цього його розвитку дивитись, чим дана річ стала тепер»⁵.

Зрозуміло, що переведення дат при допомозі таблиць і формул не залежить від суспільно-політичних поглядів виконавця цієї роботи. Те саме можна сказати і про датовану історичну подію, факт у «чистому вигляді». Але якщо останні зведено в певну хронологічну схему, що розкриває етапи, періоди, епохи суспільного розвитку чи процесу, то система поглядів виконавця реалізується в певний результат. Радянська історична наука на основі марксистсько-ленінської методології досліджує різні фактори, події, явища тільки у взаємодії, хронологічній послідовності стосовно конкретних історичних умов, адже, як писав В. І. Ленін, «весь дух марксизму, вся його система вимагає, щоб кожне положення розглядати тільки (α) історично; (β) тільки в зв'язку з іншими; (γ) тільки в зв'язку з конкретним досвідом історії»⁶.

Суть поглядів буржуазних учених на історію суспільства найрельєфніше виявляється у підборі ними подій та історичних сюжетів, які вони вважають головними. Наприклад, у праці М. С. Грушевського «Всесвітня історія в короткім огляді» (в шести частинах) наводиться «Перегляд подій (так звана сінхроністично-хронологічна таблиця)». У ньому, проте, автор не вказав дат народних повстань проти князів у Києві 1068—1069, 1113, 1146 рр., хоча вони уже були відомі історичній науці. Натомість є така дата: «1169 р. — зруйнування Києва з волі Андрія Суздальського. Гегемонія півночі». Щоб применшити значення селянської війни під керівництвом С. Разіна 1667—1671 рр., М. Грушевський датує її одним роком (1670 р.).

З подій кінця XVII—XVIII ст. автор наводить дати гетьманування та роки життя Мазепи, Дорошенка, Розумовського, але замовчує

німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Чернігівської області і зволоння їх Червоною Армією (1941—1943), Чернігів, 1947; М. Н. Петровський. Хронологія історії України, К., 1938; І. М. Премислер. Хронологія історії України, К., 1940; та ін. У дореволюційній вітчизняній історіографії досить часто складалися різні хроніки. Найгрунтовнішою з них по історії України є «Кроніка Południowej Rusi» І. М. Вагилевича, який, до речі, склав і хронологічні таблиці «Tablice chronologiczne do historii powszechniej». На жаль, ці праці свого часу не були видані, і їх рукописи зберігаються у Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаніка АН УРСР (фонд І. Вагилевича).

³ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 52, стор. 24.

⁴ Див. Архив Маркса и Энгельса, т. V—VIII, Л., 1938—1946.

⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 39, стор. 63.

⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 49, стор. 315.

антифеодальне селянсько-козацьке повстання під проводом К. Булавіна (1707—1708 рр.) та селянську війну під керівництвом О. Пугачова (1773—1775 рр.). Воз'єднання України з Росією М. Грушевський вважав випадковим військовим союзом, засуджував ставлення Б. Хмельницького до Росії, тому й не дивно, що Визвольну війну українського народу 1648—1654 рр. він називав «повстанням Хмельницького». Намагаючись виправдати зрадницькі дії Мазепи, зокрема його змову з шведським королем Карлом XII, М. Грушевський писав, нібито 1708 р. відбулося якесь «відновлення шведсько-українського союзу», хоча раніше такого союзу не існувало. Наведені приклади свідчать, що навіть у формулюванні датованих подій («союз» чи «змова»), а не тільки в їх доборі вимальовуються суспільно-політичні погляди історика.

Таким чином, і не читаючи історичних творів М. С. Грушевського, а лише проаналізувавши систему добору ним датованих подій і фактів, можна сказати, що він засуджував діяльність Б. Хмельницького в період Визвольної війни українського народу, ідеалізував І. Мазепу, який намагався роз'єднати Україну і Росію, тобто визначити політичне кредо М. С. Грушевського як одного з лідерів українського буржуазно-націоналістичного руху.

Ігнорування історії одних народів, штучне присвоєння культурного надбання інших (добробку письменників, художників, скульпторів тощо), свідоме приниження їх історичного минулого і, навпаки, вип'ячування ролі свого народу характерні для представників великодержавного, шовіністичного напрямку в історичній науці. Це, зокрема, притаманне й для хронологічних праць дворянсько-буржуазних авторів П. Афанасьєва, М. Острогорського, Ю. Гіттис, А. Сукрухо та інших⁷. В їх книжках наводяться переважно дати діянь окремих осіб — царів, політичних та державних діячів, а не важливих історичних подій, що відбувалися в Російській державі. Показовим є ставлення В. І. Леніна до таких праць. Наприклад, 1916 р. в Цюрихській кантональній бібліотеці Володимир Ілліч прочитав книгу буржуазного історика-бісмаркіанця Готлоба Егельгафа «Історія новітнього часу від Франкфуртського миру до теперішнього часу». Свої враження про хронологію цієї праці він висловив так: «Дуже характерно, що ідіот автор, який з педантичною акуратністю дає дати та ін. про кожного царка, про рідню царків, про викидні нідерландської королеви... і т. п. — і зрочком не згадав про повстання селян в Румунії у 1907 році»⁸. Після ознайомлення з книгою Егельгафа В. І. Ленін склав дві хронологічні таблиці, які є зразком марксистського підходу до добору історичних подій.

Неперевіреним взірцем партійно-класового матеріалістичного підходу до історії є вже згадані «Хронологічні виписки» К. Маркса. Добір датованих історичних подій та фактів для них свідчить, що марксистське розуміння історії не має нічого спільного з анахронізмом і схематизмом, виробленням мертвих схем, усталеними догмами. Виписки розкривають погляди К. Маркса на роль народних мас і особи в історії, на суспільно-економічні формації, класову боротьбу тощо.

Хронологічний фактор є важливим і для визначення партійно-класового аспекту поглядів істориків більш давнього періоду, зокрема авторів літописів Самовидця та С. Величка⁹. Ці праці лише умовно мо-

⁷ П. Афанасьєв. Хронологическое обозрение российской истории, М., 1821; М. Острогорский. Хронология всеобщей и русской истории, вып. 1—2, СПб., 1875; Ю. Гиттис. Хронология русской истории, Одесса, 1877; А. Сукрухо. Памятные таблицы по всеобщей и русской истории, Одесса, 1884.

⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 28, стор. 649.

⁹ Літопис Самовидця, К., 1971; Летопись С. Величко, т. 1—4, К., 1848—1864.

жна назвати літописами, адже за масштабами використання джерельної бази, аналізу суспільних явищ та їх узагальнення вони, по суті, є першими вітчизняними працями з історії України.

При визначенні та оцінці партійно-класового обличчя історика, письменника або митця слід пам'ятати марксистсько-ленінське положення про те, що вони не завжди прямо й безпосередньо відображають інтереси того класу, з якого вийшли. Так, Л. М. Толстой, О. І. Герцен, Г. В. Плеханов за походженням та вихованням — аристократи, але стали виразниками прагнень широких народних мас. Це саме можна сказати про Самовидця та С. Величка, які, хоч і належали до козацької старшини, але в основному відображали погляди українського селянства, основної маси козацтва, міських низів. Але і для їх праць характерна певна тенденційність в оцінці історичних подій і явищ, що підтверджує аналіз дат. Наприклад, якщо Самовидець не датує і навіть не згадує про підписання Гадяцького пакту 1658 р. (яким встановлювалася підлеглість української митрополії московському патріархові) та Андрусівського перемир'я 1667 р. між Росією і шляхетською Польщею (за ним Україна була розділена, що викликало незадоволення народних мас), то С. Величко детально їх описує. Він, зокрема, обурений тим, що під час підписання перемир'я не було представників України і «раздвоєніє і разтровоєніє очизни нашої, не чим иншим, тилко єдиним по глаголу Евангелскому, смердит запустінієм...»¹⁰. До того ж, Самовидець датує 1667 роком: «Того ж часу ніякийсь Стенка Разин з Дону поднялся з козаками своевольными й пойшол на Хвалинское море и там прибрал много своеволі и по городах воевод мордовал»¹¹.

Аналогічних прикладів можна навести значно більше, і всі вони свідчать про те, що Самовидець в ряді випадків зневажливо ставився до народних повстань, які спалахували на Україні і в Росії. Отже, Самовидець був представником тієї групи козацької старшини, яка зраджувала інтереси народу, підтримувала політику царизму і одержувала за це великі маєтності, помістя, а незабаром навіть зрівнялася в правах з російським дворянством. Для С. Величка більш характерні патріотичні риси. Загалом автори названих літописів основну увагу звертали на політичний аспект історичного процесу, не аналізуючи його класову та економічну суть, тому дати однозначну відповідь на питання, як вони ставилися до класової боротьби, — неможливо. Ті ж українські радянські історики, що відносять їх до представників «козацько-старшинського літописання», приписуючи літописцям негативне ставлення до народних мас, чіткого роз'яснення не дають. Позбавлений наукової аргументації і сам термін «старшинське літописання».

Партійно-класові аспекти виявляються не тільки в методиці добору подій і фактів для хронологічних покажчиків, хронік, літописів, а й в датуванні окремих явищ, зокрема, битв, війн тощо. Так, майже всі польські буржуазні історики вважали початком Визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. той момент, коли польське військо на чолі з коронним гетьманом М. Потоцьким вирушило в похід на Січ, а радянські — повстання козаків у самій Січі. Або візьмемо датування однієї з найбільших битв Визвольної війни — битви під Берестечком між селянсько-козацькими та польсько-шляхетськими військами (1651 р.). Вона тривала 13 днів, але, щоб применшити роль української армії в цій битві, польська шляхта, а згодом і буржуазні історики віднесли дату її закінчення до дня відходу з поля бою татар. При

¹⁰ Летопись С. Величко, т. 2, К., 1853, стор. 301.

¹¹ Літопис Самовидця, стор. 103.

цьому вони ігнорували той факт, що українські війська ще протягом 10 днів вели героїчну боротьбу, щедро поливаючи своєю кров'ю кожну п'ядь рідної землі. Такі факти непоодинокі.

Класові аспекти хронології найяскравіше відображені в історії систем літочислення (ерах, календарях). Ще здавна питаннями літочислення займалися представники панівних класів, в основному духовні особи, які всіляко намагалися довести його «божественне начало». Так, серед народів, які сповідували християнство, побутувало не менше 200 «світових ер», відправним моментом відрахунку часу яких вважалося міфічне «створення світу». Однак, оскільки церковники не могли виробити спільну думку про час «створення світу», тривалість усіх цих «ер» була різною.

З розвитком науки похитнулася віра народних мас у бога, і духовенство терміново вводить нове начало літочислення — від «народження Ісуса Христа». Але, як і попередні ери, ера від «народження Ісуса Христа» фіктивна, адже початок відрахунку часу взятий умовно (525 р. н. е.). В VI ст. ця система літочислення поширюється на Заході, а з XIV ст. стала офіційною і на Україні. Ера від «народження Ісуса Христа» й нині є абсолютним критерієм для фіксування історичних подій у часі.

Будь-які зміни в системах літочислення панівні класи намагалися використати в своїх інтересах. Так було, зокрема, і з введенням григоріанського календаря. Католицьке духовенство, занепокоєне тим, що за юліанським календарем свято пасхи часто припадало на кінець весни (а це могло призвести до корінних змін у побуті населення), підготувало реформу системи літочислення. Ця реформа відповідала інтересам тільки духовенства. В 1582 р. папа Григорій XIII спеціальною буллою запровадив новий календар, але лише в тих країнах, де панівною релігією був католицизм. Православна, англіканська, протестанська церкви оголосили григоріанський календар несумісним з ученням святих апостолів. Того самого року григоріанський календар був введений і в Польщі, під владою якої перебувала значна частина українських земель з православним в основному населенням.

Саме новий григоріанський календар польська шляхта стала використовувати в своїх класових інтересах. Адже прийняття його українським православним населенням означало окатоличення і полонізацію народних мас. У різноманітних джерелах зафіксовано багато фактів, коли «...церкви и люде, и цехи, и ремесники до своего папешского послушенства обернути хотят, и до нового календаря народ наш руский примушали»¹². Теологічними гаслами захисту християнських догм католицька церква прикривала свою експансіоністську політику, і введення нового календаря було одним із засобів поширення римсько-католицького обряду і повної денационалізації українців та білорусів.

Споконвічні взаємозв'язки українського народу з російським та білоруським, єдність їх історичних традицій, спільна боротьба проти іноземних загарбників, близькість мов, спорідненість культур, нарешті, одна релігія перешкождали здійсненню агресивних планів Ватикану. Незважаючи на релігійне забарвлення, боротьба проти введення нового (григоріанського) календаря була певною мірою боротьбою українського народу за свої соціальні та національні права, оскільки «...вияв політичного протесту під релігійною оболонкою є явище, властиве всім народам, на певній стадії їх розвитку...»¹³. Григоріанський ка-

¹² Архив Юго-Западной Руси, ч. I, т. VII, К., 1887, стор. 254.

¹³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 4, стор. 219.

лендар як астрономічно більш точний був введений на Україні вже після Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Таким чином, наведені приклади переконливо свідчать про наявність класовості в хронології. Але, з іншого боку, про яку класовість можна говорити при переведенні дат на сучасну систему літочислення, при їх уточненні за допомогою суто технічних прийомів (таблиць, формул), при вивченні календарів, систем літочислення. Отже, хронології притаманні класові аспекти, а не класовість як така. На наш погляд, класові аспекти хронології — це відбиття в історичних працях поглядів та інтересів певного класу чи соціальної групи за допомогою методів даної дисципліни. Як відомо, історія міцно зв'язана з суспільним життям, вона є одним із видів ідеології і має надбудовний характер. І у вивченні історії людського суспільства тільки «марксизм дав провідну нитку, яка дозволяє відкрити закономірність в цьому позірному лабіринті й хаосі, а саме: теорію класової боротьби»¹⁴.

Ігнорування класових аспектів у хронології може призвести до серйозних методологічних помилок. Причому до цього не слід підходити спрощено, потрібно бачити різницю між науковими суперечками та принциповими класовими розходженнями. Це можна прослідкувати на прикладі виділення в історії суспільства окремих епох, періодів, етапів розвитку. В. І. Ленін наголошував, що при такому виділенні завжди є певний елемент умовності. «Зрозуміло, — писав він, — грані тут, як і всі взагалі грані в природі і в суспільстві, умовні і рухливі, відносні, а не абсолютні. І ми лише приблизно беремо особливо видатні й помітні історичні події, як віхи великих історичних рухів»¹⁵. Але визнання елемента умовності при періодизації не означає запереченості при цьому класовості в цілому.

Французький історик-комуніст Альберт Собуль, автор 15 праць з історії Великої французької буржуазної революції XVIII ст., у книзі «Первая республика. 1792—1804 гг.» стверджує, що народна республіка існувала в 1793—1795 рр.¹⁶ Радянські історики вважають кінцевою датою Великої французької буржуазної революції 27 липня (9 термідора) 1794 р. Саме у цей день народній республіці було завдано смертельного удару (більше 70 її керівників, зокрема Робесп'єра, Сен-Жюста та інших, було відправлено на ешафот). Народна республіка перетворилася в буржуазну республіку термідоріанців. У даному випадку це наукова суперечка і особиста думка історика.

З іншого боку, можна перейти на шлях вульгарного розуміння класовості хронології, якщо історичне явище, подію, факт розглядати окремо від певної епохи або періоду (поділ історії суспільства на будь-які часові відрізки — це не тільки студії історії загалом, але й конкретної хронології). Як, наприклад, оцінити творчий доробок історика М. Костомарова? Якщо підійти з точки зору сучасного рівня розвитку радянської історичної науки, то, безперечно, ряд тверджень ученого помилковий, але ж не скажеш, що його «схема стала контрреволюційною зброєю боротьби проти Радянської влади»¹⁷. Більшість помилок М. Костомарова обумовлена рівнем історичної науки XIX ст. і особливостями епохи, в якій жив і творив учений. Інша справа, що ці хибні положення використовують сучасні буржуазно-націоналістичні історики.

Важливе теоретичне і методологічне значення для розуміння структури та періодизації історичного розвитку суспільства має проблема

¹⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 26, стор. 51.

¹⁵ Там же, стор. 134.

¹⁶ Альберт Собуль. Первая республика, М., 1974.

¹⁷ М. Илюкович. Н. И. Костомаров и буржуазно-националистическая украинская историография. — «Проблемы марксизма», 1934, № 2, стор. 113.

історичного часу. Визначити місце події в часі, тобто в певній часовій структурі, — це значить встановити її хронологічні ножиці (початок і кінець), основні етапи, моменти, розкрити динаміку розвитку. В історичних працях часто вживаються як синоніми терміни «історична епоха», «історичний етап», «період». Під ними розуміють, звичайно, проміжок часу, в якому проходили визначні процеси, події в суспільстві, природі, науці, тобто якісно нове явище.

При наявності ознак абстрактного поняття ці категорії, як і категорія «суспільно-економічні формації», відображають суспільно-історичну реальність, соціально-економічний етап суспільного розвитку. Термін «історичний період» може мати різні відтінки залежно від того, до чого він застосовується, — світового історичного процесу чи історії народів, соціальних спільностей, локальних процесів чи окремих історичних подій і явищ¹⁸. Це саме можна сказати про «історичну епоху» і про «історичний етап».

Поділяючи історію людського суспільства на формації, періоди, етапи, епохи, необхідно враховувати процес ритмічності історичного розвитку. Історичний ритм за часом нерівномірний, його не слід ототожнювати з фізичним ритмом. Історичний ритм — це організований, упорядкований рух, властивий суспільним явищам, як і явищам природи (наприклад, змінам дня і ночі, пори року). «Усе життя людське потребує ритму і гармонії», — говорив грецький філософ Платон. Додамо, що ритм і гармонія (узгодженість, пропорційність) властиві й для життя суспільства. Об'єктивне вивчення історії можливе лише на основі марксистсько-ленінського вчення і розгляду історичних процесів крізь призму ритмічності і гармонії.

Якими б не були суб'єктивні методологічні погляди історика, неможливо обійти мовчанкою питання періодизації історичних процесів. У радянській історіографії в основу наукового критерія періодизації покладено класово-партійний принцип. Методологічною основою періодизації історії є марксистсько-ленінський науковий принцип спіралеподібної (від нижчої до вищої якості) форми суспільно-історичного розвитку. «...Аналіз матеріальних суспільних відносин, — писав В. І. Ленін, — відразу дав можливість підмитити повторюваність і правильність та узагальнити порядки різних країн в одно основне поняття *суспільної формації*»¹⁹⁻²¹.

Сучасна буржуазна історична наука в питаннях періодизації історичного розвитку суспільства, країн, народів часто-густо перебуває на позиціях ідеалізму і суб'єктивізму. Так, у двотомній «Всесвітній історії», виданій у Франції під редакцією професора Сорбонського університету Марселя Дюнан, світова історія поділяється на «епоху Перикла», «македонську епопею», «епоху Цезаря», «наполеонівську епоху», а Велика французька буржуазна революція 1789—1794 рр., що ліквідувала феодально-абсолютистський лад, сприяла розвитку прогресивних на той час капіталістичних відносин і заклала основи революційно-демократичних традицій французького народу, подана під заголовком «Останні роки XVIII ст.». XX ст. розділене на світові війни, сьогодення позначене як «Поріг ракетної ери»²². Загалом такий підхід до періодизації історії не новий. Зокрема, багато вітчизняних буржу-

¹⁸ Петър Анев. Време и структура на историческия процес.— Методологически и историографски проблеми на историческата наука, т. 1, София, 1973, стор. 11—32.

¹⁹⁻²¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. I, стор. 128—129.

²² Histoire universelle, t. I—II. Publié sous la direction de Marcel Dunan. La Rousse, éd., Paris, 1960.

азних істориків ділили історію України на епохи князів, гетьманів («святий Володимир», «князь Ярослав Мудрий», «гетьманство І. Виговського», «гетьманство І. Самойловича» тощо)²³.

Історичний матеріалізм не заперечує ролі та місця окремих осіб, видатних діячів в історії, якщо їх діяльність відбивала інтереси передових класів: «...Історія вся складається саме з дій осіб, що безперечно являють собою діячів. Дійсне питання, що постає при оцінці громадської діяльності особи, полягає в тому, за яких умов цій діяльності забезпечено успіх? у чому полягають гарантії того, що ця діяльність не залишиться поодиноким актом, який тоне в морі актів протилежних?»²⁴. Але марксистська наука відкидає ідеалістичні вимисли про те, що особи творять історію.

Зразком партійно-класової періодизації історичних процесів є праці В. І. Леніна. Зокрема, визвольний рух у Росії Володимир Ілліч розділив на «...три головні етапи, відповідно до трьох головних класів російського суспільства, що накладали свою печать на рух: 1) період дворянський, приблизно з 1825 по 1861 рік; 2) різночинський або буржуазно-демократичний, приблизно з 1861 по 1895 рік; 3) пролетарський, з 1895 по цей час»²⁵⁻²⁶.

Для кожного з цих етапів відправним моментом був якісно новий суспільно-політичний поштовх: повстання декабристів, буржуазна реформа 1861 р., утворення першої пролетарської організації — «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». Але не слід спрощено розуміти цей поділ. Якщо буржуазна реформа 1861 р. відкрила широкі можливості для розвитку капіталістичних відносин, то це не значить, що раніше їх зовсім не було. Так, уже в XVI—XVII ст. на Україні млинарство, винокуріння, суконне виробництво, лісові промисли, рудні, поташні, селітряні варниці, соляні жупи набули такого розвитку, що про них можна говорити як про мануфактурне виробництво. К. Маркс, щоправда, зауважував: «Мануфактурний поділ праці... на тій історичній основі, на якій він виникає,... може розвиватися тільки в капіталістичній формі...»²⁷. Отже, ще в XVI ст., хоч і в зародковій формі, виникли елементи капіталістичного виробництва, які тільки після реформи 1861 р. набули широкого розвитку.

Такі, викладені досить побіжно, думки стосовно наявності в хронології як науковій дисципліні класових аспектів. Можуть виникнути сумніви щодо належності питань періодизації історії людського суспільства до студії власне хронології, але автор виходив з точки зору розуміння хронології в широкому ракурсі. Все, що пов'язане з часом в історичному розвитку, певною мірою є об'єктом дослідження хронології. Крім того, хронологія — дисципліна історична і є методом насамперед історичного дослідження, тому штучно створювати межу між історією і хронологією немає сенсу. Щодо інших спеціальних історичних дисциплін, то вони потребують конкретного розгляду, але факт незаперечний — ці дисципліни є історичними, і кожній з них притаманні аспекти класовості.

²³ О. Барвінський. Ілюстрована історія Руси од найдавніших до нынешних часов, Львів, 1890.

²⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 1, стор. 148.

²⁵⁻²⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 25, стор. 90.

²⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 349.

Записки

Г. Ф. Марискевич

АКТИВІЗАЦІЯ РОБОТИ ПОСТІЙНО ДІЮЧИХ ВИРОБНИЧИХ НАРАД

[На матеріалах промислових
підприємств західних областей УРСР,
1958—1968 рр.]

Перевіреною формою діяльності профспілок по залученню трудящих до управління виробництвом є постійно діючі виробничі наради (ПДВН). Вони підпорядковують свою роботу справі виконання і перевиконання державних планів, якнайповнішого використання внут-

рішніх резервів виробництва, створення умов для високопродуктивної праці, вдосконалення методів управління виробництвом.

Роль виробничих нарад особливо зростає в умовах комуністичного будівництва. Їх діяльність постійно перебуває в центрі уваги партійних організацій. «Партія,— говорив Л. І. Брежнєв на XV з'їзді профспілок СРСР,— тримає курс на дедалі активнішу участь робітників і службовців через профспілки в управлінні підприємствами. Виробничі наради і робітничі збори, що обговорюють плани роботи заводів, фабрик, радгоспів, плани соціального розвитку та інші питання, є важливою формою соціалістичної демократії, громадського контролю, практичного залучення трудящих мас до управління»¹.

Відомо, що виробничі наради на заводах, фабриках, будовах країни почали діяти з 1923 р., але вони мали тоді тимчасовий характер. Грудневий (1957 р.) Пленум ЦК КПРС з метою масового залучення колективів трудящих до управління виробництвом, використання їх великого досвіду визнав за доцільне перетворити існуючі наради у постійно діючі, які проводили б свою роботу при широкій участі робітників та представників громадських організацій². Значно розширився склад нових виробничих нарад: до них входять представники адміністрації, партійних, комсомольських і профспілкових організацій, науково-технічних товариств. КПРС поставила перед профспілками завдання поліпшити керівництво виробничими нарадами, піднести їх роль і авторитет на виробництві та підвищити дієвість. Конкретні шляхи реалізації рішень партії накреслив IX пленум ВЦРПС, що відбувся 7 січня 1958 р.³.

Профспілкові організації країни провели велику роботу по створенню ПДВН на промислових підприємствах, будовах, радгоспах та в інших організаціях. Вже в 1958 р. в СРСР було створено 111 178 ПДВН, в тому числі 52 272 — загальнозаводських, до складу яких було обрано

¹ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 3, К., 1972, стор. 458—459.

² Матеріали грудневого (1957 р.) Пленуму ЦК КПРС, К., 1957, стор. 14.

³ «Труд», 8 січня 1958 р.

4092,1 тис. чол. Тільки в другій половині 1958 р. відбулося 477 922 засідання виробничих нарад, у яких взяло участь 22,6 млн. чол. За цей час учасниками виробничих нарад було внесено 1564 тис. пропозицій, з них 1231 тис. (78,7%) — впроваджені у виробництво⁴.

Згідно з рішеннями грудневого (1957 р.) Пленуму ЦК КПРС ПДВН створювалися на всіх підприємствах і в цехах, де працювало 100 і більше робітників. Їх кількість з року в рік зростала. Якщо в 1959 р. в республіці діяло 15 тис. ПДВН, то в 1965 — 22,8 тис. Відповідно збільшилося і число членів нарад. У 1960 р. до їх складу було обрано 800 тис. чол., а в 1964—900 тис. Кількість робітників, що брали участь у ПДВН, становила близько 70%⁵.

Велику організаторську роботу по створенню ПДВН було проведено профспілками під керівництвом партійних організацій у західних областях УРСР. Процес створення ПДВН на території західних областей республіки припадає на січень — лютий 1958 р. У Волинській, Львівській, Ровенській і Тернопільській областях у січні-лютому того року було створено 1031 ПДВН, з них 785 — загальнозаводських і 246 — цехових⁶. На підприємствах Івано-Франківської області у 1959 р. діяло 175 загальнозаводських і 84 цехових ПДВН, до складу яких було обрано 8650 чол. Лише протягом 1959 р. від них надійшло 4 тис. пропозицій, з яких 2,5 тис. було реалізовано⁷. В Чернівецькій області в 1959 р. працювало 138 фабрично-заводських і 40 цехових ПДВН, що об'єднували 6687 чол., в тому числі 5303 робітників. ПДВН подали в першому півріччі семирічці 6408 рацпропозицій, 5190 з них було впроваджено у виробництво⁸.

На промислових підприємствах Ровенської області в 1961 р. працювало 208 загальнозаводських і 58 цехових ПДВН, якими було прийнято 1830 пропозицій, спрямованих на поліпшення роботи підприємств⁹.

Найбільш активно діяльність ПДВН розгорнулася у Львівській області. Першим організував ПДВН колектив Львівської взуттєвої фабрики № 3¹⁰. Профспілкова організація підприємства, керуючи роботою ПДВН, повсякденно вникала в організацію виробництва, активно підтримувала передові починання. Невипадково ця фабрика завоювала славу підприємства високої культури виробництва. Для поліпшення якості продукції тут було введено поопераційний контроль якості, цехи працювали за принципом безперервного погодинного графіка. На базі цього підприємства в травні 1960 р. Львівська облпрофрада провела обласний семінар обміну досвідом роботи постійно діючих виробничих нарад¹¹.

У постійну практику роботи ввійшло проведення семінарів для голів та секретарів ПДВН, а також для профактиву — голів фабрично-заводських місцевкомів і постійних комісій ФЗМК. Протягом 1960 р. Львівська облпрофрада провела 7 таких семінарів¹².

⁴ ЦА ВЦРПС, ф. 1, оп. 5, спр. 1702, арк. 21—22.

⁵ О. Бистрієвський. Трудова активність робітників у комуністичному будівництві, К., 1973, стор. 40.

⁶ Архів Укрпрофради, ф. 2, оп. 1, спр. 972, арк. 2—3.

⁷ Партархів Івано-Франківського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 30, спр. 15, арк. 123.

⁸ Партархів Чернівецького обкому Компартії України, ф. 1, оп. 2, спр. 2650, арк. 102.

⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 208, спр. 2400, арк. 386.

¹⁰ Архів Укрпрофради, ф. 2, оп. 1, спр. 989, арк. 207.

¹¹ Львівській обласний держархів (далі — ЛОДА), ф. Р-1519, оп. 1, спр. 809, арк. 177.

¹² Там же, спр. 806, арк. 22.

Це позначилося на результативності роботи ПДВН. Зокрема, на заводі «Львівсільмаш» у 1959 р. в результаті впровадження у виробництво 4 пропозицій, внесених загальнозаводською ПДВН, було одержано економічний ефект сумою 14,6 млн. крб. (у цінах до 1.І 1961 р.— Авт.)¹³.

Значну увагу постійно діючим виробничим нарадам приділяли партійна та профспілкова організації Стебниківського калійного комбінату. До складу ПДВН тут входило більш як 90 чол., у тому числі понад 70 робітників. Виробнича нарада працювала за планами, які складались щоквартально. Лише в 1964—1965 рр. на засіданнях ПДВН розглядалися питання фінансово-господарської діяльності комбінату, умов праці і техніки безпеки, підготовки підприємства до роботи в зимових умовах та ін. За цей період на засіданнях наради було внесено понад 40 пропозицій, з яких 90% було впроваджено у виробництво. Це дало державі економію більш як 70 тис. крб.¹⁴.

Добре зарекомендували себе ПДВН і на інших промислових підприємствах та будовах Львівської області. Обком партії та облпрофрада постійно подавали допомогу в організаційному зміцненні ПДВН. У серпні 1960 р. відділ партійних органів Львівського обкому Компартії України перевіряв діяльність ПДВН. У ході перевірки було виявлено окремі недоліки. На деяких підприємствах виробничі наради працювали нерегулярно. Траплялися випадки, коли до складу президій ПДВН входило дуже мало робітників, інколи до них не обиралися представники партійних та комсомольських організацій, науково-технічних товариств. Мали місце випадки, коли не вівся облік внесених на нарадах пропозицій, не організовувався постійний контроль за їх реалізацією. Відділ партійних органів обкому накреслив заходи щодо поліпшення роботи ПДВН та зажадав від облпрофради, обкомів профспілок, первинних партійних організацій під час звітів і виборів зміцнити склад постійно діючих виробничих нарад за рахунок передовиків і новаторів виробництва, забезпечити узагальнення та поширення досвіду роботи виробничих нарад, регулярну підготовку керівних кадрів ПДВН¹⁵.

Діяльність ПДВН постійно перебувала в полі зору ЦК Компартії України. Так, наприкінці 1959 р. ЦК Компартії республіки перевіряв виконання профорганізаціями рішень грудневого (1957 р.) Пленуму ЦК КПРС по поліпшенню діяльності ПДВН на підприємствах і будовах ряду областей Української РСР і відзначив, що постійно діючі виробничі наради відіграють велику роль у виконанні і перевиконанні виробничих планів, виявленні і використанні внутрішніх резервів виробництва. В той же час у ході перевірки було виявлено, що Укрпрофрада, деякі облпрофради і комітети профспілок не досить дбали про поліпшення роботи ПДВН. На ряді підприємств Львівської, Івано-Франківської та інших областей республіки ПДВН діяли формально і по суті не були постійно діючими. ЦК Компартії України зажадав від обкомів партії та облпрофрад усунути виявлені недоліки¹⁶.

Постійна підтримка і допомога, яку одержували профспілки від партійних організацій, розвиток промислового виробництва, підвищення загальноосвітнього і професійного рівня робітничого класу — все це зумовило зростання кількості ПДВН та поліпшення їх роботи як у масштабах всієї республіки, так і у виробничих колективах західних областей

¹³ Там же, арк. 29.

¹⁴ В. К. Клименко. Робота профспілок України по залученню трудящих до управління виробництвом у період між XXII і XXIII з'їздами КПРС.— «УІЖ», 1966, № 3, стор. 9.

¹⁵ ЛОДА, ф. Р-1519, оп. 1, спр. 809, арк. 7.

¹⁶ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 214, спр. 468, арк. 137.

УРСР. Про динаміку зростання ПДВН на промислових підприємствах західних областей республіки та кількості їх учасників у 1960 р. свідчить таблиця:

Область	Кількість ПДВН	Число членів ПДВН
Волинська	194	9744
Закарпатська	261	10 212
Івано-Франківська	259	8650
Львівська	734	25 095
Ровенська	172	5023
Тернопільська	152	5007
Чернівецька	229	9612
Разом: 2001		74 243

Сприятливі умови для дальшого поліпшення роботи ПДВН, підвищення їх ефективності були створені рішеннями вересневого (1965 р.) і наступних Пленумів ЦК КПРС, на яких партія розробила заходи по удосконаленню управління промисловістю, підвищенню ефективності виробництва. У затвердженому після Пленуму «Положенні про соціалістичне підприємство» зверталася увага на широке залучення трудящих до участі у розв'язанні виробничих питань через ПДВН¹⁷.

Важливе значення для дальшого поліпшення роботи ПДВН мала також постанова про практику підготовки і проведення робітничих зборів і роботу постійно діючих виробничих нарад на підприємствах і будовах республіки, прийнята ЦК Компартії України в липні 1968 р. У постанові було відзначено позитивну роль ПДВН у справі мобілізації робітників, інженерно-технічних працівників і службовців на успішне виконання завдань восьмої п'ятирічки. Разом з тим у цьому документі вказувалося, що рівень роботи виробничих нарад ще не скрізь відповідає вимогам часу, що вони ще часом недостатньо впливають на поліпшення виробничої діяльності колективів трудящих. ЦК Компартії України зобов'язав партійні і профспілкові організації республіки активізувати роботу ПДВН, ширше залучати до участі в них передовиків і новаторів виробництва, спрямовувати діяльність ПДВН на виконання і перевиконання виробничих планів і соціалістичних зобов'язань, більш повне використання внутрішніх резервів, створення всім робітникам умов для високопродуктивної праці¹⁸.

Президія Укрпрофради в серпні 1968 р. обговорила питання «Про поліпшення практики підготовки і проведення робітничих зборів і роботу постійно діючих виробничих нарад на підприємствах і будовах республіки» і рекомендувала всім облпрофрадам, республіканським і обласним комітетам профспілок поліпшити якісний склад членів загальнозаводських та цехових ПДВН, обравши до них новаторів, найбільш ініціативних інженерно-технічних працівників і службовців, що добре знають виробництво та користуються заслуженим авторитетом у колективах¹⁹.

Створення ПДВН набувало дедалі масовішого характеру. У 1963 р., наприклад, на Україні активно діяли 21 863 ПДВН. До складу виробни-

¹⁷ Рішення партії і правительства по хозяйственным вопросам (1917—1967 гг.), т. 5, М., 1968, стор. 713.

¹⁸ «Робітничча газета», 13 серпня 1968 р.

¹⁹ ЦА ВЦРПС, ф. 1, оп. 42, спр. 759, арк. 20.

чих нарад було обрано близько 900 тис. чол., серед яких робітники становили 70%. Протягом року в республіці відбулося 117 тис. засідань нарад, на яких було внесено понад 200 тис. пропозицій і рекомендацій, спрямованих на виявлення резервів виробництва і поліпшення організації праці²⁰. Тим самим робітники і службовці активно оволодівали навичками управління, проходили практичну школу господарювання. Щорічно в роботі ПДВН брали участь майже 5 млн. чол.²¹.

Вартий уваги досвід Львівської обласної партійної та профспілкової організації по активізації діяльності ПДВН. Якщо в 1960 р. на промислових підприємствах і будовах області працювало 469 загальнозаводських і 265 цехових ПДВН, до яких було обрано понад 25 тис. робітників, ІТП та службовців²², то в 1965 р. тут вже діяло 1030 загальнозаводських і цехових ПДВН, в роботі яких брало участь понад 43 тис. робітників, ІТП і службовців²³.

Аналогічна робота проводилася в усіх західноукраїнських областях. З 8 тис. пропозицій і рекомендацій, що були прийняті ПДВН Івано-Франківської області у 1967 р., 80% — впроваджено у виробництво²⁴. Це переконливо свідчить про важливість і результативність діяльності ПДВН.

Партійні і профспілкові організації республіки, в тому числі й західних областей УРСР, провели велику роботу, спрямовану на залучення широких мас трудящих до управління виробництвом. У 1968 р. на підприємствах УРСР працювало понад 25 тис. ПДВН, до яких було обрано понад 1 млн. чол. Виробничими нарадами лише в першому півріччі 1968 р. було прийнято понад 154 тис. пропозицій, з яких 120 984 — реалізовано²⁵. Протягом же всього 1968 р. на виробничих нарадах було прийнято 318 тис. пропозицій, 256 тис. з яких впроваджено у виробництво²⁶.

Весь досвід діяльності виробничих нарад служить переконливим підтвердженням відомих ленінських слів про те, що «...така діяльність профспілок повинна все ширше і глибше втягувати робітничий клас і трудящі маси в усе будівництво держгосподарства, знайомлячи їх з усім колом господарського життя, з усім колом промислової роботи, починаючи від заготівлі сировини і кінчаючи реалізацією продукту, і даючи все конкретніше уявлення як про єдиний державний план соціалістичного господарства, так і про практичну заінтересованість робітника і селянина у здійсненні цього плану»²⁷.

На необхідність широкої участі трудящих в управлінні господарством вказувалося у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові партії. «Одне з центральних завдань партії, — підкреслював у своїй доповіді Л. І. Брежнєв, — дедалі ширше залучення трудящих мас до управління виробництвом. Треба добиватися, щоб кожний свідомий трудящий, кожний свідомий робітник, як підкреслював В. І. Ленін, «почував себе не тільки господарем на своєму заводі, а представником країни»²⁸. Досвід, який нагромадили ПДВН у своїй повсякденній роботі, дає під-

²⁰ П. С. Федорчак. Шляхом трудових подвигів, Львів, 1974, стор. 51.

²¹ М. Воскресенская, Л. Новоселов. Производственные совещания — школа управления, М., 1965, стор. 219.

²² ЦА ВЦРПС, ф. 1, оп. 34, спр. 195, арк. 131.

²³ Там же, оп. 39, спр. 1238, арк. 19.

²⁴ Там же, оп. 42, спр. 1343, арк. 17.

²⁵ Профспілки Української РСР від X до XI з'їзду, К., 1972, стор. 261.

²⁶ Б. П. Ковалевский. Укрепление союза рабочего класса и колхозного крестьянства в период строительства коммунизма, К., 1973, стор. 226.

²⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 44, стор. 331—332.

²⁸ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 3, стор. 261.

ставу стверджувати, що ця форма залучення трудящих до управління виробництвом стала важливим засобом творчого і духовного розвитку та політичного виховання трудящих. В ході залучення робітничого класу до управління виробництвом успішно розв'язувалося завдання виховання нової людини — активного будівника комуністичного суспільства. ПДВН відіграли значну роль у боротьбі за виконання історичних накреслень XXIV з'їзду КПРС.

О. Д. Зубалій
ПІДГОТОВКА КВАЛІФІКОВАНИХ
РОБІТНИКІВ БЕЗ ВІДРИВУ
ВІД ВИРОБНИЦТВА В РОКИ ПЕРШОЇ
П'ЯТИРІЧКИ

(На матеріалах машинобудівних заводів України)

мисловості — 300 тис. чол. У 1930 р. з 100 тис. чол., зайнятих на керівній роботі у промисловості, 12 тис. були випускниками шкіл ФЗУ¹. Питома вага кваліфікованих робітників, підготовлених школами ФЗУ для промисловості України із загальної кількості випускників, становила 40%².

Однак школи фабрично-заводського учнівства забезпечували потребу в кваліфікованих робітниках лише на 14,1%³, решту необхідно було готувати без відриву від виробництва. Значну роль у підготовці цих кадрів у досліджуваний період відіграли курси Центрального інституту праці (ЦІП)^{*}, розраховані на 3—4 місяці. XVI з'їзд ВКП(б) (26 червня — 13 липня 1930 р.) постановив зосередити зусилля партії на всебічному розгортанні важкої індустрії. У постанові підкреслювалося вирішальне значення підготовки кваліфікованих кадрів через систему короткотермінових курсів. «На найближчі роки повинні набрати широкого розвитку короткострокові форми підготовки і перепідготовки робочої сили (курси і учбово-настановні бази ЦІП, бригадне учнівство, курси по підвищенню кваліфікації і перекваліфікації безробітних і т. д.), з обов'язковим, однак, дальшим підвищенням виробничо-технічного і культурно-політичного рівня підготовлених через ці форми робітників»⁴.

Виконуючи рішення з'їзду, партійні організації провели значну роботу по підготовці кваліфікованих робітників через короткотермінові курси з числа дорослих контингентів робітничого класу. Методика

¹ Ітоги виконання першого п'ятилітнього плану розвитку народного господарства СРСР, М., 1934, стор. 220; План забезпечення народного господарства СРСР кадрами спеціалістів, М., 1930, стор. 80.

² «Робітнича освіта», 1932, № 2, стор. 30.

³ П'ятилітній план народногосподарського будівництва СРСР, т. 2, ч. II, вип. 2, стор. 245.

* Центральный институт праці створений у 1929 р. при ВЦРПС. Він займався дослідженням, розробкою і практичним впровадженням у промисловість нових методів і форм організації праці і виробництва, підготовкою кадрів, а також технічною реконструкцією.

⁴ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. III, К., 1954, стор. 44.

ЦіПу по підготовці цих кадрів широко запроваджувалася і в машинобудівній промисловості. Значну роль у цій справі відіграла постанова ВРНГ СРСР від 9 червня 1930 р. «Про використання досягнень ЦіПу», в якій вказувалося, що необхідно у машинобудівному виробництві розробляти систему ЦіПу для підготовки кадрів насамперед дефіцитних професій — лекальників, інструментальників, токарів та ін.⁵

Комуністична партія і уряд України приділяли неослабну увагу підготовці робітничих кадрів безпосередньо на виробництві. 11 жовтня 1930 р. ВРНГ УРСР створила Раду робітничої освіти, а на підприємствах — відділи підготовки кадрів⁶.

Листопадовий (1929 р.) Пленум ЦК ВКП(б) поставив завдання «щоб промислові підприємства і радгоспи, особливо ті з них, які найбільше технічно устатковані, перетворилися б у свого роду школу масової підготовки і перепідготовки кваліфікованих кадрів робітників, майстрів, техніків та інженерів»⁷. Наказом ВРНГ СРСР від 18 вересня 1930 р. «Про підготовку нових і перепідготовку старих робітничих кадрів» була створена система підготовки робітничих кадрів безпосередньо на підприємствах⁸. Наказ ВРНГ зобов'язував ВРНГ союзних республік, трестів і заводоуправлінь вжити заходів до охоплення системою виробничо-технічної освіти всіх робітників до 35-річного віку.

Система підготовки кваліфікованих робітничих кадрів безпосередньо на виробництві розвивалась в двох напрямках: відтворення нових робітничих кадрів із некваліфікованих молодих і дорослих робітників (через школи робітничого юнацтва, короткотермінові курси і курси висування) і підвищення кваліфікації робітників (через курси перекваліфікації, робітничі технічні школи, семінари, гуртки цільового призначення).

Система підготовки робітничих кадрів безпосередньо на виробництві не забезпечувала рівня, потрібного для всебічного освоєння нової техніки. Необхідна була перебудова усієї системи.

У 1931 р. на основі проекту Наркомосу РРФСР була створена нова система робітничої освіти без відриву від виробництва, що набула поширення на території всієї країни⁹. На промислових підприємствах РРФСР в тому ж році були організовані курси введення у виробництво, виробничо-технічні курси, робітничо-технічні школи, школи робітничого юнацтва, технікуми, школи-втузи, а при них — робітфаки¹⁰. Ця система робітничої освіти існувала паралельно з стаціонарною професійною освітою, а також загальноосвітньою школою і установами по ліквідації неписьменності та малописьменності серед дорослого населення. Цей досвід РРФСР був використаний і на підприємствах машинобудівної промисловості України.

Партійні організації машинобудівних підприємств республіки свою діяльність спрямовували на розвиток і поліпшення роботи низової ланки робітничої освіти — курсів введення у виробництво. Це пояснювалось тим, що питома вага нового поповнення робітників в 1930—1931 рр. на промислових підприємствах України становила 19,5%. Лише

⁵ «Труд», 10 червня 1930 р.

⁶ Н. Мілюкова. Борьба Комунистичной партии Украины за повышение культурно-технического уровня рабочего класса (1928—1932 гг.), К., 1960, стор. 75.

⁷ КПРС в резолюциях..., ч. II, стор. 597.

⁸ Рабочие кадры. Сборник документов, М., 1931, стор. 84.

⁹ М. А. Коновалов. Вишальная сила социалистической реконструкции. (Діяльність КП України по підготовці та вихованню індустріально-технічних кадрів. 1928—1937 рр.), К., 1973, стор. 90—91.

¹⁰ За единую систему подготовки кадров без отрыва от производства, М., 1931, стор. 2.

з 1930 по 1932 р. у великій промисловості кількість молодих робітників зросла більш, як у 2 рази, в тому числі у машинобудуванні в 3,3 раза. У складі нових поповнень в 1929—1932 рр. питома вага молоді у віці до 23 років становила близько 70%. Збільшилась кількість жінок серед робітників. Якщо у великій промисловості жінки у 1927 р. склали 28,5%, то 1932 р.—32,9% від усіх робітників. У 1931 р. діяло більше 80 курсів введення, на яких навчалось 3160 чол., а в 1932 р.—205 тис. робітників, у тому числі на підприємствах ВРНГ УРСР—170 тис. чол.¹¹.

Важливим засобом підготовки кваліфікованих робітників без відриву були виробничо-політехнічні курси з строком навчання від трьох місяців до одного року. Курси готували кадри складних професій і середньої кваліфікації з дорослих робітників і юнацтва, озброювали їх політехнічними та загальноосвітніми знаннями в обсязі початкової школи. Крім цього, на машинобудівних підприємствах діяли гуртки і школи по вивченню окремих спеціальностей.

Партійні організації проводили значну роботу по створенню гнучкої системи підготовки кваліфікованих робітників. Так, Краматорський райком КП(б)У і газета «Краматорська правда» виступили з ініціативою організувати технічне навчання робітників, а Краматорський міськом ЛКСМУ звернувся до комсомольців і молоді взяти найактивнішу участь у поході за оволодіння технікою¹². Партійний комітет Краматорського машинобудівного заводу розробив заходи по підвищенню виробничо-технічного рівня робітників по цехам. У механічному цеху були створені два гуртки—токарний і слюсарний. Такі ж технічні гуртки з різних спеціальностей діяли на дніпропетровському заводі «Стальміст», а на заводах київському «Ленінська кузня», елісаветградському «Черво-на зірка» працювали курси бригадирів¹³.

Короткотермінові курси відіграли значну роль у підвищенні технічної грамотності робітників. Партійні організації виділяли керівниками курсів інженерів, майстрів, які добре знали виробництво. Заняття проходили біля верстата. Десятки тисяч робітників одержали на цих курсах спеціальність і підвищили кваліфікацію. Лише на заводах «Укртрест-сілгоспмашу» і «Укрмашбудтресту» в 1928/29 рр. пройшли таку підготовку 3455 робітників¹⁴.

На заводах машинобудування діяли також технічні школи з строком навчання від шести місяців до року. Слухачам шкіл читали лекції про найновіші досягнення техніки, з окремих спеціальностей машинобудування. Школи були двох ступенів: на першій—навчались робітники п'ятого розряду, після закінчення вони одержували шостий або сьомий розряд. Школа другого ступеня готувала майстрів виробництва.

У досліджуваній період виникли школи-курси по оволодінню фахом і підвищенню кваліфікації. Лише 1932 р. робітничою технічною школою у промисловості України, за неповними даними, було охоплено 64 тис. дорослих робітників¹⁵.

¹¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 826, арк. 46; М. А. Коновалов. Назв. праця, стор. 92.

¹² «Краматорська правда», 15 лютого 1931 р.

¹³ «Мостовик», 17 травня 1931 р.; «Ленінська кузня», 15 травня 1931 р.; Партархів Кіровоградського обкому Компартії України, ф. 4, оп. 1, спр. 234, арк. 22.

¹⁴ Підраховано автором на основі даних: ЦДАЖР УРСР, ф. 34, оп. 13, спр. 1126, арк. 105; спр. 1134, арк. 75.

¹⁵ М. А. Коновалов. Назв. праця, стор. 93.

На харківському заводі «Світло шахтаря» у 1931 р. діяла система курсів по підготовці кваліфікованих робітників, яка складалась з чотирьох ланок: перша — гуртки по перекваліфікації з терміном навчання три місяці з складанням екзамену на третій розряд; друга — готувала робітників вищої кваліфікації з строком навчання три місяці і по закінченні слухачі складали екзамен на п'ятий — шостий розряди, третя — по підготовці з робітників бригадирів, інструкторів з строком навчання три-чотири місяці, четверта — техніків з строком навчання 12—14 місяців¹⁶. Така ж система підготовки кадрів діяла і на Харківському тракторному заводі¹⁷.

Значну допомогу молодим робітникам в оволодінні технічними знаннями та виробництвом подавали кваліфіковані кадрові робітники. 1931 р. участь кадрових робітників у підготовці кваліфікованих кадрів з молодих робітників дістала організаційне оформлення у вигляді робітничого шефства, ініціатором якого виступив у 1931 р. колектив Керченського металургійного заводу¹⁸.

Почин металургів знайшов широкий відгук і у машинобудівників України. У справі підготовки кваліфікованих робітників без відриву від виробництва були і недоліки: відсутність єдиних планів, програм, навчально-методичної літератури.

З ініціативою перебудови системи виробничо-технічного навчання виступили молоді робітники — комсомольці механічного цеху харківського заводу «Світло шахтаря». Через газету «Комсомолец України» вони звернулися з закликом до всіх робітників Української РСР краще оволодівати технікою. Оволодіння технікою — не приватна справа, а класовий обов'язок кожного робітника і всієї робітничої маси, писали харків'яни. У зверненні відмічалась необхідність виробити єдиний державний план «Всетехнавчання». Почин харків'ян був підхоплений робітниками всієї республіки.

У квітні 1931 р. Голова Раднаркому УРСР В. Я. Чубар прийняв делегацію заводів і підтримав почин молодих робітників про введення «Всетехнавчання»¹⁹. У травні на пленумі Держплану СРСР делегація машинобудівників України розповіла про цінний почин і внесла пропозицію розробити державний план масового технавчання. Планом на 1931—1932 рр. передбачалось охопити цією формою навчання без відриву від виробництва не менш як 75—80% всіх ударників виробництва²⁰. «Делегація заводів України, — відзначив у своєму виступі Голова Держплану СРСР В. В. Куйбишев, — радить створити єдиний план технавчання. Це є конкретний прояв творчої енергії робітників України... Цю пропозицію треба підтримати. Якщо наша країна покриється широкою сіткою гуртків, то можна сподіватись, що на кінець другої п'ятирічки ми підійдемо до того, що зможем повністю побудувати соціалізм»²¹.

Пленум схвалив пропозицію машинобудівників України про введення на виробництві загальної технічної освіти.

Партійні організації підприємств стали приділяти більше уваги техгурткам, добору керівників, залученню робітників до технічного навчання. Так, партійний комітет елісаветградського заводу «Червона

¹⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 10, спр. 1414, арк. 2—3.

¹⁷ «Партактивіст», 1932, № 7—8, стор. 39.

¹⁸ М. А. Коновалов. Назв. праця, стор. 95.

¹⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 10, спр. 1419, арк. 21; «Ученые записки Харьковского университета», XIV, т. 129, X., 1962, стор. 36.

²⁰ «Комсомолец України», 13 травня 1931 р.

²¹ «Мостовик», 20 травня 1931 р.

зірка» на кінець 1931 р. охопив навчанням 1435 робітників. В тому ж році на Харківському паровозобудівному заводі у різних гуртках по підвищенню кваліфікації навчалось 12 тис. робітників, на Харківському електромеханічному заводі технічним навчанням були охоплені всі робітники²². На 52 машинобудівних підприємствах СРСР до початку 1932 р. було охоплено технавчанням 94 146 тис. чол. (46,1%)²³.

Робота партійних і державних органів по підготовці робітничих кадрів дала позитивні результати. Так, на Харківському паровозобудівному заводі та новобудовах протягом 1931 р. і першого кварталу 1932 р. середній кваліфікаційний розряд робітників піднявся з 2,85 до 3,25, кількість робітників першого і другого розрядів зменшилась на 13%, третього розряду — збільшилась на 7% і сьомого — восьмого розрядів — на 0,8%²⁴.

Розв'язання завдань технічного озброєння робітничого класу партійні і державні органи пов'язували з виконанням промфінплану, підвищенням якості продукції, зниженням собівартості. Вони розгортали соціалістичне змагання і ударництво, винахідницький і раціоналізаторський рух робітничих мас. Внаслідок правильної організації технавчання робітників вирости кваліфіковані кадри, які показували зразки високої продуктивності праці. Так, на Одеському приладобудівному заводі у 1929 р. на складання стругального верстата витрачалось 370 год., 1930 р. — 253, в 1931 р. — 216, а 1932 р. — 188 год. Це було результатом великої роботи партійної, профспілкової організації заводу. «Навчались всі, — відмічалось у брошурі до 10-річчя підприємства, — безвуса молоть, сиві старики з великим практичним стажем. Завод штурмував висоти передової техніки»²⁵.

Технічна реконструкція і масовий рух робітників за оволодіння новою технікою сприяли прискоренню темпів індустріалізації. Постало завдання дальшого підвищення виробничо-технічного рівня робітників. В зв'язку з цим Рада Праці і Оборони 30 червня 1932 р. ухвалила постанову про введення обов'язкового навчання технічному мінімуму²⁶.

У роки першої п'ятирічки всі форми масової технічної пропаганди були поставлені на службу опанування технікою: усна пропаганда, технічна література, радіо, кіно, музеї, бібліотеки, екскурсії. Широкий розмах одержали масові екскурсії робітників з метою ознайомлення з найновішими видами виробництва.

Проте розмах технічної пропаганди ще не відповідав прискореним темпам соціалістичного будівництва. Тому Центральний Комітет партії прийняв дві важливі постанови: «Про технічну пропаганду і її організацію» (5 серпня 1931 р.), «Про реорганізацію НТТ і товариства «Техніка — масам» (19 листопада 1931 р.)²⁷. ЦК ВКП(б) зобов'язав партійні організації вжити заходи по розгортанню масової технічної пропаганди серед робітників. З метою наближення її до виробництва на підприємствах створювались первинні осередки по техпропаганді. Керівництво нею було покладено на заступника директора по виробничих

²² Партархів Кіровоградського обкому Компартії України, ф. 173, оп. 1, спр. 463, арк. 56; «Кадри», 1932, № 15—16, стор. 10; «Харківський паровозник», 7 листопада 1931 р.; «Генератор», 16 грудня 1932 р.

²³ IX съезд профсоюзов. Стенографический отчет, М., 1932, стор. 82.

²⁴ ПЛ ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 10, спр. 2075, арк. 235.

²⁵ 10 років Червонопрапорного верстатобудівного заводу імені Леніна, Одеса, 1934, стор. 41.

²⁶ Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Союза Советских Социалистических Республик, М., 1932, № 51, стор. 493—494.

²⁷ «Труд», 17 квітня 1930 р., 8 серпня 1931 р.

нарадах. ЦК ВКП(б) запропонував Раднаркому СРСР створити при ВРНГ СРСР спеціалізоване видавництво «Держтехвидав», організувати випуск технічної газети і журналу, побудувати центральний технічний музей. Від партійних органів ЦК ВКП(б) зажадав підвищити мобілізуючу роль кіно, преси у боротьбі за розгортання широкої технічної пропаганди²⁸. На Україні були створені технічне видавництво, відділи технічних фільмів на Київській і Одеській кінофабриках, Всеукраїнський інститут технічної інформації, збільшено кількість спеціалізованих бібліотек, почала виходити технічна газета²⁹.

Партійні організації стали більше уваги приділяти технічній пропаганді серед робітників, конкретніше вирішувати питання, пов'язані з оволодінням новою технікою, з підготовкою кваліфікованих кадрів. Так, Харківський міський комітет партії у своїй постанові «Про розгортання технічної пропаганди» запропонував міській Раді професійних спілок, товариству «За оволодіння технікою» використати всі засоби пропаганди, залучаючи до цього наукові, технічні та інженерні сили, і зажадав від партійних організацій більш конкретного керівництва техпропагандою³⁰.

Єдина система виробничо-технічного навчання у поєднанні з широким розмахом масової пропаганди стала в руках партійних організацій важливим засобом озброєння робітничого класу технічними знаннями.

Найбільш оперативною формою технічної пропаганди серед робітничих мас були партійно-комсомольські заводські технічні конференції, на яких розглядалися конкретні теоретичні і практичні проблеми виробництва, вивчення і поширення передового досвіду. У серпні 1931 р. на запорізькому заводі «Комунар» відбулася перша така конференція, учасники якої звернулись до робітників заводів Запоріжжя з закликом використати досвід технічного навчання на підприємстві і розгорнути загальний похід за оволодіння технікою³¹.

15 серпня 1931 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову «Про видавничу роботу», в якій були накреслені заходи по перебудові видавничої справи і наближенню її до потреб і завдань реконструкції народного господарства. Центральний Комітет партії вказав, що книга повинна бути бойовою і актуально-політичною, повинна озброїти найширші маси будівників соціалізму марксистсько-ленінською теорією і техніко-виробничими знаннями³².

У справі підвищення технічної грамотності робітників значну роль відігравали кіно, радіо, преса. 1931 р. були випущені технічні фільми: «Врубова машина», «Парова турбіна», «Кольоровий метал». З лютого 1932 р. почав виходити масовий двотижневий журнал «Техніка — масам»³³. Республіканські, окружні, заводські багатотиражні і стінні газети видавали спеціальні технічні полоси, листівки, організовували на своїх сторінках технічні консультації, обмін досвідом роботи тощо. Так, багатотиражка харківського заводу «Серп і Молот» стала ініціатором перенесення центру ваги боротьби за оволодіння технікою в ударні бригади, першою в республіці висунула і здійснила ідею організації

²⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 13, спр. 427, арк. 321.

²⁹ «Комуніст», 5 червня 1932 р.

³⁰ «Комуніст», 20 серпня 1931 р.

³¹ «На штурм», 1 вересня 1931 р.

³² Культурне будівництво в Українській РСР. Збірник документів, т. 1, К., 1960. стор. 548.

³³ Н. Мілюкова. Назв. праця, стор. 94; «Вісті ВУЦВК», 5 січня 1929 р.

технічних екскурсій по заводу з метою ознайомлення робітників з усією системою організації і керівництва виробничим процесом³⁴.

У березні 1931 р. Президія ВЦРПС прийняла постанову «Про технічне навчання ударників» і зобов'язала фабзавкоми організувати технічне навчання у кожній виробничій бригаді. Для здійснення заходів по масовому технічному навчанню ударників у 1931 р. було асигновано понад 20 млн. крб.³⁵

В роки першої п'ятирічки система виробничо-технічної освіти та масова технічна пропаганда були могутньою зброєю партійних, комсомольських і профспілкових організацій і господарських органів в боротьбі за раціональне використання техніки, підвищення якості продукції та зниження її собівартості, дострокове виконання п'ятирічного плану в машинобудівній промисловості.

³⁴ «Комуніст», 26 березня 1932 р.

³⁵ Сборник действующего законодательства и ведомственных распоряжений по подготовке рабочих кадров, М., 1932, стор. 106—109.

Борці за щастя народу

І. І. Глизь

РЕВОЛЮЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ

Т. І. ПОПОВА

Т. І. Попов пройшов велику школу революційного гарту і належав до ветеранів ленінської гвардії.

Народився Тихон Іванович 14 лютого 1872 р. у м. Задонську Єлецького повіту Воронежської губернії в сім'ї священника. 1890 р. закінчив Єлецьку класичну гімназію і поступив на історико-філологічний факультет Московського університету, де брав активну участь у діяльності студентського земляцтва. Він був «головою нашого земляцтва у Судовій комісії,— писав у своїх спогадах М. О. Семашко *,—я у Союзній раді»¹.

Революційна діяльність студентів в університеті була помітною. Під час розслідування справи про студентське земляцтво поліцією було захоплено листування, в якому часто згадувався Т. І. Попов. Так, 20 березня 1892 р. один з кореспондентів писав з Москви у Петербург: «Тихон Іванович зовсім закрутився, цілі дні і мало не ночі завантажений «громадськими» справами, дома показується рідко», а 21 квітня повідомлялось, що Попов «вкрай закиданий «громадськими» справами і завідує всіма брошурками»². В той же час Попов відвідував недільні школи, збори, на яких обговорювались «курси для самоосвіти», вів пропагандистську роботу не лише в університеті, в Москві, а й в Єлецькому повіті.

М. О. Семашко згадував, що в університеті він познайомився з працею В. І. Леніна «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?». Можливо, Т. І. Попов в стінах університету дізнався про цю працю Володимира Ілліча і про твори Г. В. Плеханова, рід-

* Т. І. Попов жив в одній кімнаті з М. О. Семашко, який був його однокурсником ще в гімназії.

¹ Н. А. Семашко. Пережитое и передуманное, М., 1960, стор. 69.

² ЦДІА УРСР, ф. 336, оп. 1, спр. 26, арк. 81, 82.

ного дядька М. О. Семашка, а також там познайомився з працями основоположників наукового комунізму.

Особою «Тихона Івановича» зацікавилось і Харківське губернське жандармське управління. Приводом для цього послужило розслідування справи про розповсюдження нелегальної літератури серед студентів Харкова і учнів Херсонського сільськогосподарського училища. До слідчої справи була притягнена вихованка училища О. Скадовська, під час обшуку в якій вилучили лист одного із студентів Харківського ветеринарного інституту для «Тихона Івановича». У листі вказувалось, що Попову надіслано програму діяльності «Петербурзької громади» і «Статут»³. 1893 р. у липні, Харківське жандармське управління отримало довідку із Департаменту поліції про нелегальну діяльність Т. І. Попова з наведеними вище фактами. Грудень 1894 р. був останнім місяцем навчання Т. І. Попова в університеті, бо за революційну діяльність його виключили з вузу і відправили в м. Задонськ під негласний нагляд поліції. Дома він відмінно підготувався до здачі екзаменів екстерном, які в лютому 1896 р. успішно склав у Харківському університеті. Отримавши диплом першого ступеня і звання потомственного почесного громадянина, він переїхав у Курськ на роботу в статистичний комітет. Там Тихон Іванович ґрунтовно вивчав «Капітал» К. Маркса, переклав з французької мови книгу П. Лафарга «Економічний матеріалізм Карла Маркса» (1883), листувався з своїми однодумцями. Активна революційна діяльність Тихона Івановича і тут непокоїла місцеві власті. На квартирі було зроблено обшук, виявлено велике листування підпільного характеру і знову було заарештовано⁴.

Про дальшу революційну діяльність Попова читаємо в огляді важливих дізнань за 1902 р.: «Розслідуванням з'ясовано, що деякі із службовців в статистичному бюро Костромської губернської земської управи склали особливий гурток і часто збирались при конспіративних обставинах. Після обшуку намічених осіб знайдено: у Тихона Попова — велике листування, що свідчить про його політичну неблагонадійність, і гектограф»⁵. Вилучено було також нелегальні твори. Циркуляром Департаменту поліції від 1 травня 1904 р. розшукували Попова, але він втік з Костроми від висилки у Вятську губернію під гласний нагляд поліції на 4 роки⁶ і підключився до діяльності Тверського комітету РСДРП, який заявив після II з'їзду РСДРП про свою підтримку більшовиків. 20 липня 1904 р. Тихона Івановича заарештували як одного з керівників цього комітету⁷. 11 травня 1905 р., звільнений під залог з-під варти, Попов виїхав у Задонськ і перебував там під наглядом поліції. Місцевий справник пильно стежив за молодим революціонером. 4 лютого 1906 р. він доніс Воронежському жандармському управлінню, що під час розмови про вибори до Державної думи у міській управі син священика Тихон Іванович Попов, вказуючи на поліцейського наглядача, заявив: «Якби не ці пани, то ми б вибирали не Державну думу, а президента республіки»⁸.

У березні 1906 р. Т. І. Попов приїхав у Київ і влаштувався секретарем присяжного повіреного. Він швидко й тут став одним із активних провідників більшовицького напрямку в РСДРП. Ще в період бурхливих днів революції 1905 р. Тихон Іванович встановив зв'язки з револю-

³ Там же, арк. 116.

⁴ В. Н. Соколов. Партбилет 0046340 ВКП(б). — Записки старого большевика, М., 1932; Н. Задонский. Донские вечера, М., 1960, стор. 52.

⁵ ЦДІА УРСР, ф. 275, оп. 1, спр. 599, арк. 64.

⁶ Там же, арк. 287.

⁷ Н. Задонский. Назв. праця, стор. 92—94.

⁸ Там же, стор. 94.

ційним підпіллям Києва і підтримував його, перебуваючи в Задонську. Цьому сприяли і родинні зв'язки. Сестра Т. І. Попова була одружена з С. І. Радченком, студентом Київського університету, братом відомих соратників В. І. Леніна. На адресу М. І. Радченка, старшого нотаріуса окружного суду, надходили листи і телеграми від дружини Попова для Тихона Івановича⁹.

Більшовики Києва на початку 1906 р. значно укріпили свої позиції за рахунок учасників грудневого повстання, які прибули з Москви та інших міст. Незважаючи на розпорядження міністерства внутрішніх справ київському губернатору «особливу увагу звернути на від'їжджаючих революціонерів з Москви»¹⁰, більшовики прибули і розгорнули широку роботу.

Т. І. Попов мав безпосередній зв'язок з діяльністю більшовиків Вузлового бюро РСДРП Південно-Західної залізниці. Це підтверджують документи. Під час обшуку у нього знайшли чистий лист паперу, на якому написано його скорописом заголовок: «Листок для збору пожертвувань № 19». В лівому верхньому куточку листа червона печатка: «Российская социал-демократическая рабочая партия. Узловая Юго-Западная железнодорожная организация». Вилучили також «І. Рукопис і звіт Черкаської організації, звіт Сміли»¹¹. Про зв'язок з Вузловим бюро РСДРП свідчить і його участь у підготовці видання газети «Работник».

Про видання більшовицької газети «Работник» у Києві в 1906 р. та її зміст написано спогади, статті монографії¹². У даному повідомленні розповідається теж про організацію видання газети і, зокрема, про встановлений в цей же час через Т. І. Попова зв'язок київських більшовиків з більшовиками Петербурга і В. І. Леніним.

Офіційними видавцями газети «Работник» були: журналіст С. О. Бердяєв, його дружина К. Г. Бердяєва та М. К. Мукалов. Останній значився на шпальтах газети відповідальним редактором, а К. Г. Бердяєва* — видавцем. Проте фактично газету організовано і видруковано на партійні кошти зусиллям Вузлового бюро Південно-Західної залізниці та більшовиків Київського комітету РСДРП. Т. І. Поповим в перший номер газети В. І. Леніну була замовлена у Петербург телеграфом стаття. Він склав на звороті телеграми від дружини такий текст: «Випускається нова газета відтинку «Вперед» і «Светоч». Дорученням товаришів прошу Вас брати участь цій газеті. Дозвольте публікувати Вас співробітником, передати таке прохання Леніну для першого номера, який виходить 8—9 червня, дати статтю хоч би два-три десятки рядків, підписану одним із Вас. Текст благовольт передати телеграфом. Рахунок наш»¹³.

Як видно з телеграми, в ній немає точної назви газети, в якій буде видруковано замовлену статтю, не вказано адресата, якому вона направлена. Письменник М. О. Задонський висловив думку, що адресатом

⁹ ЦДІА УРСР, ф. 274, оп. 1, спр. 1367, арк. 37, 38.

¹⁰ Там же, ф. 278, оп. 1, спр. 47, арк. 480.

¹¹ Там же, ф. 274, оп. 1, спр. 1367, арк. 39.

¹² Мандельштам-Одиссей. О статье В. И. Ленина «Наказуне», напечатанной в № 1 «Работника» (Киев). — Записки Института Ленина, вып. 1, 1924, стор. 162—163; П. Шкоргунов. Більшовики Києва в революції 1905—1907 рр. — До історії більшовицьких організацій на Україні 1905—1907 рр., К., 1955, стор. 217—219; Г. М. Деренковский. Узловое Бюро РСДРП Юго-Западных железных дорог в 1906—1908 гг. — Из истории рабочего класса и революционного движения, М., 1958, стор. 377—378; И. Н. Бондаренко. Большевики Києва в первой русской революции (1905—1907 гг.), К., 1960, стор. 266—268; та ін.

* С. О. Бердяев в той час був видавцем іншої газети.

¹³ ЦДІА УРСР, ф. 274, оп. 1, спр. 1367, арк. 37 зв.; Н. Задонский. Назв. праця, стор. 94.

міг бути В. Д. Бонч-Бруєвич¹⁴. Ймовірно також, що телеграма була направлена в редакцію ленінської газети «Вперед».

Газета «Работник» Поповим не вказана, можливо, лише в черновому варіанті телеграми, а можливо, через те, що телеграма була надіслана в Петербург до 30 травня, тобто до отримання С. О. Бердяєвим дозволу на видання газети. Назву газети «Работник» Попов міг не вказати також тому, що 5 червня він подав заяву у канцелярію київського губернатора з проханням дозволити видавати газету під назвою «Молот» і думав видрукувати статтю В. І. Леніна в цій газеті.

В оригіналі виданого йому лише 20 червня «Свідоцтва для друкарні» (тобто дозволу на видання) вказується: «...видано це свідоцтво мешкаючому в м. Києві, який закінчив курс у Харківському університеті Тихону Івановичу Попову (Маріїнсько-Благовіщенська, 118), на підтвердження того, що ним подано мені 5 і 19 цього червня письмові заяви про намір його видавати в м. Києві щоденну газету російською мовою під назвою «Молот»¹⁵.

Далі в свідоцтві називалась програма газети: «1) Керівні статті з різних питань; 2) Російський огляд: Петербург, Москва, області, наш край, м. Київ; 3) За кордоном...»¹⁶ і т. д., перелік загальноприйнятих положень. Обов'язки відповідального редактора газети «Молот» Т. І. Попов брав на себе. Друкуватись газета повинна була в друкарні товариства Гирича (Трьохсвятительська, 14), там, де видрукувано газету «Работник».

Як бачимо з тексту свідоцтва, дозвіл на видання «Молота» по другій заяві Попова був виданий зразу. Отже, телеграма в Петербург могла бути послана після 30 травня, коли дозвіл на видання «Работника» був, але з розрахунком на те, що замовлена стаття буде опублікована в газеті «Молот». Можливо також, що в оригіналі телеграми в Петербург було вказано всі вхідні і вихідні дані, які розв'язали б і це питання, але її не розшукано.

Є підстави думати, що вказана телеграма Попова із Києва в Петербург не була останньою інформацією В. І. Леніну про видання газети. Про це свідчить заголовок телеграми В. І. Леніна в Київ з точною назвою газети і адресою редакції: «Киев. Мало-Житомирская. Редакция «Работника». «Накануне»¹⁷. Стаття В. І. Леніна «Напередодні», надрукована в першому номері «Работника», мала примітку про те, що вона одержана від автора по телеграфу. Тепер ми можемо встановити дату і навіть години і хвилини надходження її на Київську центральну телеграфну станцію і в редакцію. На телеграфних бланках, вилучених під час обшуку у Т. І. Попова 8 вересня в Каневі, є позначки про те, що телеграфна станція приймала її в Києві на протязі від 24 год. 22 хв. до 24 год. 45 хв. у ніч на 7 червня 1906 р.¹⁸

У названій справі (арк. 34—36) знаходяться телеграфні бланки з текстом статті «Напередодні». На бланку № 1 є помітки телеграфістів: «В редакцію «Работник», в контору, в 1 годину 15 хвилин ночі не додзвонився. Машкевич», а нижче: «В 4 години і 20 хвилин в контору не додзвонився. Гандзевич». Проте ми знаємо, що телеграма з статтю Володимира Ілліча була вчасно доставлена в редакцію і 8 червня, в

¹⁴ Никололай Задонский. Повесть о «золотом» комиссаре. Документальная повесть, Воронеж, 1973, стор. 53.

¹⁵ ЦДІА УРСР, ф. 274, оп. 1, спр. 1367, арк. 10.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же, арк. 36.

¹⁸ Там же.

четвер, вміщена на першій сторінці першого номера щоденної громадсько-політичної газети «Работник».

Телеграма з статтею в справі знаходиться на трьох бланках до слів «всі розуміють її неминучість, всі відчувають величезну...»¹⁹ включно, а четвертого останнього бланку (це видно із кількості тексту статті, вміщеному на трьох бланках) з підписом «Н. Ленін» не розшукано.

В списку брошур, прокламацій та інших предметів, затриманих в Каневі під час обшуку в квартирі Т. І. Попова значиться: «друкована дешифрована телеграма на трьох аркушах»²⁰. Четвертий аркуш або раніше втрачено і тому не було вилучено під час обшуку, або він міг потрапити до одного з учасників засідання редакції «Работника».

В справах Київського губернського жандармського управління із згаданого списку залишились лише бланки телеграм і аркуш паперу з написом «Листок для збору пожертвувань № 19», а «згорток з сімдесятими аркушем паперу різної величини з різними чернетками і замітками на них і надписом на обкладинці згортка «Работник» № 1»²¹ не виявлено. Не знайдено цього архіву газети і в фонді київського губернатора. Є лише відомості про направлення тюка речей в Задонськ і про отримання його батьком Т. І. Попова. Можливо, що ці документи ще не втрачені назавжди.

Редакція газети ретельно подала текст телеграми, тобто статті «Напередодні», але в одному місці тексту внесено слово «як». В Повному зібранні творів, де видруковано текст за газетною статтею, читаємо: «Дума засідає п'ять-шість тижнів, і вже люди, які всією душею прагнуть розвинути і розробити діяльність у Думі і коло Думи, визнають одверто і чесно великий факт: «Як народ втомився чекати»²². Ось це останнє «як» відсутнє в телеграмі.

Стаття В. І. Леніна була вміщена в центрі першої полоси газети. Т. І. Попову та іншим революціонерам-більшовикам довелося поборотись з фракційними настроями окремих членів редколегії і відстояти ленінське слово непорушним, не редагованим.

Один із учасників засідання редакції першого номера газети О. В. Мандельштам (Одисей) згадував: «Я пам'ятаю засідання редакції, в яку входили і ми, комітетчики. Ми довго сперечались... Але дисципліна в нашій партії була дуже сильна, а авторитет тов. Леніна — необмежений. Сперечались, сперечались... — та пам'ятаю добре, що одноголосно вирішили статтю надрукувати, звісно, не змінивши ні одного слова в тексті»²³.

Документи слідства над С. О. Бердяєвим теж дещо свідчать про склад редколегії та обставини організації видання газети. Для жандармів було важливо «з'ясувати склад редакції газети «Работник» і згуртованих навколо неї осіб»²⁴. Бердяєв свідчив, що «...до видання «Работника» приступили на артільних началах, тому що він прийняв у компанію по виданню цієї газети невідомих йому публіцистів, які дали гроші на перші витрати»²⁵. В іншому місці він називав публіцистів «прийшлими людьми»²⁶, які йому були невідомі і, головне, ідейно чужі.

¹⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 13, стор. 194.

²⁰ Київський обласний державний архів (далі — КОДА), ф. 2, оп. 222, спр. 529, арк. 30.

²¹ Там же.

²² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 13, стор. 193.

²³ Мандельштам - Одисей. Назв. праця, стор. 163.

²⁴ ЦДІА УРСР, ф. 275, оп. 1, спр. 933, арк. 22.

²⁵ Там же, ф. 318, оп. 1, спр. 1752, арк. 3.

²⁶ Там же.

Видання газети було підготовлене редакцією, склад якої залишився у затінку навіть після розслідування справи в зв'язку з конфіскацією обох номерів газети.

Вже в першому номері газети редакція мала всі підстави писати, що «в газеті беруть участь місцеві і столичні літературні сили, об'єднані спільним ідейним прапором». Читачі та й недремне око поліції відразу ж пізнали, що таким прапором стала пропаганда більшовицьких ідей.

Голова Київського комітету по друку Сидоров, надсилаючи генерал-губернатору примірник № 1 газети «Работник», помітив на ньому чорнилом: «№ арештований, порушено судову справу»²⁷. Стаття В. І. Леніна «Напередодні» на початку і в кінці, біля підпису «Н. Ленін», підкреслена Сидоровим майже вертикально двома лініями. Цим самим зверталась увага генерал-губернатора саме на цю статтю і її автора. Генерал-губернатор Сухомлинов 9 червня «з огляду на шкідливий напрямок друкованої в м. Києві газети «Работник», керуючись п. 14, ст. 19 «Правил про місцевості, оголошені на військовому стані...» постановив: «1) припинити видання газети «Работник» на час дії військового стану в м. Києві...»²⁸.

Перший номер газети зразу ж був конфіскований, але три чверті тиражу було розповсюджено. Про це повідомлялось у листі з Києва одним з кореспондентів Вузлового бюро РСДРП Південно-Західної залізниці в Смілу: «Сьогодні вийшов перший номер соціал-демократичної газети тут, в Києві. Називається «Работник». Напрямок лівого крила. Сьогодні ж її вже конфісковано, але три чверті все ж вдалось розповсюдити. Присилайте частіше кореспонденції із робітничого і сільського життя. Ми будемо їх друкувати в «Работнике»²⁹.

Віце-директор Департаменту поліції також відзначив, що «хоч 8 червня і була проведена конфіскація номерів зазначеної газети, але була взята тільки третя частина, а всі інші номери видавці встигли сховати»³⁰. В № 2 «Работника» у відділі «Хроніка» редакція повідомила читачам, що 8 червня у друкарні в 11 год. дня конфісковано кілька тисяч примірників № 1, потім в кіосках, а в 13 год.— 27 примірників вилучено у приміщенні редакції газети³¹. Розповсюджені номери «Работника» вилучали пізніше під час арештів членів Вузлового бюро РСДРП в Києві, які були учасниками підготовки газети до видання³².

Але не тільки в Києві діяв Попов. В день конфіскації першого номера «Работника» він подав у канцелярію київського губернатора заяву з проханням про зарахування його страховим агентом по вільному найму Київського земського управління. На цю заяву, як і на заяву від 5 червня про дозвіл на видання газети «Молот», канцелярія губернатора запросила в жандармському управлінні відомості про політичну благонадійність Попова і отримала, як не дивно, позитивну відповідь: «Несприятливих в політичному відношенні відомостей управління не отримувало»³³.

²⁷ Там же, ф. 442, оп. 856, спр. 37, арк. 114. (На аркушах справи 114—115, № 1 газети «Работник», а на арк. 116—117 — № 2).

²⁸ Там же, арк. 110.

²⁹ Г. М. Деренковскій. Назв. праця, стор. 377—378.

³⁰ Й. Багмут, П. Шморгун. Твори В. І. Леніна на Україні, К., 1960, стор. 49.

³¹ КОДА, ф. 183, оп. 1, спр. 2903, арк. 23—24. (У справі на арк. 33 та 34 зберігається № 1 газ. «Работник», а на арк. 23 та 24 — № 2).

³² Т. Б. Слюдікова. Поширення творів В. І. Леніна на Україні.— Науково-інформаційний Бюлетень АН УРСР, К., 1960, № 3(41), стор. 63; Радянська Енциклопедія історії України, т. 1, стор. 383.

³³ ЦДІА УРСР, ф. 274, оп. 1, спр. 1623, арк. 698, 712.

Робота по вільному найму в земстві була Тихону Івановичу добре знайома з часу перебування в Костромі і Твері. Вона давала можливість діяти у підпіллі, вільно пересуватись, швидко налагоджувати зв'язки.

Так, Ц. С. Бобровська (Зеліксон), яка працювала в той час разом з Т. І. Поповим в Тверській партійній організації, згадувала: «Роботу я дістала в земській управі по страховій статистиці. Оскільки робота ця мала тимчасовий характер і через те непотрібне було губернське затвердження,— тут могли працювати і люди зовсім «неблагонадійні», навіть ті, які щойно вийшли з-за тюремних ґрат»³⁴.

В умовах посилення репресій і спаду революції, в умовах оголошеного в багатьох місцевостях військового стану, більшовикам стало тяжче працювати не тільки в містах, але й на периферії. Тому недовго працював серед селян Київщини і страховий агент Т. І. Попов. Його революційна діяльність скоро привернула увагу поліції і коли одного вечора в садибі священника, де займав квартиру Тихон Іванович, почувся чийсь постріл, в квартирі було зроблено обшук. Попов і Ф. І. Радченко (останній навчався у Попова нібито «агентури» страхування) в цей час були в с. Степанцях, а коли того вечора вони повернулися з села і зайшли до квартири, тут же були заарештовані. У Попова була знайдена «значна кількість брошур явочного видання з соціального та аграрного питань», а також 10 штук патронів і обойма з двома патронами для пістолета «Браунінг». Серед вилученої літератури були твори К. Маркса «Громадянська війна у Франції» і «Злиденність філософії», брошура Ф. Енгельса «Німецький селянин» (надрукована у Києві), праці В. І. Леніна «До сільської бідноти» («Нужди села»), «Перегляд аграрної програми робітничої партії», «Перемога кадетів і завдання робітничої партії», «Доповідь про Об'єднавчий з'їзд РСДРП», а також брошури перекладної літератури з творами визначних діячів міжнародного робітничого руху П. Лафарга, Ж. Геда, Ф. Мерінга, К. Цеткін³⁵.

Канівський справник Жежелевський 11 вересня 1906 р. доносить начальнику Київського жандармського управління, що «при проведенні дальшого розслідування про особу і діяльність Попова виявлено, що він найняв квартиру з трьох кімнат в домі заштатного протоієрея м. Канева Мировича з метою відгородити себе від всяких підозрінь і не дати поліції можливості вільно слідкувати за своєю квартирою. Взагалі особа Попова вкрай загадкова, він був у тюрмі вже двічі і за своїми переконаннями людина у найвищій мірі революційного напрямку; у місті ходять чутки, що він не та особа, за яку себе видає і служить під чужим іменем». Справник запевняв також, що приватні зв'язки з сільським населенням і роз'їзди по селах без нагляду дають Попову «можливість зовсім безконтрольно прививати селянам революційні ідеї і довести населення до такого стану, до якого такими ж земськими діями було доведене населення Полтавської губернії, де був відкритий «заколот»³⁶.

Діяльність Т. І. Попова в Канівському повіті проходила в той час, коли в повіті був «особливий розмах революційних виступів»³⁷.

Після розслідування справи начальник губерньського жандармського управління у відношенні до київського губернатора писав 3 жовтня 1906 р. що «не добуто достатніх даних для притягнення Попова до формального дізнання, між тим минуле запідозреного, який притягався

³⁴ Ц. С. Бобровська (Зеліксон). Сторінки з революційного минулого, 1903—1908, К., 1955, стор. 6.

³⁵ ЦДІА УРСР, ф. 274, оп. 1, спр. 1367, арк. 39, 40—50; КОДА, ф. 2, оп. 222, спр. 529, арк. 11, 29—30.

³⁶ КОДА, ф. 2, оп. 222, спр. 529, арк. 64, 65.

³⁷ Історія міст і сіл УРСР, Черкаська область, К., 1972, стор. 327.

вже до відповідальності в політичній справі, а також література і листування, взяті у нього під час обшуку в м. Каневі, доводять, що Попов, одержавши місце страхового агента, користуючись своїм службовим становищем і легкістю спілкування з селянами, очевидно, відновив свою злочинну діяльність шляхом бесід і поширення революційної літератури, для чого і запасся різними сенсаційними протиурядового змісту виданнями»³⁸.

Під час слідства в Каневі Т. І. Попов вів себе витримано, невимушено і не відповідав ні на які запитання про свою революційну діяльність, про зв'язки, зустрічі і знайомства. 9 жовтня 1906 р. Тихона Івановича звільнили з канівської тюрми і негайно пароплавом відправили в Київ. Тут, після відповідних пояснень «начальнику краю» — губернатору, він написав 17 жовтня доручення батькові на одержання в Задонську тюка із затриманими в Каневі речами і зник з-під жандармського ока. 18 жовтня циркулярно повідомлялось поліції, що Попову «заборонено перебування в місті і губернії на весь час оголошеного в тій місцевості військового стану»³⁹.

В Задонськ Тихон Іванович прибув лише 26 січня 1907 р.⁴⁰.

Згодом Т. І. Попов продовжив революційну діяльність уже в Петербурзі, під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна. Він був секретарем Петербурзького комітету більшовиків. Про це свідчать документи і спогади Т. Ф. Людвинської, яка після прибуття з Одеси в Петербург була рекомендована Попову Н. К. Крупською. Надія Костянтинівна, писала Тетяна Федорівна, «грунтовно розпитала про мою партійну роботу і пояснила, як знайти Євгена * Попова, тодішнього секретаря Петербурзького комітету більшовиків. У Попова розмова була не тривалою, але він встиг дізнатися від мене все, що його цікавило»⁴¹.

Це підтверджує і відношення заступника начальника по охороні громадської безпеки і порядку в Петербурзі до начальника Київського губернського жандармського управління. В Петербурзі, сказано в ньому, ще до 30 вересня 1907 р. арештовано «секретаря Петербурзького комітету Російської соціал-демократичної робітничої партії, нелегального потомственного почесного громадянина Тихона Івановича Попова»⁴².

Т. І. Попов був загартований боєць партії більшовиків. У Петербурзі Тихона Івановича знову кинули за ґрати, де він пробув 3,5 роки. Але ніщо не зламало волі революціонера-більшовика. Влаштувавшись після звільнення службовцем петербурзького торгово-промислового банку, Т. І. Попов брав найактивнішу участь в діяльності більшовицької партії. У 1912 р. петербурзька охоранка відзначала, що «співробітник газети «Правда» дворянин Михайло Степанович Александров, літературний псевдонім «Ольмінський», партійна кличка «Галерка», був разом з потомственным почесним громадянином Тихоном Івановичем Поповим, партійна кличка «Євген» і дворянином Максиміліаном Олександровичем Савельєвим, партійна кличка «Макс», в комісії 3-х вибраних для постійного контролю напрямку вказаної газети в дусі ленінської фракції більшовиків Російської соціал-демократичної робітничої партії»⁴³.

³⁸ Н. Задонский. Донские вечера, стор. 95.

³⁹ КОДА, ф. 2, оп. 222, спр. 529, арк. 50, 55.

⁴⁰ Там же; ЦДІА УРСР, ф. 274, оп. 1, спр. 1367, арк. 47, 48.

* «Євген» — партійна кличка Т. І. Попова в Петербурзі.

⁴¹ Т. Ф. Людвинская. Великий, близкий и простой, М., 1969, стор. 4.

⁴² ЦДІА УРСР, ф. 275, оп. 1, спр. 1976, арк. 129.

⁴³ Николай Задонский. Повесть о «золотом» комиссаре, стор. 69.

Робота в торгово-промисловому банку дала змогу знову прибути на Україну влітку 1913 р. для перевірки роботи філіалів петербурзького банку в Умані і Смілі.

20 липня 1913 р. Петербурзьке губернське жандармське управління запропонувало київському зробити обшук у Попова в Смілі. Однак цього зробити не встигли, бо він виїхав 6 серпня в Умань. Тільки 9 серпня в Умані Попову запропонували відповісти на запитання, надіслані з Петербурга: «1. Чи визнає він себе винуватим в тому, що в кінці 1912 р. він вступив в С.-Петербурзі в злочинне товариство, яке назвало себе С.-Петербурзьким комітетом РСДРП... 2. Що як член цього злочинного товариства він, Попов, керував більшовицькою роботою в м. С.-Петербурзі і що для партійних переговорів він відвідував приміщення друкованої в С.-Петербурзі газети «Правда»⁴⁴. Проте в Умані у Т. І. Попова «нічого такого, що відноситься до справи, або компрометуючого не знайдено»⁴⁵. Його було віддано тут же під особливий контроль поліції. До якого часу Попов перебував далі на Україні, не встановлено.

В ніч на 5 липня 1914 р. його арештували в Петербурзі. Начальник охоронного відділення міста писав: «За повідомленнями агентури, Попов в минулому секретар Петербурзького комітету місцевої організації РСДРП, лєнінець, співробітник газети «Звезда». В даний час є членом секретаріату Центрального комітету лєнінців. Брав участь на загально-міській конференції. Є член лєнінської центральної виборчої комісії»⁴⁶.

Дальша діяльність Т. І. Попова була пов'язана з Москвою, куди він переїхав від переслідувань і працював у московському торгово-промисловому банку. Там він зустрів Жовтневу революцію, був активним учасником її, членом військово-революційного комітету Московської Ради робітничих і солдатських депутатів з 7 листопада 1917 р.⁴⁷. До переїзду Радянського уряду в Москву за наказом В. І. Леніна він керував Московською конторою Державного банку, а пізніше — був Головним комісаром Народного банку республіки⁴⁸.

В «Ленинских сборниках» видруковано кілька записок В. І. Леніна до Т. І. Попова, які показують довір'я і впевненість вождя в його відданості справі революції, перевіреної роками підпільної боротьби.

В записці від 1 квітня 1918 р. В. І. Ленін писав: «Товарищу Т. И. Попову, управляющему Московской конторой Государственного банка. Прошу Вас принять к сведению, что хранение золотого запаса лежит всецело на Вашей ответственности и все сношения по относящимся сюда вопросам имеют быть производимы Вами непосредственно со мною...»⁴⁹.

Загинув Т. І. Попов в 1919 р., виконуючи наказ партії, під час нелегального слідування з групою підпільників в окупований англійцями Баку. Діяльність Т. І. Попова в період революції 1905—1907 рр. на Україні, зв'язки з В. І. Леніним заслуговують особливої уваги дослідників.

⁴⁴ ЦДІА УРСР, ф. 274, оп. 1, спр. 3227, арк. 103.

⁴⁵ Там же, арк. 107.

⁴⁶ Николай Задонский. Повесть о «золотом» комиссаре, стор. 70.

⁴⁷ Московский военно-революционный комитет, М., 1968, стор. 220.

⁴⁸ Там же, стор. 253.

⁴⁹ Ленинский сборник XXXVII, М., 1970, стор. 73.

На допомогу викладачу історії

ВИКОРИСТАННЯ ЕКРАННИХ ПОСІБНИКІВ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ ТЕМИ «РЕВОЛЮЦІЯ 1905—1907 рр.»

Під час вивчення подій 1905—1907 рр. в Росії, які справили великий вплив на дальший розвиток країни і на весь міжнародний революційний рух, учням доводиться запам'ятовувати дуже багато фактів узагальнюючого характеру. Підвищити ефективність навчання допомагають засоби унаочнення. Тому на уроках широко використовуємо діафільми, кінофільми, листівки, схеми. Діафільм «Революція 1905—1907 рр. в Росії — перша народна революція епохи імперіалізму» (2 частини — 80 кадрів) особливо зручний, оскільки охоплює матеріал усієї теми.

Для глибшого висвітлення окремих питань застосовується ряд інших діафільмів. При викладі підтеми «Російсько-японська війна» демонструються 11 кадрів з кольорового діафільму «Адмірал Макаров», які дають змогу ширше показати діяльність флотоводця у той період.

Під час вивчення підтеми «Початок першої російської революції» використовуються 9 кадрів з діафільму «Революція 1905—1907 рр. в Росії», в яких розповідається про петицію робітників Петербурга до царя, розстріл 9 січня 1905 р. (кадри 9—10). Більшовики випустили листівку, в якій закликали робітників до революційної боротьби. Споруджуються барикади на Васильївському острові (кадри 11—12). Кадр 13 містить діаграму зростання страйків у країні в 1903—1904 рр.

Приклад петербурзьких робітників наслідували пролетарі всієї країни. Слідом за робітничим класом на революційну боротьбу піднялося селянство (кадр 14). Кадри 15—16 розповідають про виступ кращих представників російської інтелігенції — М. Горького і В. Серова — проти розправи царизму над народом. Художник Серов у сатиричній картині «Солдати, браві хлоп'ята, — де ж ваша слава?» відобразив розстріл солдатами народної демонстрації.

Розповідаючи про масову революційну боротьбу 1905 р., учитель висвітлює питання про скликання III з'їзду партії, показує на карті-схемі (кадр 18) організації, які послали своїх делегатів у Лондон і Женеву. Кадр 19 — картина, що зображує роботу III з'їзду РСДРП. Потім на екрані демонструється обкладинка женецького видання книги В. І. Леніна «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції», в якій дано геніальне обґрунтування більшовицької тактики і нищівну критику тактики меншовиків.

Учитель докладно спиняється на розгляді страйку іваново-вознесенських ткачів і показує фотодокументи: мітинг на березі р. Талки в дні страйку й фотографії членів Іваново-Вознесенської ради (кадри 21—22). У червні 1905 р. протягом трьох днів на вулицях Лодзі тривала битва робітників з царськими військами (кадр 26). Під впливом бурхливого

зростання робітничого руху ширилася й революційна боротьба селян. У лютому 1905 р. вони почали захоплювати поміщицькі маєтки в Орловській, Курській, Чернігівській та інших губерніях (кадр 27 — «Розгром поміщицької садиби»).

Для висвітлення повстання на броненосці «Потемкин» недосить одного кадра (28) згаданого діафільму. Тому використовуємо також фрагмент з діафільму «Броненосець «Потемкин» (2 частини), складеного за однойменною кінокартиною.

На перегляд діафільму в 120 кадрів потрібно 25—27 хв. Тому на уроці демонструються лише 20—25 кадрів, що розкривають основні події (весь діафільм показується під час позакласної роботи).

При викладі матеріалу про жовтневий загальний страйк використовуються кадри з діафільму «Революція 1905—1907 рр. в Росії...»: про збройну сутичку робітників — учасників страйку з військами (29), страйк на Московсько-Казанській залізниці (30), сутичка робітників з козаками на Шліссельбурзькому шосе (31), про багатолюдну політичну демонстрацію в Харкові (32).

Розкриваючи класову суть маніфесту 17 жовтня, демонструємо кадр 36 — картину І. Ю. Рєпіна «17 жовтня». Ставимо перед класом запитання: «Чиї інтереси відображав маніфест»? Учні відповідають, що буржуазія і реакційні кола інтелігенції із захопленням зустріли маніфест, сподіваючись, що на цьому революція скінчиться. Тепер вона готова була разом з царизмом виступати проти революційних прагнень трудящих, очолюваних більшовиками.

На наступне питання, поставлене вчителем «Що дав маніфест трудящим?», учні дістають відповідь в кадрах діафільму: «Розстріл робітників» (38), «Похорон Баумана» (39), «Розгром демонстрації у Варшаві в жовтні 1906 р.» (40).

З допомогою вчителя школярі роблять висновок: «Розстріли, арешти і погроми — ось що приніс народові царський маніфест».

У боротьбі з царизмом пролетарські маси створили Ради робітничих депутатів як орган збройного повстання і зачаток революційної влади. Користуючись схемою (42), вказуємо пункти, де виникли Ради.

Розкриваючи хід грудневого збройного повстання, розповідаємо про те, що на чолі революції був пролетаріат. У листопаді 1905 р. В. І. Ленін повернувся з еміграції в Росію і очолив революційну боротьбу пролетаріату. За вказівкою вождя партійні організації здобували зброю, створювали бойові дружини з робітників й керували їх підготовкою. Широко велася агітація у військах. Московська Рада, керована більшовиками, почала готуватися до збройного повстання (4)*. 7 грудня вийшла газета «Известия Московского Совета рабочих депутатов» (3) із закликом 7 грудня з 12-ї год. дня розпочати загальний політичний страйк і прагнути перевести його у збройне повстання.

10 грудня по всій Москві будувалися барикади (кадри 9, 10). Під час розповіді про битву на Пресні вчитель показує кадри 11 і 12. Далі демонструються кадри про хід повстання по всій країні — в Сормово (16), Катеринославі й Донбасі (17). Використовуючи карту-схему грудневого збройного повстання (18), вчитель дає учням завдання — показати міста, де відбувалися повстання.

В процесі вивчення підтеми «Ради робітничих депутатів. Найвище піднесення революції» рекомендується показати кадри з діафільму «Грудневе збройне повстання в Москві в 1905 р.», який містить детальний виклад матеріалу про цю подію. З допомогою епідіаскопа

* Тут і далі -- частина 2-га.

демонструється на екрані карта-схема «Грудневе збройне повстання в Москві (1905 р.)» (додаток до підручника), що дає змогу докладно вивчити місця героїчних боїв пролетарів міста з царизмом.

Репресії самодержавства після поразки грудневого повстання розкриваються в кадрах: про розстріл учасників революційного руху в Прибалтиці (20), розправу карателів над робітником-більшовиком Іваном Бабушкіним (21), про розгін робітничих зборів і мітингів (22—23).

Викладаючи матеріал про селянський рух у 1906 р., вчитель демонструє кадри 24, 25. Революційна боротьба робітників і селян тривала в 1906—1907 рр. Повільно, з боями відступав пролетаріат. Царські шпики розшукували В. І. Леніна. Вони хотіли розправитися з вождем революції. З величезним ризиком Володимиру Іллічу вдалося в грудні 1907 р. перебраться за кордон по льоду Фінської затоки (32).

З'ясувавши причини поразки революції, вчитель пояснює міжнародне значення цієї події (34). На карті-схемі (35) учні знаходять країни, в яких відбувалися революції й революційні виступи народних мас. Кадри 36—42 містять фотодокументи революційних виступів у Китаї, Ірані, Турції, Німеччині, Франції, Чехії.

У середній школі № 203 м. Києва при вивченні цієї теми, крім діафільмів і листівок, використовувався кінофільм «Рік 1905» (3 частини). Особливо значний ефект дало його демонстрування на повторювально-узагальнюючому уроці.

Щоб ґрунтовно повторити тему «Революція 1905—1907 рр. в Росії — перша народна революція епохи імперіалізму» за підручником (24 сторінки), учням потрібно затратити мінімум 2 год. З допомогою ж згаданого кінофільму це робиться за 30 хв. Застосування наочних посібників сприяє підвищенню якості засвоєння знань. Школярі добре запам'ятовують матеріали діафільмів і кінофільмів. Екзаменами показують, що теми, викладання яких супроводжується демонструванням екранних посібників, учні знають набагато глибше, ніж ті, що вивчаються тільки за підручником.

Е. Н. ЖЕРНОВСЬКИЙ

ДОКУМЕНТИ та МАТЕРІАЛИ

З ЛІТОПISУ ДЕВ'ЯТОЇ П'ЯТИРІЧКИ

Комунисти нашої країни, всі радянські люди з величезним піднесенням обговорюють проект ЦК КПРС до XXV з'їзду партії «Основні напрями розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 рр.», опублікований у пресі 14 грудня 1975 р. У першому розділі цього документа йдеться про підсумки виконання попередньої, дев'ятої п'ятирічки (1971—1975 рр.).

Кожний день дев'ятої п'ятирічки багатий на радісні події, героїчні звершення радянського народу. «Комуністичне будівництво,— говорить Л. І. Брежнев,— народжує справжніх героїв праці, людей, які уособлюють наш, радянський, спосіб життя. Вони показують чудові зразки високої свідомості, зразки комуністичного ставлення до праці»¹.

В Українській РСР, як і скрізь на безмежних просторах нашої Вітчизни, йде напружена праця, спрямована на те, щоб успішно втілити в життя накреслення партії, зробити новий крок у будівництво комуністичного суспільства. Кожний день нашого життя, нашої звитяжної праці — це широкий крок у майбутнє.

У даному літопису наводяться найвизначніші події, що відбулися за роки дев'ятої п'ятирічки в промисловості, сільському господарстві, в культурному житті України.

На основі газетних і журнальних повідомлень літопис склали старший науковий співробітник відділу джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін Інституту історії АН УРСР, к.і.н. В. П. Сидоренко та молодший науковий співробітник О. Д. Кузьминська.

ПЕРШИЙ РІК П'ЯТИРІЧКИ (1971 р.)

Січень

- 1 Протягом першого дня дев'ятої п'ятирічки в Українській РСР вироблено 378 млн. кВт-год. електроенергії, 38,1 тис. т нафти і 166 млн. куб. м газу, 113,5 тис. т чавуну, 127,7 тис. т сталі, 102,2 тис. т прокату чорних металів, 32,7 тис. т мінеральних добрив, 316 автомашин, 1376 тис. кв. м тканин усіх видів, 399 тис. пар шкряного взуття, 1318 холодильників, 1378 пральних машин, 5429 телевізорів.— «Радянська Україна», 3 січня 1971 р.
- 2 Колектив Николаївського Чорноморського суднобудівного заводу закінчив спорудження і здав державній комісії нове науково-дослідне судно «Академик Сергей Королев» — найбільше наукове судно у світовому експедиційному флоті.— «Південна правда», 3, 8 січня 1971 р.
- 3 На Костянтинівському хімічному заводі став до ладу унікальний цех сірчаної кислоти. Вперше у світі виробництво сірчаної кислоти провадитиметься за скороченим технологічним циклом, який майже на третину знижує собівартість хімічного продукту.— «Радянська Донеччина», 29 січня 1971 р.

Лютий

- 1 Комсомольсько-молодіжна бригада комуніста М. Гамоліна з шахти комуністичної праці № 5-біс «Трудівська» за 25 робочих днів січня видала на-гора 46 020 т вугілля. Такої високої продуктивності комбайна ІК-101 ще не досягала жодна бригада в країні*.— «Радянська Україна», 2 лютого 1971 р.

¹ Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1973, стор. 44.

* Тут і далі — дата повідомлення в пресі.

- 14 Оpubліковано Постанову ЦК КПРС про проект Директив ХХІV з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1971—1975 рр. — «Правда», 14 лютого 1971 р.
- 22 У Києві відбувся Пленум Центрального Комітету Комуністичної партії України. Порядок денний Пленуму: 1) Про завдання партійних організацій, радянських і сільськогосподарських органів республіки по дальшому збільшенню виробництва і заготівель продуктів тваринництва в 1971 р.; 2) Питання чергового, ХХІV з'їзду Комуністичної партії України. — «Радянська Україна», 23 лютого 1971 р.

Березень

- 6 Повідомлено про підсумки змагання, що проходило на Дніпропетровщині під девізом «Двадцять чотири ударних тижні — ХХІV з'їздові КПРС». Вагомий вклад у надплановий фонд зробив колектив металургійного заводу ім. Г. І. Петровського. Зобов'язання по надплановому виробництву сталі і прокату тут перевершено в 4—5 разів. Трубки Дніпропетровського трубопрокатного заводу ім. В. І. Леніна ваялися дати додатково 1,8 тис. т труб, а дали 8,5 тис. т. Коксохіміки зобов'язалися виробити 4,5 тис. т додаткової продукції, а виробили 9,5 тис. т. Президія обласної ради профспілок визначила переможців 24-го ударного тижня. До книги пошани було занесено колектив шахти ім. Леніна рудоуправління ім. Леніна (Кривий Ріг), який протягом останнього тижня лютого видобув 275 надпланових тонн залізної руди. Колектив лакофарбового цеху Дніпропетровського лакофарбового заводу за дні ударної передз'їздівської вахти дав 297 т надпланової продукції. Високопродуктивною працею відзначився колектив тваринницької ферми № 4 колгоспу «За мир» Магдалинівського району. 275 ц надпланового молока він вніс у фонд дострокового виконання нової п'ятирічки. — «Зоря», 6 березня 1971 р.
- 17 У подарунок ХХІV з'їзду Компартії України робітники Донецчини за два з половиною місяці виробили понад план вугілля 1,8 млн. т, сталі — 30 тис. т, прокату — 59 тис. т, коксу — 36 тис. т, труб сталевих — 4 тис. т, мінеральних добрив — 28 тис. т, цементу — 10 тис. т, шиферу — 489 тис. штук умовних плиток, скла віконного — 60 тис. кв. м. — «Радянська Донеччина», 17 березня 1971 р.
- 17—20 У Києві відбувся ХХІV з'їзд Комуністичної партії України. Порядок денний роботи з'їзду: 1) Звіт Центрального Комітету Комуністичної партії України; 2) Звіт Ревізійної комісії Комуністичної партії України; 3) Доповідь про проект Директив ХХІV з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1971—1975 рр.; 4) Вибори: а) Центрального Комітету Комуністичної партії України; б) Ревізійної комісії Комуністичної партії України. — «Радянська Україна», 18—21 березня 1971 р.
- 30 До дня відкриття ХХІV з'їзду КПРС трудівники тваринницьких ферм Миколаївщини виконали свої підвищені зобов'язання і продали державі порівняно з відповідним періодом минулого року м'яса більше на 5200 т, молока — на 3650 т і яєць — на 7 млн. штук. — «Південна правда», 1 квітня 1971 р.
- До дня відкриття ХХІV з'їзду КПРС працівники легкої промисловості Івано-Франківської області понад план випустили продукції на 1 млн. 215 тис. крб. Це — 3389 пар взуття, 13 тис. кв. м тканин, більше 7 тис. головних уборів, на 800 тис. крб. — швейних і хутрових виробів. — «Прикарпатська правда», 13 червня 1971 р.
- 30 березня — 9 квітня В Москві відбувся ХХІV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Порядок денний з'їзду: 1) Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС — доповідач Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев; 2) Звітна доповідь Центральної Ревізійної комісії КПРС; 3) Директиви ХХІV з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1971—1975 рр. — доповідач Голова Ради Міністрів СРСР О. М. Косигін; 4) Вибори центральних органів партії — «Правда», 31 березня, 10 квітня 1971 р.

Квітень

- 2 Оpubліковано рапорт трудівників Прикарпаття ХХІV з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу, які протягом 1971 р. понад кварталний план видобули 5 тис. т. нафти, 36,5 млн. куб. м газу, виробили 5,5 тис. т мінеральних добрив, 13,8 млн. кВт-год. електроенергії, на 210 тис. крб. — продукції машинобудування, на 850 тис. крб. — виробів деревообробної промисловості. — «Прикарпатська правда», 2 квітня 1971 р.
- 6 Про нову виробничу перемогу рапортувала ХХІV з'їздові КПРС бригада робітників очисного вибою Героя Соціалістичної Праці М. І. Телитченка з шахти № 2 комбінату «Шахтарськантрайт», яка за 31 робочий день комбайном 2К-52 видобула 50 124 т вугілля. Місячна продуктивність праці кожного члена бригади становила 595 т, тобто у 3,5 раза вище, ніж у середньому по комбінату «Шахтарськантрайт» — «Радянська Донеччина», 7 квітня 1971 р.

- 9 В Москві відбувся Пленум ЦК КПРС, на якому було одностайно обрано Л. І. Брежнєва Генеральним секретарем ЦК КПРС.—«Правда», 10 квітня 1971 р.
- 17 У Всесоюзному комуністичному суботнику взяли участь понад 120 млн. чоловік. Учасники суботника випустили промислової продукції на 553 млн. крб. ЦК КПРС, Рада Міністрів СРСР і ВЦРПС висловили подяку всім, хто брав участь у Всесоюзному комуністичному суботнику. Центральний Комітет КПРС і Радянський уряд відповідно до побажань трудящих прийняли рішення—кошти, одержані в результаті проведення суботника, використати на будівництво всесоюзного кардіологічного центру в Москві, ряду спеціалізованих кардіологічних і терапевтичних корпусів при республіканських, крайових, обласних та великих міських лікарнях, на будівництво Палацу молоді в Москві.—«Правда», 22 травня 1971 р.

Травень

- 1 Колектив Кіровоградського заводу «Червона зірка» достроково завершив виконання важливого завдання, за яким передбачалося виготовити 8500 кукурудзяних і 2100 бурякових сівалок. Колгоспам і радгоспам країни відправлено 9289 кукурудзяних і 2161 бурякову машину*.—«Радянська Україна», 1 травня 1971 р.
- 6 В Інституті історії партії при ЦК Компартії України—філіалі Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС відбулася наукова сесія, присвячена підсумкам роботи XXIV з'їзду КПРС і завданням вчених—суспільствознавців по виконанню його рішень. У роботі сесії взяли участь викладачі і наукові співробітники Київського державного університету, Вищої партійної школи при ЦК Компартії України, вчені Інституту історії АН УРСР.—«УІЖ», 1971, № 7.
- 26 Опубліковано Постанову ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР «Про створення наукових центрів Академії наук УРСР в окремих економічних районах Української РСР».—«Радянська Україна», 26 травня 1971 р.

Червень

- 1 На Богданівській фабриці Орджонікідзенського гірничо-збагачувального комбінату вперше в нашій країні освоєно і почато виробництво карбонатного агломерату*.—«Зоря», 1 червня 1971 р.
- 14 Колгосп ім. Свердлова (с. Дар'їно-Єрмаківці Свердловського району Ворошиловградської області) досяг прибутку—1 млн. 200 тис. крб., а середньомісячний заробіток колгоспника дорівнює 130 крб.*—«Прапор перемоги», 14 червня 1971 р.
- 24—25 У Києві відбувся черговий Пленум ЦК Компартії України. На порядку денному Пленуму—питання про завдання по дальшому поліпшенню керівництва первинними партійними організаціями та піднесенню їх ролі у виконанні рішень XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду Компартії України.—«Радянська Україна», 25, 26 червня 1971 р.

Липень

- 1 Набрали чинності Укази Президії Верховної Ради СРСР «Про підвищення мінімального розміру пенсії по старості для робітників і службовців» і «Про заходи по дальшому поліпшенню пенсійного забезпечення колгоспників». Так, тільки по Кіровоградській області 14 724 чол., які раніше одержували щомісяця 439 905 крб., повинні одержувати 602 977. Підвищено і перераховано пенсії по старості 145 644 колгоспникам. Якщо сума раніше виплачуваної їм пенсії становила 2 млн. 112 тис. 863 крб., то нині вона зросла до 3 млн. 354 тис. 100 крб.—«Кіровоградська правда», 15 жовтня 1971 р.
- 7 Механіки крокуючих екскаваторів Орджонікідзенського гірничо-збагачувального комбінату Дніпропетровської області В. І. Рябчій та П. А. Євтушенко у вибоях Запорізького кар'єру виїняли за червень більше як півмільйона куб. м породи кожний. Такої продуктивності подібних землерийних машин у країні ще ніхто не досягав*.—«Радянська Україна», 7 липня 1971 р.
- 9 У Коломийському музеї народного мистецтва Гуцульщини працює виставка фламандського і нідерландського мистецтва XVI ст., організована Ленінградським державним Ермітажем. Тут експонуються копії 75 художніх полотен відомих майстрів живопису Північно-Західної Європи*.—«Прикарпатська правда», 9 липня 1971 р.

Серпень

- 4 Енергетики Херсонської ТЕЦ у підшефному колгоспі ім. Калініна Нижньосірогозького району змонтували парове опалення на фермах, обладнали новий механізований тік. Якщо раніше на розвантаженні та навантаженні зерна тут працювало 20 чол., то нині ці операції здійснюють два оператори*.—«Робітнича газета», 4 серпня 1971 р.

- 6 Хлібороби Червоноармійського району Ровенської області повністю завершили живий комплекс. У колгоспі ім. Петровського на 1000-гектарному хлібному полі вирощено в середньому по 41 ц зерна з гектара; в колгоспі «Маяк» — більш як по 37 ц.*— «Червоний прапор», 6 серпня 1971 р.
- 25 Бригада Героя Соціалістичної Праці І. Стрельченка на ордену Жовтневої революції шахті № 5-біс «Трудівська» комбінату «Донецьквугілля» встановила світовий рекорд — видобула за допомогою комбайна 2К-52 з однієї лави за 31 робочий день 170 230 т вугілля. ЦК Компартії України і Рада Міністрів УРСР поздоровили бригаду з видатним успіхом.— «Радянська Донеччина», 27 серпня 1971 р.
- 31 Раціоналізатори і винахідники Донецької області на початку п'ятирічки внесли 87 тис. пропозицій. З них 66 тис. уже впроваджено у виробництво, що забезпечило народному господарству економію в сумі понад 70 млн. крб. на рік*.— «Радянська Донеччина», 31 серпня 1971 р.

Вересень

- 1 До нового навчального року в Кримській області споруджено 28 шкіл на 15 124 місць, 67 класних кімнат і 1745 місць, 48 навчальних майстерень, 24 спортивних зали, 28 шкільних ідалень.— «Кримська правда», 21 вересня 1971 р.
- 3 Хлібороби Дніпропетровської області з кожного гектара колоскових культур намолотили по 27,7 ц зерна, а озимої пшениці — по 32,1 ц. Її валовий збір досяг рекордної цифри — 1,5 млн. т*.— «Зоря», 3 вересня 1971 р.
- 8 Бригада Героя Соціалістичної Праці І. В. Петрусевича з колгоспу ім. Леніна Глухівського району Сумської області з кожного гектара накопала по 250 ц картоплі. На картопляних плантаціях району працює 109 комбайнів, 100 картоплекопалок, 25 гичкозбиральних машин*.— «Ленінська правда», 8 вересня 1971 р.
- 9—15 У Запоріжжі відбулася четверта міжнародна конференція країн — членів РЕВ по автоматизації виробничих процесів. У ній взяли участь понад 500 представників — спеціалісти з Болгарії, Угорщини, НДР, ПНР, Румунії, Радянського Союзу, ЧССР, а також з Югославії.— «Радянська Україна», 10, 16 вересня 1971 р.
- 20 У Києві відбувся V Пленум Центрального Комітету Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України. Пленум розглянув такі питання: 1) Про подальше поліпшення організації соціалістичного змагання; 2) Про роботу комсомольських організацій Львівської області та м. Києва по вихованню у молоді комуністичного ставлення до праці в світлі рішень XXIV з'їзду КПРС. Пленум прийняв постанови з цих питань.— «Молодь України», 21, 24 вересня 1971 р.
- 28 Першу в країні систему автоматичного контролю чистоти повітряного басейну над великим містом створили вчені Інституту технічної теплофізики та Інституту газу Академії наук України*.— «Соціалістична Харківщина», 28 вересня 1971 р.

Жовтень

- 5 У Донецьку почав працювати новий економічний технікум, який готуватиме спеціалістів матеріально-технічного постачання. Це другий в країні учбовий заклад з таким профілем навчання*.— «Радянська Україна», 5 жовтня 1971 р.
- 8 Запорізький сталевар Є. Проскурін із своєю бригадою встановив новий світовий рекорд по зніманню сталі з квадратного метра поду печі — 56,41 т і повторив світовий рекорд свого вчителя Героя Соціалістичної Праці М. Т. Кінебаса щодо швидкості плавки — 1 год. 40 хв.— «Робітнича газета», 9 жовтня 1971 р.
- 13 З ініціативи штампувальника пресового цеху Херсонського електромашинобудівного заводу О. Лимаря на заводі розгорнулося змагання під девізом: «Кожній хвилині — робітничий рахунок». О. Лимар, економно витрачаючи час, своє річне завдання виконав на 3 місяці раніше строку. Близько 9 тис. передовиків виробництва змагаються за його почином. Від початку року вони спільними силами заощадили багато часу і виробили додатково до плану різної продукції більш як на 10 млн. крб. Робітники Херсонського заводу ім. Петровського збудували додатково 118 кукурудзозбиральних комбайнів, а колектив бавовняного комбінату випустив мільйон метрів тканин.— «Радянська Україна», 13 жовтня 1971 р.
- 26 Герой Соціалістичної Праці свинарка колгоспу «Победа» Новоукраїнського району Кіровоградської області К. Я. Степаненко одержала 25,6 ділового поросяти від кожної свиноматки.— «Кіровоградська правда», 26 жовтня 1971 р.
- 29 Виконуючи рішення XXIV з'їзду КПРС, трудівники полів Української РСР виростили добрий урожай картоплі і перевиконали план продажу її державі. На заготівельні пункти від колгоспів і радгоспів республіки надійшло 2312 тис. т картоплі, на 102 тис. т більше від плану.— «Радянська Україна», 29 жовтня 1971 р.

Листопад

- 1 Золотий почесний знак — нагороду Товариства німецько-радянської дружби вручила групі співробітників Інституту кібернетики АН УРСР Генеральний консул НДР у м. Києві Ірмгерд Зікерт. Ця група протягом чотирьох місяців разом з німецькими спеціалістами виконувала роботу по створенню автоматизованого керування виробництвом на заводах металургійного комбінату «Мансфельд» ім. Вільгельма Піка.— «Радянська Україна», 2 листопада 1971 р.
- 7 Надруковано Постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР про присудження Державних премій СРСР 1971 р. у галузі науки і техніки.— «Правда», 7 листопада 1971 р.
- 10—12 У Києві відбулася республіканська нарада ідеологічних працівників, у якій взяли участь близько 1200 чол. Учасники наради обговорили питання дальшого поліпшення ідеологічної роботи партійних організацій республіки в світлі рішень XXIV з'їзду КПРС.— «Робітнича газета», 11, 13 листопада 1971 р.

Грудень

- 4 У райцентрі Літині Вінницької області вступив у дію універсальний магазин самообслуговування. Це перший у Радянському Союзі магазин такого типу, побудований у сільській місцевості*.— «Радянська Україна», 4 грудня 1971 р.
- 5 Ланка Героя Соціалістичної Праці колгоспу «17 вересня» Городенківського району Івано-Франківської області Г. Токарік виростила на кожному гектарі по 728 ц цукрових буряків при зобов'язанні 600 ц*.— «Прикарпатська правда», 5 грудня 1971 р.
- 8 У Києві відбувся черговий Пленум Центрального Комітету Комуністичної партії України. Пленум заслухав і обговорив доповіді «Про Державний п'ятирічний план розвитку народного господарства Української РСР на 1971—1975 рр.», «Про Державний план розвитку народного господарства Української РСР на 1972 рік» та «Про Державний бюджет Української РСР на 1972 рік і про виконання Державного бюджету УРСР за 1970 рік». Пленум ЦК Компартії України прийняв відповідну постанову.— «Радянська Україна», 9 грудня 1971 р.
- 14—20 На Ворошиловградщині відбулися Дні радянської літератури, присвячені 50-річчю утворення СРСР, в яких взяли участь письменники РРФСР, України, Білорусії, Азербайджану, Грузії, Вірменії, Таджикистану, Туркменії, Латвії, Башкирії, Татарії.— «Прапор перемоги», 15, 21 грудня 1971 р.
- 28 Розгорнувши соціалістичне змагання, трудящі України завершили виконання плану першого року п'ятирічки по загальному обсягу реалізації промислової продукції і виробництву більшості найважливіших видів виробів*.— «Робітнича газета», 30 грудня 1971 р.

ДРУГИЙ РІК П'ЯТИРІЧКИ (1972 р.)

Січень

- 5 Оpubліковано Постанову ЦК Компартії України «Про соціалістичні зобов'язання трудящих Ворошиловградської області». Втілюючи в життя рішення XXIV з'їзду КПРС, трудящі області успішно завершили перший рік п'ятирічки. Додатково до плану реалізовано продукції більш як на 60 млн. крб., у тому числі товарів народного споживання — на 21 млн. крб. За рахунок підвищення продуктивності праці одержано 93% загального приросту промислового виробництва.— «Радянська Україна», «Прапор перемоги», 5 січня 1972 р.
- 19 Оpubліковано поздоровлення ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР усім будівельникам, монтажникам і експлуатаційникам, всім учасникам спорудження Ладижинської ДРЕС з успішним завершенням будівництва і введенням у дію електростанції. Вперше в практиці вітчизняного енергетичного будівництва спорудження електростанції потужністю 1,8 млн. кВт-год. було здійснено за 3 роки і 8 місяців, або на 2 роки раніше строку.— «Вінницька правда», 19 січня 1972 р.

Лютий

- 6 На Харківському турбінному заводі на два місяці раніше строку закінчено виготовлення найбільшої у світі кульової гідрозаставки для Нурекської ГЕС. Гідрозаставка здатна витримати напір води у 4,5 тис. т*.— «Робітнича газета», 6 лютого 1972 р.
- 22 Надруковано Постанову ЦК КПРС «Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік».— «Правда», 22 лютого 1972 р.

- 26 Колектив 7-ї доменної печі Криворізького металургійного заводу ім. Леніна, змагаючись на честь 50-річчя утворення СРСР, за добу виплавив 3850 т чавуну. Всього в лютому доменщики видали майже 2 тис. т надпланового металу*.— «Зоря», 26 лютого 1972 р.

Березень

- 17 У Києві на загальних зборах Академії наук УРСР обрано нових дійсних членів і членів-кореспондентів. У галузі історії академіком обрано зав. відділом Інституту історії АН УРСР М. І. Супрунєнка, членом-кореспондентом АН УРСР — заступника директора Інституту історії АН УРСР А. Г. Шевелева.— «Радянська Україна», 19 березня 1972 р.
- 25 На Старокраматорському машинобудівному заводі ім. Орджонікідзе здано в експлуатацію дослідний стан «800», що був зроблений на замовлення Новосибірського металургійного заводу. Це поки що єдиний у країні агрегат, який суміщає дві технологічні операції: холодну прокатку сталеві стрічки шириною до 800 мм і волочіння дроту*.— «Прапор перемоги», 25 березня 1972 р.
- 30 За 1971 рік трудящі Закарпатської області придбали 11 тис. холодильників, 16,9 тис. пральних машин, 6 тис. пирососів, 26,4 тис. велосипедів і мотовелосипедів, 2,1 тис. мотоциклів і моторолерів, 32,8 тис. радіоприймачів і радіол, 18,5 тис. телевізорів, 2,5 тис. магнітофонів, 6,5 тис. фотоапаратів, 5,4 тис. швейних машин, внесли в ошадні каси 86,1 млн. крб. За рахунок коштів держави, колгоспів і радгоспів населенню побудовано 4,9 тис. квартир та індивідуальних житлових будинків. Населення області мало у своєму користуванні 4 тис. 382 автомашин, 105 тис. телевізорів, в тому числі 49,3 тис. на селі. В області відкрилося 12 нових сільських клубів і Будинків культури, 18 бібліотек*.— «Закарпатська правда», 30 березня 1972 р.
- 31 У Києві відбувся черговий пленум Центрального Комітету Комуністичної партії України. Пленум розглянув питання «Про організаторську і політичну роботу Ворошиловградського і Черкаського обкомів партії по виконанню рішень XXIV з'їзду КПРС».— «Радянська Україна», 1 квітня 1972 р.

Квітень

- 15 По всій країні відбувся Всесоюзний комуністичний суботник, присвячений дню народження В. І. Леніна і 50-річчю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. У суботнику взяли участь понад 128 млн. чол. Учасники суботника випустили промислової продукції на суму понад 600 млн. крб. За рахунок цих коштів буде збудовано всесоюзний піонерський табір на озері Байкал, у ряді міст країни — палаци піонерів, дитячі санаторії і санаторії для матерів з дітьми, дитячі багатопрофільні лікарні і клініки. Центральний Комітет КПРС, Рада Міністрів СРСР і ВЦРПС висловили щире подяку всім, хто брав активну участь у комуністичному суботнику.— «Правда», 21 травня 1972 р.
- 18 У Москві в Центральному виставочному залі відкрилася виставка творів художників Української РСР, присвячена 50-річчю утворення СРСР. На ній було представлено 1500 творів.— «Известия», 18 квітня 1972 р.

Травень

- 14 500-й день дев'ятої п'ятирічки. Щодня в нашій країні виробляється 2322 млн. кВт-год. електроенергії, 343 тис. т сталі, 282 тис. т цементу, 180 тис. т мінеральних добрив, 1303 трактори і 3760 автомашин, видобувається 1101 тис. т нафти і 626 млн. куб. м природного газу, випускається біля 18 млн. кв. м тканин, майже 2 млн. пар шкіряного взуття.— «Известия», 14 травня 1972 р.
- На Новокраматорському машинобудівному заводі ім. Леніна виготовлено екскаватор-велетень, місткість ковша якого — 35 кубометрів, довжина стріли 65 метрів. Продуктивність велетня доведено до 6 млн. куб. м на рік. Новий екскаватор — трудовий подарунок краматорських машинобудівників гірникам Кохтла-Ярве в Естонії, які проводять видобування сланців*.— «Радянська Україна», 14 травня 1972 р.
- 19 У Москві відбувся Пленум Центрального Комітету КПРС. Пленум заслухав і обговорив доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва про міжнародне становище і одностайно прийняв постанову з цього питання. Пленум заслухав також доповідь секретаря ЦК КПРС І. В. Капітонова про обмін партійних документів і прийняв з цього питання відповідну постанову.— «Правда», 20 травня 1972 р.
- 23 На Дніпродзержинському металургійному заводі ім. Дзержинського перебувала делегація Тржинецького металургійного комбінату (Чехословаччина). Чехословацькі й українські металурги провели плавку миру, що відбулася на 13-й печі. Сталевари Ян Чеслар і Віктор Юдін зварили швидкоісну повновагову плавку за 2 год. 15 хв. при плані 6 год. 24 хв.— «Зоря», 23 травня 1972 р.

- 25 У Києві відбувся Пленум Центрального Комітету Компартії України. На порядку денному Пленуму: 1) Організаційне питання; 2) Про завдання партійних організацій республіки по виконанню постанови травневого (1972 р.) Пленуму ЦК КПРС «Про обмін партійних документів». Пленум одностайно обрав В. В. Щербицького першим секретарем ЦК Компартії України.—«Радянська Україна», 26 травня 1972 р.

Червень

- 16 Член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький перебував у Харківській області, де ознайомився з станом організаторської і політичної роботи партійних організацій м. Харкова, побував на будівництві метрополітену, оглянув нові житлові мікрорайони, ряд соціально-культурних об'єктів та підприємств, торгівлі, відвідав деякі райони області, цікавився умовами праці і побуту колгоспників.—«Соціалістична Харківщина», 17 червня 1972 р.
- 16 Колективи 90 заводів, рудників, трестів, фабрик Дніпропетровської області з початку року виготовили для колгоспів і радгоспів області на 1,5 млн. крб. різних агрегатів, устаткування, інструментів і запасних частин до сільськогосподарської техніки.—«Сільські вісті», 17 червня 1972 р.
- 18 Колектив Нікопольського ордена Леніна Південнотрубного заводу — ініціатор змагання «15 ударних декад кожній радянській республіці» — провів десятиденку на честь Російської Федерації. Випущено понад 500 надпланових труб високої якості, подано і впроваджено 10 раціоналізаторських пропозицій. Всі замовлення братньої республіки виконано достроково*.—«Зоря», 2 липня 1972 р.
- 25 Опубліковано Постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР про перехід до загального середнього навчання молоді і дальший розвиток загальноосвітньої школи.—«Правда», 25 червня 1972 р.

Липень

- 3—9 У м. Ровно проходив тиждень ударної трудової вахти на честь Білоруської РСР. За цей час колективи промислових підприємств Ровно виготовили валової продукції на 6951 тис. крб. і реалізували її на 313,2 тис. крб. Найкращі показники добилися колективи льнокомбінату. Вони виготовили товарної продукції на 6813 тис. крб. На підприємства і новобудови Білорусії відправлено різноманітних виробів на 3,2 млн. крб.—«Червоний прапор», 14 липня 1972 р.
- 13 На Харківському турбінному заводі ім. С. М. Кірова освоєно серійне виробництво нових турбін по півмільйона кіловат, призначених для атомних електростанцій (АЕС). Кожний такий агрегат у 100 разів перевершує за потужністю першу радянську атомну електростанцію.—«Радянська Україна», 14 липня 1972 р.
- 27 У Києві відбувся Пленум Центрального Комітету Комуністичної партії України. На порядку денному Пленуму — питання про роботу партійних організацій республіки по виконанню постанови ЦК КПРС «Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік». З доповіддю виступив член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький.—«Радянська Україна», 28 липня 1972 р.

Серпень

- 19 Надруковано Постанову ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС про підвищення з 1 вересня 1972 р. ставок і посадових окладів лікарям, учителям і вихователям дитячих дошкільних закладів, а також викладачам вищих навчальних закладів, які не мають вченого ступеня.—«Правда», 19 серпня 1972 р.

Вересень

- 8 У Києві відбулася нарада, скликана ЦК Компартії України і Радою Міністрів республіки, присвячена питанням дальшого підвищення культури землеробства, зростання врожайності зернових, особливо озимої пшениці, впровадження в сільськогосподарське виробництво досягнень науки і техніки, передового досвіду. На нараді виступив член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький.—«Радянська Україна», 9 вересня 1972 р.
- 10—20 На Луцькому приладобудівному заводі пройшла перша інтернаціональна декада під девізом: «Трудова вахта імені Ленінграда». Завод достроково відправив 5 тис. терморпар і термометрів опору відмінної якості. Цей патріотичний почин виник з ініціативи комуністів механічного цеху заводу токаря-автоматника А. І. Лу-

- юка, слюсаря А. М. Крупорушкіна і токаря В. М. Джигалюка.— «Радянська Волинь» 21 вересня 1972 р.
- 17—23 За підсумками ударної семиденної вахти на честь Радянської Білорусії перше місце зайняли гірники шахти «Комісарівська» у комбінаті «Ворошиловградвугілля» Ворошиловградської області. Вони видали на-гора 3340 т надпланового вугілля при зобов'язанні 580 т. Гірникам вручено на вічне зберігання приз із зображенням герба Білоруської РСР. Загалом по комбінату за минулий тиждень видобуто 24 482 т додаткового палива.— «Прапор перемоги», 26 вересня 1972 р.
- 18 «Більше, краще, дешевше» — під таким девізом розгорнув соціалістичне змагання, ідучи назустріч 50-річчю утворення СРСР, колектив Вінницького хімічного комбінату. Кожній республіці присвячується окрема трудова декада. За десять днів вересня хіміки на честь Узбецької РСР виробили понад план 91 т сірчаної кислоти, 1453 т суперфосфату, 80 т триполіфосфату натрію, на 107 тис. крб. товарів побутової хімії.— «Радянська Україна», 19 вересня 1972 р.

Жовтень

- 1 Понад 200 тис. молодих трудівників Ворошиловградщини були учасниками 30-денної ударної вахти, присвяченої ювілею Молодої гвардії. Молоді металурги Комунарська на честь 30-річчя Молодої гвардії провели 30 швидкісних плавок і тепер на зекономленій сировині варять плавку дружби, в якій беруть участь представники 15 заводів. Виплавлений метал призначений для будівництва кораблів, що носитимуть ім'я героїв — молодогвардійців*.— «Прапор перемоги», 1 жовтня 1972 р.
- На кошти колгоспу «Іскра» Ковельського району Волинської області споруджено потужний цегельний завод, який вироблятиме 8 млн. штук цегли на рік. Це один з найпотужніших колгоспних цегельних заводів області*.— «Радянська Волинь», 1 жовтня 1972 р.
- 24 У Києві відкрилася Всесоюзна студентська інтернаціональна конференція, в якій взяли участь 500 представників молоді з 34 країн світу, а також молодь із 70 міст України.— «Робітнича газета», 25 жовтня 1972 р.
- 28 Втілюючи в життя рішення XXIV з'їзду КПРС і змагаючись за гідну зустріч 50-річчя утворення СРСР, трудівники сільського господарства Української РСР виростили добрий урожай. На заготівельні пункти з'яно 2592 тис. т картоплі, що на 262 тис. т більше народногосподарського плану*.— «Сільські вісті», 28 жовтня 1972 р.
- 31 Світовим рекордом відзначила трудову вахту на честь 55-ї річниці Великого Жовтня бригада екскаваторників рудника Південного гірничо-збагачувального комбінату, яку очолює Герой Соціалістичної Праці В. М. Мироненко. В жовтні екіпаж екскаватора ЕКГ-4,6Б навантажив у залізничні вагони 246,3 тис. куб. м скельної гірської породи. Дніпропетровський обком Компартії України і виконком Дніпропетровської обласної Ради депутатів трудящих поздоровили колектив з трудовим успіхом.— «Зоря», 13 листопада 1972 р.

Листопад

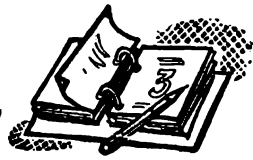
- 1 Ланка двічі Героя Соціалістичної Праці О. К. Диптан з колгоспу ім. Ілліча Васильківського району Київської області одержала по 519 ц буряків з гектара, ланка Н. П. Костенко з колгоспу ім. Щорса — по 516 ц, а ланка М. А. Зубенко цього ж колгоспу — 509 ц буряків з гектара*.— «Радянська Україна», 1 листопада 1972 р.
- 14 У Києві відбувся третій з'їзд раціоналізаторів і винахідників республіки. На ньому було підбито підсумки виконаної роботи, накреслено шляхи поліпшення діяльності ВТВР. У республіці діяло понад 13 тис. первинних організацій ВТВР, які об'єднують 1 млн. 240 тис. членів. Новатори змагаються за створення в дев'ятій п'ятиріччі тримільярдного фонду економії за рахунок впровадження у виробництво технічних новинок. Виконуючи взяті зобов'язання, вони вже внесли у фонд більш як мільярд карбованців.— «Радянська Україна», 15 листопада 1972 р.
- 19 Герой Соціалістичної Праці, доярка радгоспу «Колос» Переяслав-Хмельницького району Київської області Є. Демиденко надоїла від кожної корови по 7498 кг молока при річному зобов'язанні 6800 кг*.— «Радянська Україна», 19 листопада 1972 р.
- 21—23 У Києві проходила Всесоюзна наукова конференція «Утворення СРСР — торжество лєнінської національної політики», присвячена півстолітньому ювілеєві Радянської багатонаціональної держави.— «Радянська Україна», 25 листопада 1972 р.

Грудень

- 7—11 У Москві на Виставці досягнень народного господарства СРСР пройшли Дні Української РСР, присвячені 50-річчю утворення СРСР. Це був широкий огляд великих успіхів у розвитку народного господарства, науки і культури, яких добився український народ під керівництвом Комуністичної партії, завдяки неухильному здійсненню ленінської національної політики КПРС.— «Радянська Україна», 13 грудня 1972 р.
- 15 У Києві відбулося урочисте засідання ЦК Компартії України і Верховної Ради Української РСР, присвячене 50-річчю утворення СРСР. З доповіддю «У братерській сім'ї радянських народів — до перемоги комунізму» виступив член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький.— «Радянська Україна», 16 грудня 1972 р.
- 20 У містах і селах Української РСР з початку п'ятирічки збудовано 765 тис. впорядкованих квартир*.— «Радянська Україна», 20 грудня 1972 р.
- 28 Відбулися урочисті збори колективу заводу «Арсенал», на яких член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький вручив колективу заводу ювілейний Почесний знак ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС. Колектив заводу ще 22 грудня виконав план цього року по обсягу реалізації промислової продукції. Обсяг реалізації продукції порівняно з 1970 р. зріс більш як на 38%, продуктивність праці — на 21%.— «Радянська Україна», 29 грудня 1972 р.

(Далі буде)

Наш календар

ПОВСТАННЯ В СОРОЧИНЦЯХ

(До 70-річчя «Сорочинської трагедії»)

Повстання у Великих Сорочинцях на Полтавщині було одним з найорганізованіших селянських повстань періоду першої російської революції. Воно стало прикладом рішучості і послідовності трудового селянства у боротьбі за свої права. Ця подія дістала належне висвітлення у працях радянських істориків¹, які переконливо довели, що основною причиною Сорочинського повстання, як і селянського руху в цілому, було тяжке економічне і безправне політичне становище селянства. Прискорений розвиток капіталізму після реформи 1861 р. вів до дальшого розшарування в середовищі селянства. Як свідчать матеріали земського подвірного перепису 1900 р., з 1537 господарств Великих Сорочинців 919 мали до 6 десятин землі, тобто були бідняцькими (згідно з класифікацією М. Н. Лещенка²), а 433 зовсім не мали орної землі³. В пошуках кращої долі деякі сім'ї переселялися в Сибір, на Далекий Схід, у Середню Азію, але й там не знаходили порятунку від злидненого існування.

Поступово трудящі селяни дедалі більше переконувалися в необхідності здобувати собі краще життя із зброєю в руках. Зробити такий висновок їм допомагали революціонери-односельці. Так, навесні 1903 р. у Великі Сорочинці повернувся М. Козиленко, який був звільнений із заводу через каліцтво. Разом з Г. Мухом та Ф. Вільченком він організував у селі нелегальний гурток, члени якого знайомили селян з революційною літературою, зокрема читали їм працю В. І. Леніна «До сільської бідноти»⁴. Революційні настрої у Великих Сорочинцях викликали занепокоєння повітових властей. В селі почастішали обшуки, і одного разу в таємному ховищі поліція виявила й конфіскувала вищезгадану брошуру В. І. Леніна⁵. Миргородське начальство вирішило збільшити кількість охоронців «порядку» в Сорочинцях до 15 чол.⁶

3 грудня 1905 р. в умовах наростання селянського руху на Полтавщині губернатор Урусов оголосив у губернії стан посиленої охорони, заборонивши проводити збори, мітинги і демонстрації⁷. Це викликало величезне обурення серед селян, які розцінили дії губернатора як такі, що суперечать положенням царського маніфесту від 17 жовтня 1905 р. На повітовому з'їзді Селянської спілки, що проходив 11 грудня в с. Хомутець, делегати від Великих Сорочинців, як і більшість учасників з'їзду, рішуче протестували проти обмеження свобод, проголошених маніфестом, та проти переслідування захисників народних прав. Делегати висловилися за конфіскацію поміщицької землі і створення з цією метою бойових загонів⁸.

¹ Ф. Є. Лось. Революція 1905—1907 років на Україні, К., 1955; М. П. Лещенко. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції, К., 1956; І. М. Рева. Селянський рух на Лівобережній Україні в 1905—1907 рр., К., 1964; А. Г. Михайлюк. Крестьянское движение на Левобережной Украине в 1905—1907 гг.—«Исторические записки», т. 49, 1954, стор. 165—201; П. Е. Котлов. Крестьянское движение на Полтавщине в 1905—1907 годах.—«Вопросы истории», 1955, № 3, стор. 100—109; та ін.

² Див.: М. Н. Лещенко. Класова боротьба в українському селі в епоху до-монополістичного капіталізму, К., 1970, стор. 56.

³ Матеріали подвірної переписи Полтавської губернії в 1900 году. Миргородський уезд, Полтава, 1905, стор. 50—51.

⁴ І. М. Рева. Назв. праця, стор. 78.

⁵ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1961, стор. 67.

⁶ 1905 рік у Сорочинцях (У спогадах учасників), Харків, 1932, стор. 38.

⁷ Полтавський обласний державний архів (далі — ПОДА), ф. 138, оп. 1, спр. 200 арк. 2.

⁸ 1905 рік у Сорочинцях..., стор. 37.

Через два дні, 13 грудня, у приміщенні Сорочинського волосного правління відбулися збори, в яких взяло участь близько 500 селян. За пропозицією М. Козиленка на ім'я полтавського губернатора було направлено телеграму з вимогою скасувати наказ про посилену охорону. «У зв'язку з оголошенням Полтавської губернії в стані посиленої охорони,— зазначалося в телеграмі,— ми, що нижче підписалися, вважаємо, що цим уряд порушує священні слова государя, висловлені ним у маніфесті 17 жовтня про свободу слова, зборів і спілок»⁹.

Останньою краплею, що переповнила чашу народного терпіння, був арешт сільського вчителя Г. Безвіконного, звинуваченого в антиурядовій агітації серед мешканців с. Ковалівки Зіньківського повіту, куди він їздив за завданням М. Козиленка для організації селянської спілки¹⁰.

Про арешт Г. Безвіконного в Сорочинцях стало відомо вранці 18 грудня. Біля квартири станового пристава Якубовича зібрався натовп селян, які вимагали негайно звільнити вчителя.

Пристав почав умовляти селян розійтись. «Тільки він вийшов,— згадував М. Козиленко,— як з натовпу загули вигуки:

— Злодуги! Людей викрадаєте вночі! Давай нам Безвіконного!»¹¹. Дізнавшись, що Г. Безвіконного відправлено в Миргород, селяни заарештували пристава.

Того ж дня у Великі Сорочинці прибув Микола Пижов, який за дорученням Кременчуцького комітету РСДРП вів революційну роботу на Миргородщині¹². Його одразу ж запросили на мітинг, влаштований опівдні 18 грудня на площі біля волосного правління. «Тисячі очей,— пригадував М. Пижов,— вплилися в мене. На обличчях ще було видно сліди роздратування і гніву»¹³. Місцевий піп намагався умовити всіх розійтись, але селяни прогнали його.

«Коли оратор скінчив промову і закликав повалити царат, — писав у спогадах Г. Муха,— серед натовпу почулися вигуки:

— Помремо, а повалимо кровопивців!

— Геть самодержавство!»¹⁴.

Для керівництва боротьбою на мітингу було вирішено утворити селянський комітет у складі Г. Мухи, Ф. Вільченка і М. Козиленка. Крім цього, селяни постановили: вигнати із села за контрреволюційну агітацію попа Петровського, розпустити стражників, закрити винні шинки, припинити виплату податків, не давати рекрутів царській армії. Для охорони революційного порядку в селі був організований загін народної міліції, куди ввійшло близько 150 чоловік, які раніше служили в армії і знали військову справу¹⁵.

Коли з Миргорода повернувся урядник Котляревський, він також був заарештований¹⁶, і влада у Великих Сорочинцях повністю перейшла до рук селянського комітету. Найближчим часом планувалося приступити до розподілу поміщицької землі.

Але зробити цього повсталим не вдалося. Вранці 19 грудня в село прибув загін козаків (82 чол.), яких привів сюди помічник повітового справника М. П. Барабаш. Проте, побачивши на площі перед волосним правлінням близько 6000 озброєних селян, Барабаш не зважився на рішучі заходи, а розпочав з ними переговори. Він вимагав, щоб селяни видали своїх керівників, а самі розійшлися. Не домігшись свого, козаки відступили. Зрадівши своїй безкровній перемозі, селяни влаштували демонстрацію. З червоним прапором, на якому був напис «Свобода», співаючи революційних пісень, вони пройшли вулицями Великих Сорочинців і почали розходитися по домівках¹⁷. Коли на площі залишилося близько 1000 чол., козаки раптово повернулися. Розділившись на дві частини, вони оточили площу. Ось як описував ці події Г. Муха:

«Барабашеві сани, не доїхавши сажнів п'ятнадцять до натовпу, зупинилися. Він виліз з саней і вийняв револьвер. Полковник Бородин наказав козакові сурмити до бою. Не встиг сурмач закінчити, як залунав випал. Козаки нібито вистрелили вгору, поверх людських голів, а офіцери — просто в натовп. З першого ж випалу впало кілька чоловік — і вбитих, і поранених. У цю мить частина селян ринулася до Барабаша. Інші погнали козаків і переслідували їх понад сто сажнів, не даючи їм отя-

⁹ ПОДА, ф. 138, оп. 1, спр. 200, арк. 2.

¹⁰ Там же, спр. 535а, арк. 15.

¹¹ 1905 рік у Сорочинцях..., стор. 30.

¹² Н. Пыжов. Крестьянская республика, М., 1930, стор. 5; Історія міст і сіл УРСР. Полтавська область, К., 1967, стор. 671.

¹³ Н. Пыжов. Назв. праця, стор. 12.

¹⁴ 1905 рік у Сорочинцях..., стор. 39.

¹⁵ М. Н. Лещенко. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції, стор. 102; 1905 рік у Сорочинцях..., стор. 14, 32, 41; Н. Пыжов. Назв. праця, стор. 19.

¹⁶ ПОДА, ф. 138, оп. 1, спр. 535а, арк. 13.

¹⁷ М. Н. Лещенко. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції, стор. 103; ПОДА, ф. 123, оп. 1, спр. 535а, арк. 13.

митися і зарядити вдруге револьвери, але вони повернули коней до селян. Селяни не витримали другого наскоку і почали розбігатися хто куди»¹⁸.

Озвірілі карателі вбивали навіть зовсім не причетних до повстання людей. Так, старого аптекаря Ф. Перевозького, який разом із сином повертався з поштового відділення, наздогнав козак і застрелив сина на очах у батька¹⁹. Серед убитих були й жінки. Слід зазначити, що точних даних про кількість жертв цієї розправи немає. Наприклад, І. М. Рева вважає, що загинуло близько 20 чол., а М. Н. Лещенко пише, що 63 чол. було вбито і поранено²⁰. За свідченням лікаря сорочинської лікарні, на місці сутички залишилося 15 убитих і 43 тяжкопоранених, 10 з яких через кілька днів померло²¹. Безумовно, більшість легкопоранених, боячись переслідувань, не зверталася за медичною допомогою. Таких налічувалося майже 100 чол.²² У ході сутички від удару коси загинув і керівник каральної експедиції Барабаш, одного козака було поранено²³.

Але на цьому справа не закінчилась. Увечері 20 грудня в село прибув дійсний статський радник Філонов та 200 козаків з двома гарматами. Наступного дня зранку він наказав негайками зганяти жителів на схід. Кожного, хто приходив, козаки примушували знімати шапку і ставати на коліна прямо на сніг. Коли всі зібрались, козаки з шаблями наголо оточили селян. За складеним напередодні списком стали викликати активних учасників повстання. Спочатку їх бив сам Філонов, а потім передавав на розправу козакам. «Били (нагаями.— М. Я.) одночасно чотири чоловіки, а сила ударів була настільки великою, що через кілька хвилин одяг перетворювався в закривавлене шмаття»²⁴. Так побили 13 чол.²⁵

Після езекуції, яка тривала 4,5 години, 8 чоловік було заарештовано і відправлено в Полтавську в'язницю. Заарештовані ледве трималися на ногах. В. М. Муха так описує картину, яку вона спостерігала в арештантській:

«Що там було! Зойки, стогін, всі харкали кров'ю. На обличчя страшно було глянути.

— Дайте води! — кричить один.

— Дайте криги або снігу,— благає інший.

Мене охопив жах...»²⁶

У Сорочинцях карателі поводили себе, як у захопленому ворожому місті. Хати селян були віддані на розграбування козакам. Скарги людей, що постраждали від катів Філонова, задоволені не були²⁷.

Навіть окремі чиновники державного апарату вважали, що дії Філонова згідно з існуючими законами мали кваліфікуватися як зловживання службовим становищем²⁸. Прогресивна ж громадськість вимагала негайного суду над ним. Особливо широкий політичний резонанс у ті дні дістав відкритий лист видатного письменника-демократа В. Г. Короленка до Філонова, опублікований у газеті «Полтавщина» 12 січня 1906 р. У ньому письменник затаврував ганьбою безпрецедентне за своєю жорстокістю катування учасників сорочинських подій. Він, зокрема, підкреслював, що Філонов не мав ніякого морального права без суду і слідства катувати сорочинських селян хоча б тому, що на час прибуття карателів у село там уже «безпорядків» не було. До того ж перша стаття маніфесту від 11 серпня 1904 р. взагалі скасовувала тілесні покарання²⁹.

«Чи думаете ви,— запитував В. Г. Короленко царських сатрапів,— що дорожчійна тільки кров людей у мундирах, а кров людей у свитках і сіряках, кров Отрешка, Гаркавенка, Ковтуна, Маковецької, Келені і їм подібних можна лити безкарно, як воду?.. Нехай країна бачить, до якого порядку, до якої сили законів, до якої відповідальності службових осіб, до якого захисту прав російських громадян кличуть її через два місяці після маніфесту 17 жовтня»³⁰.

В міру своїх можливостей В. Г. Короленко допомагав ув'язненим учасникам сорочинського повстання. Один із в'язнів — Ф. Вільченко — пізніше розповідав, що

¹⁸ 1905 рік у Сорочинцях..., стор. 44—45.

¹⁹ І. М. Рева. Назв. праця, стор. 80; Революционные события на Полтавщине. Документы и материалы, Харьков, 1957, стор. 161.

²⁰ І. М. Рева. Назв. праця, стор. 79; М. Н. Лещенко. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції, стор. 103.

²¹ ПОДА, ф. 138, оп. 1, спр. 535а, арк. 16.

²² Історія міст і сіл УРСР. Полтавська область, стор. 671.

²³ ПОДА, ф. 138, оп. 1, спр. 535а, арк. 10, 18.

²⁴ Там же, арк. 25; 1905 рік у Сорочинцях..., стор. 46—47.

²⁵ ПОДА, ф. 123, оп. 1, спр. 535а, арк. 25.

²⁶ 1905 рік у Сорочинцях..., стор. 84.

²⁷ Ф. Є. Лось. Назв. праця, стор. 250; ПОДА, ф. 123, оп. 1, спр. 233, арк. 2, 9—17.

²⁸ ПОДА, ф. 123, оп. 1, спр. 535а, арк. 25.

²⁹ Там же, арк. 24.

³⁰ В. Г. Короленко. Собрание сочинений, т. 5, М., 1953, стор. 366—368.

письменник приходив до них на побачення, робив їм передачі. «До нас Короленко писав у тюрму: «Не падайте духом! Як дадуть на поруки, то ми заберемо...» Та й жінкам давав гроші і сокращав їм журбу»³¹. В. Г. Короленко виконав свою обіцянку. 18 січня 1907 р. він увійшов з клопотанням у Харківську судову палату про видачу на поруки п'яти селян (Антоненка, Мухи, Сороки, Кияненка і Коцаря), для чого вінс свої процентні папери на 1000 крб. Клопотання було задоволене. Після звільнення заарештованих В. Г. Короленко привів їх до себе, нагодував і дав грошей на дорогу додому, а декому і на новий одяг³².

Відкритий лист В. Г. Короленка до Філонова справив на громадськість величезне враження. Номери «Полтавщини», де він був опублікований, розійшлися за кілька годин. На адресу Філонова посипалися численні листи з погрозами. «Сьогоднішній номер,— писав анонімний автор у листі до дружини Філонова, — розкупується масою публіки, його рвуть всі з рук, ненавистю горять очі і сипляться з усіх сторін прокляття на вашого чоловіка»³³.

Каря не примусила довго чекати злочинця Філонова. 18 січня 1906 р. серед білого дня, в центрі Полтави, він був застрелений 20-річним юнаком Дмитром Кириловим³⁴.

В ряді сіл Полтавської губернії (Нехвороща, Мар'янівка, Сахновщина, Забари та ін.) відбулися мітинги, учасники яких висловлювали глибоке обурення з приводу звірячої розправи над сорочинськими селянами. У Малій Перещепині, наприклад, селяни прийняли рішення дати відсіч козакам, якщо ті прийдуть у село, і вшанували пам'ять жертв сорочинського повстання співом відомої революційної пісні «Вы жертвою пали...»³⁵

Отже, розправа над учасниками Сорочинського повстання не лише не залякала мешканців інших сіл, а, навпаки, ще більше посилила їх ненависть до гнобителів і рішучість із зброєю в руках здобувати собі краще майбутнє.

Обвинувачення було пред'явлено 21 учаснику Сорочинського повстання. Двох з них царським властям знайти не вдалося*. Майже два роки Харківська судова палата вела слідство, а справа окремих тягнулася аж до 1913 р. Під тиском громадської думки царський суд змушений був більшість обвинувачених виправдати «за недостатністю доказів», інші — відбулися незначними строками тюремного ув'язнення і штрафами³⁶. Царські судді не могли покарати селян жорстокіше, ніж це вже зробив Філонов.

У Великих Сорочинцях свято шанують пам'ять тих, хто віддав своє життя у боротьбі з експлуататорами в 1905 р. Ще до Великої Жовтневої соціалістичної революції на центральній площі села було встановлено дубовий хрест, який у 1955 р. був замінений гранітним пам'ятником у вигляді зрізаної піраміди з написом: «На цій площі в грудні 1905 року відбулася зброяна сутичка повсталих селян Великих Сорочинців з царськими військами». У 1968 р. замість цього пам'ятника було встановлено новий.

М. А. ЯКИМЕНКО

³¹ В. Липовий, І. Литвин, Л. Любовець. В. Г. Короленко і українське селянство.— «Червоний шлях», 1929, № 2, стор. 169.

³² Л. Л. Кривинская. В. Г. Короленко в Хатках.— Научные записки Полтавского государственного литературно-мемориального музея В. Г. Короленко, вып. 1, Полтава, 1961, стор. 65.

³³ К убийству Ф. В. Филонова в г. Полтаве. Газетные статьи, письма, заметки, относящиеся к убийству 18-го января 1906 года советника Полтавского губернского правления Федора Васильевича Филонова, изданные его семьей, Полтава, 1906, стор. 10.

³⁴ ПОДА, ф. 351, оп. 1, спр. 26, арк. 21—22.

³⁵ Ф. Є. Лось. Назв. праця, стор. 250; М. Н. Лещенко. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції, стор. 104.

* Це були М. Пижов і О. Варченко. (ПОДА, ф. 138, оп. 1, спр. 535а, арк. 55).

³⁶ ПОДА, ф. 138, оп. 1, спр. 540, арк. 136, 155.

ВІРНИЙ СИН ПАРТІЇ

(До 75-річчя з дня народження
О. О. Борканюка)

Будуючи світле сьогодні, трудящі Закарпаття завжди пам'ятають про тих, хто приніс волю в їх оселі. Ніколи не заростуть стежки до могил героїв-революціонерів, які віддали життя в боротьбі за зволення краю і воз'єднання з Радянською Україною.

За щастя народу загинув і полум'яний революціонер, один з керівників Закарпатської крайової комуністичної організації Олекса Олексійович Борканюк. Життя мужнього борця обірвалося на 41 році. Мало прожив О. Борканюк, але багато зро-

бив для наближення перемоги. Народився він 11 січня 1901 р. в селі Ясині Рахівського району Закарпатської області в сім'ї селянина-бідняка. Рано втративши батька (він помер від туберкульозу в 1914 р.), Олекса разом з старшими братами пішов на заробітки. На лісосіках серед лісорубів він пройшов школу робітничого гарту. Від досвідчених робітників і батраків, які в роки війни потрапили в полон до Росії і брали там участь у боях за владу Рад, Олекса дізнався про перемогу Великого Жовтня, про В. І. Леніна і партію більшовиків, про багатонаціональну сім'ю радянських народів, які почали будувати соціалізм.

Екстерном склавши екзамени в школі с. Ясині, О. Борканюк вступив до Мукачевської торгової академії (так звали тоді технікум). Тут серед робітників Мукачева, а пізніше й Ужгорода, де Олекса продовжував навчання в торговій школі, він гартувався як пролетарський боєць. На цей час припадає його перше знайомство з творами класиків марксизму-ленінізму. О. Борканюк брав активну участь у громадсько-політичному житті. 1925 р. його приймають до лав Комуністичної партії. З того часу Олекса Олексійович повністю віддає себе боротьбі за торжество її справи — соціального й національного визволення Закарпаття та возз'єднання його з Радянською Україною.

У 1926 р. за рекомендацією Закарпатського крайкому Компартії Чехословаччини О. Борканюк, ще молодий тоді комуніст, таємно їде на навчання до Радянського Союзу. Три роки перебування в Країні Рад (1926—1929) мали винятково важливе значення для Олекси Олексійовича. Він на практиці познайомився з великим досвідом партії більшовиків, яка першою в світі проклала людству шлях до соціалізму, і потім передавав його комуністам Закарпаття.

Повернувшись на Закарпаття восени 1929 р., О. Борканюк працював секретарем крайкому комсомолу і редактором газети «Працююча молодь», а згодом — членом крайкому Комуністичної партії Чехословаччини та редактором «Карпатської правди». Разом з такими відомими діячами Закарпатської крайової комуністичної організації, як Е. Кліма, І. Мондок, І. Локота, М. Сидоряк, П. Терек, Борканюк організував роботу штабу комуністичного руху Закарпаття — крайкому Компартії Чехословаччини. На всіх ділянках роботи він проявив себе як здібний організатор, вірний послідовник марксистсько-ленінського вчення, непримиренний борець проти буржуазного націоналізму і клерикалізму.

В тяжкі роки світової економічної кризи, коли в країні лютувала політична реакція, коли за слова «українець», «Закарпатська Україна» окупаційні власті жорстоко карали, О. Борканюк відкрито виступав проти гнобителів, викривив колонізаторську політику чеської буржуазії та її холуїв — буржуазних націоналістів, клерикалів і реформістів, які обманювали народні маси, закликали їх терпляче переносити страждання, не бунтувати. Кожен виступ Олекси Борканюка на зборах робітників чи селян, кожна стаття чи брошура — це удар по реакції. Великою популярністю користувалися, зокрема, його брошури «Як боротися проти голоду, фашизму і війни» та «Хто ми такі і куди належимо». Олекса Борканюк говорив про радянську дійсність як про завтрашній день трудящих Закарпаття. Статті О. Борканюка, як і інших комуністів, про Країну Рад, розквіт Радянської України, про національну приналежність до неї українського населення Закарпаття не лише будили почуття любові до робітничо-селянської країни — оплоту миру і соціалізму, а й вселяли віру в перемогу, сприяли мобілізації сил трудящих на боротьбу за возз'єднання краю з УРСР.

О. Борканюк брав участь у написанні брошури «Всі до бою за соціальне і національне визволення трудящого народу Закарпаття», що була опублікована Закарпатським крайкомом партії на початку 1934 р. Ця брошура є одним з кращих зразків бойової комуністичної публіцистики. Її автори гостро викрили підступні дії буржуазних і буржуазно-націоналістичних партій, показали причини тяжкого становища трудящих краю і глибоко науково передбачили майбутнє Закарпаття.

Наприкінці 1933 р. комуністи обрали О. Борканюка першим секретарем Закарпатського крайкому КПЧ, а в 1935 р. трудящі довірили йому захищати їх інтереси в парламенті Чехословаччини. Протягом короткого часу Олекса Борканюк добився значного поліпшення організаційно-партійної роботи. Він закликав партійний актив глибоко вивчати досвід ВКП(б) і творчо застосовувати його в конкретних умовах Закарпаття, сам показував приклад відданого служіння справі Комуністичної партії, вірності вченню марксизму-ленінізму. З трибуни VII конгресу Комінтерну О. Борканюк заявив, що комуністи краю досягли успіхів у роботі завдяки послідовному проведеному більшовицької політики.

О. Борканюк багато зробив для розгортання успішної боротьби за єдиний народний антифашистський фронт, за втілення в життя історичних рішень VII конгресу Комінтерну і VII з'їзду КПЧ. Він часто виступав з промовами в парламенті буржуазної Чехословаччини, брав участь у роботі пленумів ЦК КПЧ, в антифашистських конференціях. У цей період зміцніли його дружба й ділові зв'язки з керівниками КПЧ К. Готвальдом, А. Запотоцьким, Я. Швермою, з полум'яним борцем проти реакції Ю. Фучіком.

На початку 1938 р. в рядах Закарпатської крайової комуністичної організації налічувалося понад 3150 комуністів, об'єднаних в 261 партійну організацію і 18 окружкомів партії. Бойовими соратниками Олекси Борканюка були І. Ваш, П. Варга, М. Климпотюк, І. Туряниця, Г. Туряниця, М. Черногорський та інші. О. Борканюк високо цінував партійні кадри і дбав про їх зростання.

Олекса Олексійович проводив багатогранну пропагандистську діяльність. У 1937 р., напередодні 20-х роковин Великого Жовтня, вийшла його книжка «Чим є для нас Радянський Союз». «На це питання так трудно зразу відповісти, — писав у ній О. Борканюк, — як трудно зразу сказати, чим є для дитини мати, чим є для нас родина, рідна хата, рідна країна і рідний народ. За короткий час свого існування Радянський Союз так глибоко вріс до свідомості кожної людини, яка думає, що кожна політична подія, кожний господарський почин, кожне питання освіти, культури, мистецтва цієї далекої країни є для неї такою близькою, такою рідною, наче йдеться про її власну справу»¹. На численних фактах автор глибоко проаналізував досягнення СРСР за 20 років соціалістичного будівництва. Досвідчений пропагандист, щирий друг Країни Рад, переконливий інтернаціоналіст, Олекса Борканюк боровся за великі ідеали соціалізму й миру.

У березні 1939 р., напередодні окупації Закарпаття фашистською Угорщиною, Олекса Борканюк був змушений виїхати до Радянського Союзу. Тут він відразу поринув у роботу, всі сили віддавав справі захисту Радянської держави. Коли почалася Велика Вітчизняна війна, він одним з перших серед політичних емігрантів добровільно пішов до лав Червоної Армії. Перебуваючи на службі в діючих частинах Червоної Армії, О. Борканюк готувався до повернення на Закарпаття для організації антифашистського руху: вивчав парашутну справу, зброю, радіоапаратуру тощо.

Уже у вересні 1941 р. з ініціативи ЦК Компартії Чехословаччини й ЦК Компартії Угорщини з поліемігрантів було сформовано кілька бойових груп. Командиром однієї з них призначили Олексу Борканюка. На початку січня 1942 р. групу було відправлено в тил ворога. На жаль, висадка була невдалою і патріоти не змогли виконати завдання — допомогти підпільникам у боротьбі проти фашизму. Але сам факт їх прибуття мав велике значення для активізації партизанського руху. Схоплені фашистами, Олекса Борканюк мужньо переніс усі тортури і знущання. З жовтня 1942 р. фашисти стратили комуніста. У своїх передсмертних листах до дружини Сирени і доньки Олі, до сестри і брата О. Борканюк висловлював упевненість у перемозі над ворогом, вірус у возз'єднання Закарпаття з Радянською країною. «Мої дорогі, не оплакуйте мене і не горюйте по мені, — писав він. — Тепер тисячі й сотні тисяч ліпших синів народу умирає за кращу майбутність людства. Надіймося, що після війни настане мир, який надовго, а може, назавжди зробить це нещастя неможливим. Прощаюся з вами, бажаю вам дожити миру і щасливого життя...»

Довгожданий день визволення, за який боролися трудящі краю на чолі з комуністами і за який віддав життя Олекса Борканюк, прийшов у Карпати в жовтні 1944 р. А 29 червня 1945 р. за договором між СРСР і Чехословаччиною возз'єднанням Закарпаття завершився процес об'єднання всіх українських земель в єдиній Українській Радянській державі.

У 1965 р. указом Президії Верховної Ради СРСР Олексі Олексійовичу Борканюку посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Пам'ять про нього свято бережуть трудящі Закарпаття, які в дружній сім'ї радянських народів будують комуністичне суспільство. Заради цього жив і боровся Олекса Борканюк.

І. М. ГРАНЧАК

¹ О. Борканюк. Чим є для нас Радянський Союз, Братіслава, 1937, стор. 3.

ВИЗНАЧНИЙ РАДЯНСЬКИЙ ПОЛКОВОДЕЦЬ

(До 80-річчя з дня народження
І. П. Уборевича)

Серед полководців громадянської війни, серед тих, хто стояв біля джерел народження Червоної Армії і розвитку радянської військової науки, чільне місце належить командарму 1-го рангу Ієроніму Петровичу Уборевичу.

І. П. Уборевич народився 2 (14) січня* 1896 р. у с. Атандриші Новоолександрівського повіту Ковенської губернії (нині Литовської РСР) у сім'ї селянина. 1916 р., не закінчивши реального училища у Двінську, був мобілізований до царської армії. Після проходження присяженого курсу артилерійського училища командував гаубичною батареєю на фронтах першої світової війни. Спілкування з солдатами багато чому його навчило. Дуже скоро він зрозумів, що імперіалістична війна велась не в інтересах народу, а заради прибутків капіталістів. Тому як тільки звістка про пере-

* Див. «Воєнно-історический журнал», 1964, № 9, стор. 133.

могу Лютневої буржуазно-демократичної революції і повалення самодержавства надійшла на фронт, І. П. Уборевич у березні 1917 р. вступив до лав Комуністичної партії й взяв активну участь у формуванні частин Червоної гвардії.

З перших днів громадянської війни Ієронім Петрович командував спочатку батареєю, бригадою, а потім 18-ю стрілецькою дивізією на Північному фронті, що билася проти англо-франко-американських інтервентів. За виявлені в складних умовах великі здібності його було нагороджено орденом Червоного Прапора. «Своєю особистою доблестю,— зазначалося в наказі Реввійськради Республіки за № 36 від 17 квітня 1919 р.— І. П. Уборевич запаливав війська, перебуваючи у найнебезпечніших місцях і показуючи приклади відваги і самовідданості»¹.

Восени 1919 р. І. П. Уборевич командував 14-ою армією, що діяла на Південному фронті проти військ Денікіна². Незважаючи на складну оперативну обстановку, здійснюючи вміле керівництво військами, під Орлом і Кромами були розгромлені відбірні білогвардійські частини генерала Денікіна, а до 25 лютого 1920 р. визволені Харків, Полтава, Катеринослав, Миколаїв, Херсон, Очаків, Одеса, Тирасполь та багато інших міст. Червоногвардійці захопили близько 350 гармат і 600 кулеметів, 23 бронепоезди, 10 бронемашин, 15 аеропланів, понад 400 паровозів і кілька сот вагонів, а також взяли у полон 15 тис. денікінців³. Від імені бійців і командирів реввійськрада 14-ої армії направила В. І. Леніну телеграму, в якій запевняла вождя в тому, що досягнуті успіхи будуть розвинуті й закріплені далі⁴.

У тому ж році (1920) І. П. Уборевич командував 9-ою армією, що діяла на Північному Кавказі, потім — 13-ою армією, яка брала участь в розгромі Врангеля і, нарешті, знову 14-ою армією, що воювала проти буржуазно-поміщицької Польщі. Наприкінці 1920 р. очолена ним 14-а армія завершила розгром петлюрівських банд на Україні. На правому фланзі армії ворог захопив місто Літин. 17-а червонокозача, 60-а та 45-а стрілецькі дивізії визволили місто й розгорнули наступ на Проскурів. Стрілко переслідуючи петлюрівців, ця група військ увірвалась у Волочиськ. За яких-небудь 11 днів було ліквідовано 40-тисячну армію Петлюри⁵.

Згідно з наказом Реввійськради республіки «за вміле керівництво військами в боях наприкінці жовтня — початку листопада 1920 р. у районі Бердянська-Мелітополя, що покляло початок розгрому 2-ої армії ворога» І. П. Уборевич був нагороджений другим орденом Червоного Прапора. А завдяки тому, що армія під його керівництвом в боях за Україну відіграла вирішальну роль у розгромі денікінських банд й не дала змоги відступаючому через Катеринодар ворогу переправитися через р. Кубань, Постановою ВУЦВК від 8 квітня 1920 р. його нагородили Почесною революційною зброєю.

В 1921—1922 рр. І. П. Уборевич брав активну участь у розгромі куркульських банд на Тамбовщині і в Білорусії, на Далекому Сході очолив Народно-революційну армію Далекосхідної республіки. 25 жовтня 1922 р. його «за виявлення надзвичайної енергії і наполегливості у проведенні плану операції по очищенню далекого Примор'я від останніх в історії громадянської війни регулярних білогвардійських банд» було нагороджено третім орденом Червоного Прапора.

Після громадянської війни І. П. Уборевич перебував на керівній військовій роботі: командуючим армією (1922—1924 рр.), заступником командуючого військами Українського військового округу (1924—1925 рр.), командуючим військами Північно-Кавказького (1925—1927 рр.), Московського (1928—1930 рр.) військових округів, начальником озброєнь РСЧА і заступником наркома військово-морських справ СРСР (1930—1931 рр.), командуючим військами Білоруського військового округу (з 1931 р.). До дорученої йому справи він завжди ставився з високою партійною відповідальністю. «Треба себе, своє життя,— говорив Ієронім Петрович,— зробити часткою життя своєї Батьківщини». І. П. Уборевич боровся проти значаєства і самозапокоєння, був вимогливим до підлеглих. «Керувати,— говорив він,— це означає знати деталі справи». 1935 р. йому було присвоєне високе звання командарма 1-го рангу, а на XVI з'їзді ВКП(б) обрано кандидатом у члени ЦК ВКП(б).

Ім'я І. П. Уборевича займає почесне місце серед імен визначних радянських полководців, яких виховала Комуністична партія і якими по праву пишається наш народ. Його життя та діяльність завжди будуть прикладом сумлінного служіння великій справі побудови комунізму. У вересні 1974 р. в районному центрі Утяна Литовської РСР І. П. Уборевичу споруджено пам'ятник.

Я. М. ГОРЕЛІК

¹ Див. Северный фронт (1918—1920 гг.). Документы, М., 1961, стор. 141.

² Див. Гражданская война на Украине 1918—1920 гг. Сборник документов и материалов в трех томах (далі — Гражданская война на Украине...). Том второй, К., 1967, стор. 417—418.

³ Там же, стор. 768.

⁴ Див. Вождю, полководцю, другу. Письма бойцов и командиров Красной Армии В. И. Ленину 1918—1920 гг., М., 1970, стор. 122.

⁵ От победы к победе.— Командарм Уборевич. Воспоминания друзей и соратников, М., 1964, стор. 80—81.

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

КОМІТЕТИ БІДНОТИ І КОМНЕЗАМИ УКРАЇНИ В ІСТОРИОГРАФІЇ

Створення комітетів бідноти і комітетів незаможних селян в нашій країні мало велике значення для дальшого розвитку соціалістичної революції на селі. Комуністична партія розглядала комбідн і комнезами як одну з форм політичної роботи серед селян, важливу ланку в розширенні партійного впливу на трудящі маси села. «Організація сільської бідноти...» — підкреслював В. І. Ленін, — стоїть перед нами як найважливіше питання нашого внутрішнього будівництва і навіть як найголовніше питання всієї нашої революції¹. Ленінські вказівки в питанні організації сільської бідноти були покладені в основу всієї практичної діяльності Комуністичної партії України по створенню комбідн і комнезамів. В працях Володимира Ілліча дано наукове обґрунтування діяльності незаможницьких організацій як під час громадянської війни, так і в роки соціалістичного будівництва. Твори, статті В. І. Леніна, спогади його сучасників свідчать про велику увагу, яку Володимир Ілліч приділяв створенням за його порадою комнезамам на Україні.

Праці В. І. Леніна, в яких визначені мета, функції і роль організацій сільської бідноти в ході побудови соціалізму, їх місце в системі диктатури пролетаріату, були програмою діяльності для комбідн і комнезамів і служать джерелом для вивчення основних напрямів їх роботи; вони є найважливішим критерієм перевірки правильності інших джерел, інших настанов, що мали місце в роки існування незаможницьких організацій (ідеться про ліквідаційські настрої щодо комнезамів, сектантство в КНС тощо). Велике значення ленінських настанов полягає ще і в тому, що вони надихнули партію непохитною вірою в торжество ідей організації сільської бідноти, озброїли її в боротьбі проти меншовиків, есерів, укапів і буржуазних націоналістів, а також троцькістів, «децистів», що намагалися зірвати справу об'єднання сільської бідноти. В цій ідейній боротьбі одержала перемогу ленінська концепція. «Утворення на селі комітетів бідноти, — зазначав В. І. Ленін, — було поворотним пунктом і показало, що робітничий клас міст, який об'єднався в Жовтні з усім селянством для того, щоб розбити головного ворога вільної, трудящої і соціалістичної Росії, щоб розбити поміщиків, — від цього завдання пішов вперед, до значно труднішого й історично вищого і справді соціалістичного завдання — і в село внести свідому соціалістичну боротьбу, і в селі пробудити свідомість»².

Володимир Ілліч, характеризуючи цей етап розвитку соціалістичної революції на селі, говорив: «...Наша революція до організації комітетів бідноти, тобто до літа і навіть осені 1918 року, була в значній мірі революцією *буржуазною*... Але коли почали організовуватися комітети бідноти, — з цього моменту наша революція стала революцією *пролетарською*»³. Ці положення В. І. Леніна значною мірою стосуються і діяльності комнезамів періоду воєнного комунізму.

В. І. Ленін уважно стежив за розгортанням соціалістичної революції на селі, організацією комнезамів на Україні і подавав всебічну допомогу партійним організаціям республіки в справі зміцнення Радянської влади, піднесення продуктивних сил сільського господарства, враховуючи при цьому своєрідність місцевих умов класової боротьби. Володимир Ілліч вимагав творчо підходити до розв'язання завдань соціалістичного будівництва і, зокрема, вироблення форм і методів роботи комнезамів. В телеграмі на ім'я радянського уряду України, яку зачитав Г. І. Петровський делегатам I Всеукраїнського з'їзду незаможного селянства (18—22 жовтня 1920 р.), В. І. Ленін виклав конкретну програму діяльності бідняцьких організацій. «У відповідь на Вашу телеграму про незаможників сповіщаю мою думку. Якщо вони дійсно революційні, то треба б вважати програмою: 1) колективний обробіток; 2) прокатні пункти; 3) відібрати землю у куркулів зверх трудової норми; 4) надлишки хліба зі-

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 167.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 339.

³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 38, стор. 140.

брати повністю, винагороджуючи незаможників хлібом; 5) сільгоспзнаряддя куркулів брати на прокатпункти; 6) всі ці заходи проводити тільки при умові успіху колективного обробітку і під реальним контролем»⁴.

Діяльність організацій сільської бідноти на Україні постійно привертала увагу істориків, економістів, юристів тощо. Але поки що ця тема висвітлена в історичній літературі недостатньо. Дослідження про комбіди і комнезами можна розподілити на три періоди. Перший — це 20-і роки. Праці цього періоду малооброблені, написані в переважній більшості на тему дня, наспіх. Зібраний фактичний матеріал соціально-економічного характеру не узагальнювався, часто містив суперечливі дані.

Другий період — 30-і — перша половина 50-х років — характеризується значним послабленням уваги дослідників до історії громадських організацій радянського села і, зокрема, комітетів бідноти і комнезамів. За цей час було опубліковано всього декілька праць, в яких висвітлювалися окремі сторони діяльності організацій сільської бідноти без залучення багатого архівного матеріалу. Більшість з них декларативні і схематичні, не висвітлюють труднощів.

У другій половині 50-х і наступних роках інтерес дослідників до історії організацій сільської бідноти значно посилюється. Їх діяльності було присвячено ряд монографій, статей і кандидатських дисертацій. Деякі аспекти роботи комбідів і комнезамів висвітлюються в працях істориків, економістів, юристів, присвячених темі союзу робітничого класу і селянства, аграрній політиці Комуністичної партії і Радянської держави, зміцненню влади Рад на селі, боротьбі партії за відбудову і реконструкцію народного господарства, кооперативно-колгоспному руху тощо.

Важливе місце в радянській історіографії сільських бідняцьких організацій України належить статтям і промовам видатних діячів Комуністичної партії і Радянської держави — М. І. Калініна, Е. Й. Квірінга, С. В. Косіора, Д. З. Мануїльського, Г. І. Петровського, П. П. Постишева, Я. М. Свердлова, В. Я. Чубаря, О. Г. Шліхтера та ін.⁵ Особливістю цих праць є те, що в них розвиваються далі ленінські положення організацій сільської бідноти, обґрунтовується необхідність їх утворення і визначення форм і методів діяльності в умовах соціалістичного будівництва. Майже всі вони висвітлюють одну або декілька проблем з історії комбідів і комнезамів. Виняток становлять лише праці Г. І. Петровського — беззмінного голови керівного органу незаможницьких організацій — Всеукраїнської центральної комісії незаможних селян (ВЦКНС). Г. І. Петровський розглядав майже всі питання їх багатогранної діяльності: роль В. І. Леніна у створенні організацій сільської бідноти на Україні, їх значення для зміцнення Радянської влади, законодавство про КНС, діяльність незаможницьких організацій на різних етапах соціалістичного будівництва.

Автори названих праць, виходячи з марксистсько-ленінських позицій і конкретних умов історичної дійсності, роз'яснюють роль бідняцьких організацій у зміцненні союзу робітничого класу і селянства, питання політики партії по залученню до активного соціалістичного будівництва широких мас трудящих селян через Ради, кооперативну комсомол та інші громадські організації, в тому числі комбіди й комнезами.

В таких узагальнюючих працях, як «Нариси історії Комуністичної партії України», «Історія Української РСР» (т. II), «Історія селянства Української РСР» (т. 2), та в інших автори показують керівну роль Комуністичної партії України у створенні незаможницьких організацій, зміцненні Радянської влади на селі, здійсненні продовольчої і аграрної політики партії, в соціалістичному перетворенні села на основі ленінського кооперативного плану. Якщо в перших двох працях даються загальні оцінки діяльності бідняцьких організацій, то в «Історії селянства Української РСР» в декількох розділах розглядається участь незаможного селянства на фронтах соціалістичного будівництва, обґрунтовується необхідність зміни форм і методів діяльно-

⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 349.

⁵ М. І. Калінін. О работе в деревне. Доклад на XIII съезде РКП(б) 29 мая 1924 г.—Избранные произведения, т. 1, М., 1960; Э. И. Квиринг. Ленин и крестьянство, Харьков, 1925; С. В. Косиор. Незаможникам про коллективизацию, Харьков, 1930; його ж. Рік боротьби комнезамів. Продподаток і комнезами. — Вибрані статті і промови, К., 1968; Д. З. Мануїльський. Земельная политика на Украине. Закон о комнезамах, Харьков, 1920; його ж. О новой политике в деревне и работе на селе, Харьков, 1922; Г. І. Петровський. Незаможники і середняки в 10-річній боротьбі за соціалізм, Харків, 1927; його ж. Шлях селянства до соціалізму (Про підсумки V Всеукраїнського з'їзду КНС), Харків, 1927; його ж. Чергові завдання за сучасних умов, Харків, 1928; його ж. Політичні та господарчі завдання КНС, Харків, 1929; його ж. Славетний шлях, Харків, 1930; та ін.: П. П. Постишев. Про завдання комнезамів за сучасних обставин, Харків, 1929; Я. М. Свердлов. О задачах Советов в деревне.—Избранные произведения, т. 2, М., 1959; В. Я. Чубарь. Советская Украина. Доклад на Президиуме ЦИК СССР 5 декабря 1924 г., Харьков, 1925; його ж. Перемога соціалістичного наступу, Харків, 1929; О. Г. Шліхтер. Боротьба за хліб на Україні.— Вибрані твори, К., 1959.

сті комбідів і КНС, подається цікавий статистичний і фактичний матеріал. Автори розділів врахували досягнення радянської науки у вивченні історії пролетарських організацій.

В опублікованих на цю тему статтях М. Д. Березовчука, Р. С. Гімпелевича, В. Т. Ісакової, М. І. Реміньова, А. Г. Слюсарського, В. П. Хижняка лише в загальних рисах розкриваються такі питання, як боротьба Комуністичної партії України за торжество ленінських ідей організації сільської бідноти, місце комбідів в системі органів державної влади на селі, боротьба з бандитизмом, участь у продовольчій кампанії, роль комітетів у відновленні і зміцненні Радянської влади, в боротьбі з куркульством⁶.

У монографіях П. С. Загорського і П. К. Стояна, Ю. Ю. Кондуфора, А. В. Лихолата, І. К. Рибалки, Ф. Ускова відображена складність економічного і політичного становища на Україні після вигнання німецьких окупантів, показана необхідність створення комітетів бідноти, роль продовольчих робітничих загонів в організації сільської бідноти і середняків, боротьба за союз робітничого класу з середнім селянством, наведені дані про кількість комбідів на Україні⁷.

В деяких названих та в інших працях, що не мають прямого відношення до історії комітетів бідноти, є суперечливі й навіть невірні твердження, зокрема щодо створення комбідів та їх членства. Так, З. П. Шульга пише, що «першим документом про комбіди на Україні було «Тимчасове положення про комбіди», затверджене урядом республіки 17 січня 1919 р.⁸ Автор неточно передав назву декрету уряду УРСР від 17 січня 1919 р. Його правильна назва така: «Про створення волосних і сільських комітетів бідноти (тимчасове положення)». Комбіди в республіці почали організовуватися згідно з «Тимчасовим положенням про організацію робітничо-селянської влади на місцях» від 30 листопада 1918 р. Г. Костомаров, наприклад, не бачить різниці між комбідами і комітетами незаможних селян і помилово стверджує, що комнезами доводилось організовувати в умовах жорстокої боротьби з контрреволюційною Радою і німецькими окупантами⁹. Ф. Усков теж помиляється, коли пише, що комбіди почали створюватися на початку 1919 р.¹⁰

Ряд авторів, проаналізувавши лише перші декрети про організацію комітетів бідноти (залишивши поза увагою декрет «Про сільські комітети бідноти» від 14 травня 1919 р. та інструктивні матеріали Наркомату внутрішніх справ, що були доповненнями до декретів), приходять до неправильних висновків про членство бідняцьких організацій. Н. Я. Марценюк, зокрема, стверджує, що комітети бідноти — це суто бідняцькі організації, які не об'єднували середняків, і що в травні 1920 р. «комбіди

⁶ М. Д. Березовчук. Комнезами України в боротьбі за соціалізм, К., 1965; його ж. Комітети бідноти.— «УІЖ», 1964, № 3; його ж. В. І. Ленін і організації селянської бідноти на Україні.— «УІЖ», 1967, № 2; його ж. Значение трудов В. И. Ленина для разработки истории организаций крестьянской бедноты на Украине.— В. И. Ленин и историческая наука, М., 1968; Р. С. Гімпелевич. К вопросу о роли и деятельности комитетов бедноты на Украине в 1919 г.— Научные записки Харьковского юридического института. Кафедра истории государства и права, Харьков, 1954; В. Т. Ісакова. Організація комітетів бідноти на Україні та боротьба за зміцнення Радянської влади (листопад 1918 — серпень 1919 рр.). — Вісник Київського університету. Серія суспільних наук, 1966, № 7; її ж. Боротьба комбідів України за хліб у 1919 р.— Вісник Київського університету. Серія історії, 1967, № 9; її ж. Комітети бідноти в боротьбі з куркульством та бандитизмом у 1919 р. на Україні.— Вісник Київського університету. Серія історії, вип. 10, К., 1968; М. И. Ремнев. Деятельность комитетов незаможных селян в 1920 г.— «Вопросы истории», 1954, № 4; А. Г. Слюсарский. Деятельность сельских комитетов бедноты на Украине в 1919 г.— Научные записки Харьковского университета, т. 69. Труды исторического факультета, т. 4. Харьков, 1956; В. П. Хижняк. Боротьба Комуністичної партії за утворення комітетів бідноти на Україні (1918—1919 рр.).— Вісник Київського університету, № 5. Серія історії, вип. 1, К., 1962.

⁷ П. С. Загорський, П. К. Стоян. Нариси історії комітетів незаможних селян, К., 1960; Ю. Ю. Кондуфор. Робітничі продовольчі загопи на Україні в 1919 році, Харків, 1953; його ж. Укрепление союза рабочего класса и крестьянства на Украине в период гражданской войны, К., 1964; А. В. Лихолат. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917—1922 гг.), М., 1954; І. К. Рибалка. Аграрні перетворення на Україні в період громадянської війни 1919 р., Харків, 1967; Ф. Усков. Комнезами України в період воєнного комунізму і переходу до непу, К., 1950.

⁸ З. П. Шульга. Підготовка суцільної колективізації на Україні, К., 1960, стор. 16.

⁹ Г. Костомаров. Из истории организации комитетов незаможных селян.— «Историк-марксист», 1936, № 6. стор. 164.

¹⁰ Ф. Усков. Назв. праця, стор. 13.

були замінені комнезамами, які, на відміну від комбідів, об'єднували не тільки бідноту, а й середняків»¹¹.

Дослідникам відомо, що Комуністична партія України, надаючи великого значення організації селянської бідноти і керуючись ленінськими настановами і рішеннями VIII з'їзду РКП(б), вела боротьбу з викривленнями політики партії щодо середнього селянства. Дуже важливе, принципове значення в справі створення комбідів і залучення до них середняка мав циркулярний лист ЦК РКП(б) до партійних комітетів і до всіх членів партії України (лютий 1919 р.). В ньому, зокрема, зазначається: «Організація сільської бідноти, звільнення середніх селян з-під впливу куркульських елементів, підпорядкування їх впливові бідноти, залучення їх до боротьби з куркулями, залучення бідноти і середняків, що йдуть за нею, до творчої роботи — такі завдання партійних організацій»¹². Квітневий Пленум ЦК КП(б)У 1919 р. підкреслив, що основним завданням партії на селі є згуртування пролетарів і напівпролетарів села шляхом організації комбідів з залученням до них середнього селянства там, де це залучення не перешкоджає, не затушковує і не ускладнює боротьби з куркульською контрреволюцією¹³. У відозві ВУЦВК до всіх селян республіки, опублікованій 8 травня 1919 р., поряд із закликком боротися за зміцнення Радянської влади вказувалося, що всі селяни-середняки повинні негайно організуватися, об'єднатися і злитися, утворити свої організації, утворити комітети бідноти, не пускати до цих комітетів ні під яким виглядом багатіїв, куркулів (глітаїв) і боротися з куркулями не в роздрібному вигляді, а організовано й суцільною масою¹⁴. Ці та інші документи зобов'язали законодавчі органи внести відповідні зміни і доповнення до існуючих положень, що стосувалися організації і діяльності комітетів бідноти, а також залучення до них середнього селянства.

Створеним комітетам бідноти надавалася вся повнота адміністративної влади на селі. Народний комісаріат внутрішніх справ, який керував організацією комбідів, 6 червня 1919 р. спеціальним розпорядженням зобов'язав губернські і повітові виконкоми вжити найсуворіших заходів щодо організації сільських комбідів: «Утриматися від організації сільвиконкомів до того часу, коли буде загальнодержавне розпорядження... Сільвиконкоми передають справи комбідам»¹⁵.

Тому перед дослідниками історії комітетів бідноти постає ряд важливих питань: боротьба Комуністичної партії України за утвердження ленінської концепції організації сільської бідноти, взаємовідносини органів державної влади на селі з комбідами, їх юридичний статут в системі Рад і ревкомів, функції і методи діяльності, участь в аграрних перетвореннях на селі, партійне керівництво організацією і діяльністю комбідів, використання досвіду комбідів Російської Федерації в практичній діяльності бідняцьких організацій на Україні та ряд інших поки що не вивчених питань.

Якщо з історії комітетів бідноти опубліковано незначну кількість праць, документів і матеріалів, то історія комітетів незаможних селян в радянській історіографії досліджена і вивчена краще. Вже в ряді брошур і статей, що були опубліковані в 20—30-х роках, висвітлювалися різноманітні питання, пов'язані з діяльністю комнезамів (КНС). Ці праці, що являють собою звіти, довідники, коментарі законодавчих актів та різних матеріалів інструктивного характеру, містять суперечливі, а інколи й неправильні дані, але майже в кожній з них є цінний фактичний матеріал соціально-економічного характеру про розвиток українського села, статистичні дані про зростання незаможницьких організацій¹⁶.

¹¹ Н. Я. Марценюк. Комнезами Чернігівщини в боротьбі за зміцнення Радянської влади на селі в 1920 р.— Наукові записки Чернігівського педінституту. Серія суспільних наук, т. IV, вип. VI, Чернігів, 1961, стор. 40.

¹² «Голос комуніста» (орган Полтавського губернського і міського комітетів КП(б)У). 21 лютого 1919 р.

¹³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 6, спр. 369, арк. 88.

¹⁴ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 — серпень 1919). Збірник документів і матеріалів, К., 1962, стор. 121.

¹⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 145, арк. 2.

¹⁶ А. Антонів. Інструкція по організації КНС, Харків, 1920; М. Голий. Комітети незаможних селян, Харків, 1920; І. Кобзар. Стан роботи та завдання комнезамів Кременчуччини, Кременчук, 1930; Х. М'якота. Спілька незаможника з середняком міщине, Харків, 1923; Г. Одинець. Боротьба незаможного селянства України і Селянський Інтернаціонал, Харків, 1925; С. Тролко. Завдання КНС у Верхній сівбі, Харків, 1930; О. Фесенко. КНС і вибори сільських Рад, Харків, 1931; його ж. Чергові завдання комнезамів, Харків, 1930; його ж. Чергові завдання КНС в світлі постанов VII з'їзду незаможних селян, Харків, 1930; А. Хвиля. Якою дорогою йти незаможникам, Харків, 1925; Ф. Юдін. Чергові завдання КНС у соціалістичному будівництві Молдавії, Харків, 1930; Ю. Яковлев. Комітети незаможних селян, Харків, 1925; та інші.

Більшими за обсягом і колом розглядуваних питань є брошури В. Іжевського, Я. Медведя, Б. Ринкевича та М. Толочко¹⁷. Автори в загальних рисах обґрунтовують необхідність створення організації сільської бідноти, наводять дані про зростання комнезамів після опублікування декрету, дають коротку характеристику роботи всеукраїнських з'їздів незаможного селянства, розглядають питання чисток і перереєстрації*, форм і методів роботи, охоплення членів КНС різними видами кооперативних об'єднань, залучення комнезамів до народногосподарських кампаній, їх участь на фронтах соціалістичного будівництва. Однак, слід відзначити, що в брошурах трапляються фактичні помилки. Зокрема, Я. Медвідь стверджує, що на 10 листопада 1920 р. в республіці налічувалося 9599 комнезамів, які об'єднували майже 150 тис. селян¹⁸. Аналогічної помилки припускається Б. Ринкевич, вказуючи при цьому лише іншу дату — 1 жовтня 1920 р.¹⁹ Насправді ж, на 1 листопада цього року вже існувало понад 10 тис. комітетів, що налічували в своїх рядах більш як 1 млн. незаможних селян²⁰. М. Толочко зазначає, що після реорганізації КНС кількість їх членів зменшилася з 1,2 млн. чол. до 160 тис.²¹ Проте ряд документів, виявлених в архівах, свідчать, що до початку реорганізації (на 1 жовтня 1925 р.) на Україні було 8778 комітетів незаможних селян, які об'єднували майже 1 300 000 чол.²² Після реорганізації (на 16 березня 1925 р.) в республіці налічувалося 10 тис. комітетів, що об'єднували 560 тис. чол. Таким чином, кількість КНС збільшилася на 14%, а число їх членів зменшилося на 54%²³.

У монографіях І. Ф. Слизького²⁴, Д. А. Введенського і Г. Г. Вольцевої²⁵, в яких залучено деякий архівний матеріал, показано, що розгортання соціалістичної революції на селі, піднесення класової свідомості бідноти були одним з найважливіших завдань дальшого зміцнення Радянської влади і успішного залучення селянства до соціалістичної перебудови сільського господарства. У названих працях не показано провідну роль партійних організацій на місцях по створенню КНС, керівництво ЦК ВКП(б) і ЦК Компартії України виробленням форм і методів роботи комнезамів, їх участь у соціалістичному будівництві, боротьбу проти антипартійних угруповань і фракцій за ленінське утвердження принципів організації сільської бідноти.

У працях післявоєнного періоду (П. С. Загорського і П. К. Стояна та Ф. Ускова) показано історію комнезамів у нерозривному зв'язку з соціалістичним будівництвом на Україні. Автори, виходячи з марксистсько-ленінських позицій, дають аргументовану характеристику соціально-економічних процесів, що відбувалися на селі в той час, доводять необхідність створення бідняцьких організацій, боротьби за їх класову чистоту, зміну напрямів діяльності на різних етапах соціалістичного будівництва, показують гостроту класової боротьби на селі, викривають антипартійні погляди «децистів», троцькістів та інших фракціонерів, які чинили всілякі перешкоди організації комнезамів і виступали проти їх створення. Проте П. С. Загорський і П. К. Стоян неправильно твердять, що «комнезами відрізнялися від комбідів, насамперед, тим, що об'єднували не тільки бідняків, а й маломісних середняків»²⁶.

Ряд питань організації комнезамів, боротьби Компартії України за їх організаційно-політичне зміцнення, проведення чисток і перереєстрацій, аналізу змін форм і методів діяльності КНС на різних етапах соціалістичного будівництва на селі висвітлено в статтях П. І. Бакуменка, М. Д. Березовчука, Н. Я. Марценюк, М. І. Ксьонзенка, А. Г. Слюсарського, М. В. Черненка, В. М. Чубатого, М. Окань²⁷ та інших.

¹⁷ В. Й. Іжевський. Коротка історія комітетів незаможних селян, Харків, 1924; Я. Медвідь. Організація та зріст комнезамів на Україні, Харків, 1925; Б. Ринкевич. Комнезами — бойові організації наймицтва і бідноти, Харків, 1930; М. Толочко. Комнезами та їхня робота, Харків, 1927.

* 30 липня 1921 р. ВУЦВК опублікував «Положення про перереєстрації і з'їзди КНС на Україні». Внаслідок проведення трьох чисток з лав КНС було виключено 841 319 чол. До першої чистки комнезами об'єднували в своїх рядах 1 357 333 чол.

¹⁸ Я. Медвідь. Назв. праця, стор. 10.

¹⁹ Б. Ринкевич. Назв. праця, стор. 9.

²⁰ Справочник партійного работника, М., 1921, стор. 37.

²¹ М. Толочко. Назв. праця, стор. 5.

²² ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 485, арк. 79.

²³ Там же, арк. 81.

²⁴ І. Ф. Слизький. Історичний нарис боротьби і діяльності комітетів незаможних селян України, Харків, 1933.

²⁵ Д. А. Введенський і Г. Г. Вольцева. Комітети незаможних селян на Україні, К., 1941.

²⁶ П. С. Загорський, П. К. Стоян. Назв. праця, стор. 23.

²⁷ П. І. Бакуменко. З історії боротьби КП(б)У за утворення і організаційно-політичне зміцнення комнезамів (1920—1923 рр.).— Наукові записки Київського інженерно-будівельного інституту, вип. 1, К., 1959; М. Д. Березовчук. Заходи Комуністичної партії України по організаційно-політичному зміцненню комнезамів (1925 р.).—«УІЖ», 1964, № 1; Н. Я. Марценюк. Із історії комнезамів Чернігів-

Слід відзначити, що в статтях В. М. Чубатого відсутнє обґрунтування необхідності дальшого існування незаможницьких організацій в умовах нової економічної політики, не показано боротьбу Комуністичної партії за збереження і зміцнення організацій селянської бідноти. А це треба було зробити, тому що в Одеській губернії ця боротьба набрала особливої гостроти. Саме тут ряд керівних партійних і радянських працівників виступали за ліквідацію КНС. Твердження В. М. Чубатого, що комнезамі Одещини, як і всієї України, з переходом до нелу поступово перетворювалися в середняцькі організації, теоретично неправильне і ніякими даними не може бути підтвержене. Організації незаможних селян протягом усієї своєї історії залишалися бідняцькими як за характером діяльності, так і за соціальним складом, хоч вони завжди захищали інтереси середняків.

Викриваючи контрреволюційну діяльність лівих есерів і боротьбистів під час організації комнезамів (вони виступали проти створення КНС), В. М. Чубатий помилково стверджує, що це була одна партія. Відомо, що на початку 1920 р. партія боротьбистів змушена була самоліквідуватися.

Дослідники історії незаможницьких організацій значну увагу приділяють ролі КНС у зміцненні сільських та волосних виконкомів і взагалі в радянському будівництві. Це була одна з основних ділянок діяльності комнезамів, які, борючись за класово витриманий склад Рад, домагалися злагодженості в роботі виконкомів і КНС, брали активну участь у політичних і народногосподарських кампаніях. П. І. Буценко, зокрема, вперше в радянській історіографії висвітлює питання участі представників незаможницьких організацій в роботі центральних органів державного радянського апарату²⁸.

Слабодослідженим в історичній літературі залишається питання участі КНС у проведенні продрозверстки і продподатку, хлібозаготівельних кампаній тощо. У статті В. П. Юбікіна лише в загальних рисах висвітлено роль комнезамів у боротьбі за хліб в 1920 р.²⁹ Участь КНС у проведенні продовольчих кампаній частково досліджується у згаданих вище працях П. С. Загорського і П. К. Стояна, Н. Я. Марценюк, П. І. Бакуменка та інших.

Найбільш повно в історичній літературі висвітлено роль комнезамів у здійсненні аграрної політики Комуністичної партії і Радянської держави, боротьбу незаможного селянства за оволодіння різними видами кооперації, за перебудову сільського господарства на соціалістичних засадах. Ці питання досліджені в працях Г. Одинцова, С. Ткача, В. Целларіуса, Л. Лібермана, В. Винярського та інших³⁰.

Ролі незаможницьких організацій в революційному перетворенні аграрних відносин, в залученні селян до колективних форм обробітку землі і господарювання відводять значне місце в своїх працях П. С. Загорський і П. К. Стоян, І. Х. Ганжа, П. І. Бакуменко, І. І. Слинко, Ф. Ф. Чмига та інші³¹.

щини і їх боротьби за проведення політики партії на селі (1920—1925 рр.).— Наукові записки, т. III, Чернігів, 1957; і і ж. Комнезами Чернігівщини в боротьбі за зміцнення Радянської влади на селі в 1920 р.— Наукові записки Чернігівського педінституту, т. IV, вип. VI, Чернігів, 1961; Н. И. К с е н з е н к о. Организация и деятельность комитетов незаможных селян на Харьковщине в 1920 г.— Сборник научных работ кафедр истории КПСС вузов г. Харькова, вып. 3, Харьков, 1960; В. М. Ч у б а т и й. Парторганізації Одещини у боротьбі за створення і зміцнення КНС (1920—1921 рр.).— Наукові записки Житомирського сільськогосподарського інституту, т. 5, Житомир, 1958; його ж. З історії походження робітників та незаможних селян України на куркульство в 1920 р.— першій половині 1921 р. (на матеріалах Одеської парторганізації).— Наукові записки Житомирського сільськогосподарського інституту, т. 7, вип. 1, Житомир, 1960; М. О к а н ь. Борьба комитетов незаможных селян за укрепление Советской власти на Украине в 1920—1921 гг.— Труды Харьковского политехнического института им. В. И. Ленина, т. 1, Харьков, 1955.

²⁸ П. І. Буценко. КНС та радянське будівництво, Харків, 1925.

²⁹ В. П. Юбікін. Организация комитетов незаможных селян и их роль в борьбе за хлеб на Украине в 1920 г.— Научные записки Днепропетровского университета, т. 76. Сборник работ аспирантов кафедры истории КПСС, вып. 7, Днепропетровск, 1962.

³⁰ Г. Одинцов. Незаможники і земельне питання, Харків, 1925; С. Ткач. Боротьба за суцільну колективізацію і робота серед бідноти, Харків, 1931; В. Целларіус. Незаможне селянство і кооперація, Харків, 1927; Л. Ліберман. Об організації бідноти і батрацтва, Харьков, 1930; В. Винярський. КНС у колгоспному будівництві, Харків, 1930.

³¹ І. Х. Ганжа. Перші колективні господарства на Україні (1917—1920 рр.), К., 1960; П. І. Бакуменко. Українська РСР в період відбудови народного господарства (1921—1925 рр.), К., 1961; І. І. Слинко. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України (1927—1932 рр.), К., 1961; А. Ф. Чмига. Очерки по истории колхозного движения на Украине (1921—1925 рр.), М., 1959.

У статтях І. І. Токаренка, В. М. Чубатого, М. Д. Березовчука вперше в історичній літературі на основі архівних документів і матеріалів висвітлено роль КНС у створенні перших колективних господарств, боротьбу комнезамів за організаційно-політичне зміцнення колгоспів, підвищення продуктивності сільськогосподарського виробництва тощо³².

Деякі аспекти діяльності комбідів і комнезамів досліджуються також і в працях, присвячених союзу робітничого класу і селянства, аграрній політиці Комуністичної партії і Радянської держави, боротьбі партії за відбудову і реконструкцію народного господарства, кооперативно-колгоспному руху, зміцненню Радянської влади на селі, розгрому куркульського бандитизму, боротьбі проти зовнішньої контрреволюції³³.

Таким чином, радянська історіографія комітетів неможливих селян поповнилася рядом праць, в яких висвітлено лише окремі сторони їх діяльності — боротьбу проти зовнішньої контрреволюції і куркульського буржуазно-націоналістичного бандитизму, зміцнення сільських Рад — органів диктатури пролетаріату на селі в 1920—1921 рр., участь у продовольчій кампанії в роки громадянської війни. Сам процес створення КНС хоч до певної міри і відображений в історичній літературі, але в працях не показані особливості їх організації в різних районах республіки, за винятком Одещини, Харківщини й Чернігівщини. Ряд же інших питань, особливо періоду відбудови і реконструкції народного господарства, або зовсім не висвітлені в історичній літературі або розглядаються в дуже загальному плані. Переважна ж більшість дисертацій, матеріал яких становить певну наукову цінність, не опубліковані.

Досі бракує досліджень, у яких було б висвітлено роль В. І. Леніна у створенні і зміцненні бідняцьких організацій українського села, боротьбу КППРС і Комуністичної партії України за організаційно-політичне зміцнення КНС протягом усієї їх діяльності, причини зміни форм і методів роботи на різних етапах соціалістичного будівництва. Ще не дістала свого висвітлення боротьба Комуністичної партії проти дрібнобуржуазних націоналістичних партій, які намагалися посіяти недовір'я між робітничим класом і селянством, послабити союз між ними.

Особливості організації КНС в різних районах республіки, створення комнезамів у західноукраїнських областях, форми і методи їх діяльності, аналіз матеріалів і документів всіх всеукраїнських з'їздів неможливого селянства, пленумів ВЦКНС, губернських, повітових, районних з'їздів комнезамів, законодавчих актів про неможливі організації та їх взаємовідносини з радянськими органами, діяльність ВЦКНС та її представників при наркоматах та інших установах в історичній літературі малодосліджені і не піддавалися глибокому аналізу.

Діяльність комбідів і комнезамів щодо залучення широких селянських мас до участі в радянському будівництві, їх боротьба за зміцнення революційної законності на селі, участь у роботі органів Робітничо-Селянської інспекції та в різних політичних і народногосподарських кампаніях, особливо у відбудовний період і в роки реконструкції народного господарства, також ще не досліджені істориками.

Продовольча й аграрна політика Комуністичної партії та Радянського уряду перебувала в центрі уваги КНС. Неможливе селянство впливало цю політику в жит-

³² І. І. Токаренко. К вопросу о роли комнезамов в период социалистической реконструкции сельского хозяйства Украины (1929—1932 гг.).— Научные записки Бердянского пединститута, серия общественных наук, т. III, Запорожье, 1961; В. М. Чубатий. Перші кроки комітетів неможливих селян у відбудові і кооперуванні сільського господарства України (кінець 1920 — початок 1921 р.).— Наукові записки Житомирського сільськогосподарського інституту, т. 5, Житомир, 1958; М. Д. Березовчук. Роль комнезамів у соціалістичній перебудові села.— «УІЖ», 1960, № 3; його ж. Роль комнезамов України в проведенні колективізації сільського господарства (1921—1925 гг.).— В сб. Из истории борьбы Коммунистической партии Украины за социалистическое переустройство сельского хозяйства, К., 1961.

³³ І. І. Шевченко. Коммунистическая партия Украины в борьбе за укрепление союза рабочих и крестьян (1919—1920 гг.), К., 1968; В. М. Самофалов. Комуністична партія України в боротьбі за відбудову народного господарства (1921—1925 рр.), К., 1963; Б. М. Бабій. Українська Радянська держава в період відбудови народного господарства (1921—1925 рр.), К., 1961; О. С. Кудлай. Боротьба трудящих Харківщини за відбудову промисловості і сільського господарства 1921—1925 рр., Харків, 1961; Г. М. Шевчук. Культурне будівництво на Україні у 1921—1925 рр., К., 1963; В. В. Бондаренко. Развитие общественного хозяйства колхозов Украины в годы довоенных пятилеток, К., 1957; М. І. Супруненко. Україна в період іноземної інтервенції і громадянської війни, К., 1951; А. А. Бородин, П. П. Бачинский. Компартия Украины в борьбе за осуществление решений VIII съезда РКП(б) по крестьянскому вопросу.— «Вопросы истории», 1960, № 1; І. К. Рыбалка. Поворот середнього селянства України на бік Радянської влади (кінець 1918—початок 1919 рр.). — «УІЖ», 1963, № 2; та інші.

тя, воно відіграло вирішальну роль у революційному перетворенні аграрних відносин, створенні кооперативних об'єднань, згуртуванні бідняцько-середняцьких мас та ізоляції куркульства під час проведення колективізації. Різносторонньою була діяльність незаможницьких організацій, спрямована на ліквідацію неписьменності, розвиток народної освіти, розгортання культурно-освітньої роботи на селі. Всі ці питання недостатньо вивчені радянськими істориками.

Зв'язок комнезамів з трудящим селянством інших союзних республік та його громадськими організаціями, особливо Російської Федерації й республік Середньої Азії, участь незаможного селянства в роботі міжнародних організацій трудящих — Селянському Інтернаціоналі, МОДРі тощо, підтримка трудящих капіталістичних країн в їх боротьбі проти гніту капіталу, роль КНС у вихованні радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму у селян, використання досвіду громадських організацій радянського села братніми партіями країн соціалістичної співдружності — всі ці питання не дістали поки що належного висвітлення в радянській історичній літературі.

М. Д. Березовчук

ЖУРНАЛ БОЛГАРСЬКИХ ІСТОРИКІВ

З 1972 р. у Софії почав видаватися новий історичний журнал «Векове» («Віхи») — орган Болгарського історичного товариства. На відміну від таких суто наукових видань, як «Історичні преглед», «Етюд балканік», редакційна колегія «Векове» поставила за мету гармонійно поєднати науковість з широкою популяризацією історичних знань. Цьому підпорядковані основні розділи журналу: «Болгарія, Балкані, Європа», «Майбутнє і сучасність», «Відповіді на запитання», «Краєзнавство», «Скарби наших музеїв та архівів», «Книги, обговорення, огляди», «Наукове життя», «Життя історичного товариства», «Історична освіта». За 1972—1973 рр. вже вийшло 12 номерів журналу, аналіз яких дозволяє зробити висновок про те, що він знайшов свого читача, зайняв певне місце серед історичних видань країни, створив своє коло авторів, істотно вплинув на спрямування діяльності болгарського історичного товариства. Діапазон питань, порушуваних журналом, досить широкий: від висвітлення політики Болгарської комуністичної партії у галузі історичної науки, наукових публікацій в галузі балканістики до актуальних проблем історичної освіти і розповсюдження історичних знань в країні.

Чільне місце в тематиці журналу займає широка пропаганда радянсько-болгарських відносин. Так, у першому номері за 1973 р. вміщено звіт В. Чивовської про роботу науково-теоретичної конференції, присвяченої 50-річчю створення Радянського Союзу. Цю дату широко відмітила наукова громадськість Болгарії. Конференція була організована Болгарською Академією наук, Інститутом історії БКП при ЦК БКП, Академією суспільних наук, Софійським університетом та Національним Комітетом болгаро-радянської дружби. В роботі конференції взяли участь і радянські вчені. Виступаючі підкреслили інтернаціональне значення досвіду радянського народу у соціалістичному будівництві та здійсненні ленінської національної політики, його використання з урахуванням умов у Народній Республіці Болгарії.

В тому ж номері вміщено рецензію К. Митовської на книгу В. Хаджиніколова «Георгій Димитров і радянська громадськість. 1934—1945 рр.». В ній висвітлюється період, коли Г. Димитров жив у СРСР і брав активну участь у роботі Комінтерну та суспільно-політичному житті першої в світі соціалістичної держави. В. Хаджиніколов використовує у своїй книзі невідомі раніше статті, доповіді та листи Г. Димитрова, в яких знайшли відображення різні політичні, господарські та культурні аспекти життя радянського суспільства.

Журнал значну увагу приділяє вивченню історії робітничого руху і Комуністичної партії Болгарії. Весь другий номер журналу за 1972 р. присвячений 90-річчю з дня народження Георгія Димитрова. В ньому висвітлюється робота наукової конференції у Москві, організованої з нагоди цієї ювілейної дати. Серед матеріалів номеру привертає увагу читача стаття П. Раденкова «Міжнародний комуністичний рух на захист підсудних в Лейпцигу (1933—1934 рр.)». В ній розповідається про роль Комуністичного Інтернаціоналу та його секцій в організації руху масового протесту проти фашистського терору, на захист підсудних комуністів.

Значний інтерес становлять також публікації Н. Генчева, Х. Йонкова, Л. Дойчева, присвячені 100-річчю з дня смерті Василя Левського. Значенню революційної діяльності В. Левського — ідеолога і організатора народних мас в національно-визвольному русі — була присвячена наукова сесія, що проходила в лютому 1973 р.

Історії робітничого руху і Комуністичної партії Болгарії присвячена стаття Д. Косева «Загальні політичні страйки в Болгарії у грудні 1919—січні 1920 та у вересні 1923 р.». В ній автор висвітлює складний період в історії робітничого революційного руху та Болгарської комуністичної партії. Страйк транспортників 1919—1920 рр. і загальний політичний страйк у вересні 1923 р. у болгарській історичній літературі розглядалися завжди як події, безпосередньо не зв'язані з підготовкою Вересневого народного антифашистського повстання. Багатий матеріал, зібраний автором, дозволив зробити висновок про вплив цих політичних страйків на боротьбу за перетворення БКП у справжню лєнінську, більшовицьку партію. В огляді Т. Рангелова «Видання, присвячені Вересневому повстанню» даються короткі рецензії на наукові дослідження, документальні публікації, мемуарну та художню літературу.

Цілий розділ п'ятого номеру журналу за 1973 р. присвячений 50-річчю Вересневого повстання. У ньому надруковані статті Д. Даскалова «Вересневе повстання і Комінтерн», Й. Зарчева «Вересневе повстання і Землеробський Союз» та ін. В розділі «Наукове життя» вміщені повідомлення про наукові сесії, збори і конференції з нагоди 50-річчя Вересневого повстання, які проходили в багатьох містах Болгарії.

Значне місце у журналі відведено подіям новітньої історії країни. Зокрема, на його сторінках були надруковані матеріали дискусії, організованої Інститутом історії БКП при ЦК БКП (квітень, липень 1972 р.) з проблем історії Болгарії в роки другої світової війни. Головну увагу на ній було зосереджено на етапах формування революційної ситуації у Болгарії (1941—1944 рр.) та політичній лінії БКП під час другої світової війни.

У розділі «Болгарія, Балкани, Європа» вміщена стаття В. Тошкової «Гітлерівська дипломатія і болгаро-радянські відносини», в якій показаний провал спроб гітлерівської Німеччини втягнути Болгарію у війну проти Радянського Союзу. Для висвітлення цього питання автор вводить у науковий обіг ще мало вивчені і неопубліковані документи німецьких архівів того періоду.

Поряд з історико-партійними дослідженнями у «Векове» широко висвітлюються питання загальної історії. Х. Мірчева у статті «Післявоєнний розвиток великих капіталістичних держав (1945—1950 рр.)» показує обстановку, яка склалась у післявоєнний період, характеризує створення та зміцнення світової соціалістичної системи як важливіший фактор світового розвитку.

Журнал служить популяризації наукових знань, дає методичні поради викладачам історії, знайомить їх з важливими проблемами історичної науки та освіти, публікує консультації з питань історії, відповідає на запитання читачів.

«Векове» відіграє важливу роль в історичному вихованні молоді на традиціях своєї країни, на вивченні її культурної спадщини. В Болгарському історичному товаристві ведеться велика робота по вивченню історії міст і сіл, підприємств та трудових кооперативних землеробських господарств краю. Ця робота знаходить своє відображення на сторінках журналу.

У «Векове» значне місце відводиться статтям та повідомленням про історичних діячів, про їх роль і місце в історії Болгарії. Зокрема, з приводу 135-річчя з дня народження Василя Йонкова проф. І. Унджиев надрукував у журналі статтю «Васил Йонков — видатний соратник і товариш Василя Левського», в якій розповів про революційну діяльність Василя Йонкова. М. Валева опублікувала статтю з нагоди 120-річчя з дня народження Захарія Стоянова, однієї з найцікавіших та яскравих фігур у політичній і культурній історії Болгарії.

Належну увагу журнал приділяє питанням історіографії. В ньому, зокрема, широко висвітлені матеріали конференції з проблем болгарської історіографії другої світової війни, що проходила в Софії у травні 1972 р. В ній взяли участь болгарські історики та визначні балканісти з 13 країн світу.

Журнал «Векове» висвітлює також проблеми етнографії, археології, архівознавства. В розділі «Наукове життя» розповідається про роботу VII міжнародного конгресу архівістів. В. Георгієв опублікував матеріали про архівні документи початкового періоду болгаро-радянської дружби. На сторінках журналу значне місце відводиться бібліографії історичної літератури, що видається не тільки у Народній Республіці Болгарії, але й в інших країнах, рецензуванню праць зарубіжних вчених, які працюють в галузі балканістики. Зокрема, Є. Томашевські (ПНР) у своїй статті розповів про дослідження новітньої історії Болгарії у Польській Народній Республіці. Н. Станева присвятила свій огляд питанню розробки історії Болгарії у Радянському Союзі, зокрема, в працях учених-балканістів Краснодарського державного університету.

У «Векове» друкується різноманітна інформація про наукове життя за кордоном, повідомлення про міжнародні наукові конференції в галузі історії, в яких беруть участь болгарські історики.

Аналіз змісту журналу «Векове» за перші два роки видання дозволяє зробити висновок, що він як орган Болгарського історичного товариства служить науковим та педагогічним інтересам широкого кола читачів.

Е. М. Міщенко

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

*РАЗВИТИЕ СОВЕТСКОЙ
ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ, 1970—1974,
изд-во «Наука», М., 1975, 479 с.*

За п'ятиріччя від XIII до XIV Міжнародного конгресу історичних наук радянська історична наука пройшла великий і славний шлях розвитку, здобула чимало творчих перемог. Керуючись життєдайною теорією марксизму-ленінізму, історики СРСР успішно вивчали найважливіші проблеми історичного процесу — від найдавніших часів і до наших днів. Рецензована книга підбиває основні підсумки зробленого істориками Країни Рад у 1970—1974 рр. і є своєрідним звітом наших науковців XXV з'їздові КПРС.

Створення подібних узагальнюючих праць уже стало доброю традицією. Так, до XIII Міжнародного конгресу історичних наук, що відбувся в 1970 р. у Москві, було видано книгу «Работы советских историков за 1965—1969 гг.» (М., 1970) і ряд брошур, що характеризували доробок радянських істориків у різних галузях науки. Більшою універсальністю відзначається дане видання, в якому представлено усі основні напрями радянської історичної науки: вітчизняна історія періодів феодалізму, капіталізму, радянського суспільства, історіографічні дослідження, воєнно-історична література, історія зовнішньої політики СРСР і міжнародних відносин, історія стародавнього світу, візантінознавство, медієвістика, нова, новітня історія, слов'янознавство і балканістика, історія країн Азії та Північної Африки, Африки на південь від Сахари, США, Латинської Америки. Аналізуються основні дослідження в галузях археології, етнографії, археографії, архівознавства і спеціальних історичних дисциплін.

Важливою позитивною рисою книги є й те, що в ній вміщено нариси історіографії союзних республік, написані провідними вченими відповідних республік. Це дало можливість ознайомити читача з історичними працями, виданими мовами різних народів СРСР.

Рецензована книга є першим історіографічним дослідженням, в якому так повно подано радянську багатонаціональну літературу з історії. Раніше в подібних дослідженнях аналізувалися переважно праці, опубліковані російською мовою.

Це видання, за своїм жанром, займає проміжне місце між колективною монографією і збірником статей. Але, на наш погляд, ця книга ближче до монографій, оскільки висвітлює усі основні напрями наукових досліджень радянських істориків. Отже, з відповідними критеріями і будемо підходити до аналізу матеріалів книги.

Вона відкривається змістовним підрозділом, написаним академіками Є. М. Жуковим і Б. О. Рибаківим, про радянську історичну науку на сучасному етапі. Автори підкреслюють необхідність рішучого повороту істориків до розробки актуальних проблем комуністичного будівництва. Радянські вчені активно вивчають конкретні форми, в яких здійснюється історичний прогрес. Серед визначних досягнень радянської історичної науки виділяється завершення написання 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР». Автори відзначають ефективність діяльності проблемних Наукових рад, роботи конференцій, сесій та симпозіумів, розширення наукових контактів між радянськими істориками і вченими зарубіжних соціалістичних країн.

Для характеристики численної історичної літератури 1970—1974 рр. більшість авторів обрала саме монографічні дослідження та збірники, в яких особливо переконливо відображено найістотніші досягнення радянської історичної науки. Але цей принцип не завжди послідовно витримується в книзі. Зокрема, розділи з візантінознавства, медієвістики, історії країн Африки на південь від Сахари побудовані значною мірою на матеріалах періодичної преси та серійних видань. Складається враження, що цим авторам не вистачало даних для написання розділів тільки за нечисленними монографіями.

Глибоким аналізом історичної літератури та розвитку відповідних напрямів відзначаються підрозділи з історії Росії періоду капіталізму (XIX — початок XX ст.), з історії радянського суспільства, про історіографічні дослідження, зовнішню політику СРСР і міжнародні відносини, воєнно-історичну літературу, з історії стародавнього світу, середніх віків, нової, новітньої історії, слов'янознавства і балканістики, а також з історії країн Латинської Америки.

Чимало місця в книзі відводиться джерелознавчій основі історичних досліджень.

Кваліфіковано розкрито основні досягнення в археології, етнографії, археографії, архівознавстві, спеціальних історичних дисциплін.

У рецензованій книзі переконливо показано, що дослідження багатьох актуальних тем, за влучним виразом одного з авторів, «стимулювалось ювілеями» (стор. 23), зокрема такими, як 100-річчя від дня народження В. І. Леніна, 50-річчя утворення СРСР, 200-річчя селянської війни під проводом О. Пугачова.

Автори розкривають найважливіші дискусійні питання, які обговорювалися радянськими істориками за цей період. Стисло, але змістовно висвітлено хід дискусій про шляхи розвитку капіталізму в сільському господарстві Росії (стор. 45), робітничий клас нашої країни періоду імперіалізму (стор. 49). Однак на стор. 26 автори неконкретно пишуть про якісь «неоднакові рішення» радянських вчених з проблем рівня і характеру свідомості класових виступів селянства, співвідношення об'єктивних і суб'єктивних сторін селянських війн та їх результативності.

У книзі розповідається про основні наукові плани істориків, про фундаментальні праці, над якими вони зараз працюють, зокрема, «История СССР», «История Коммунистической партии Советского Союза», «История второй мировой войны», багатотомні історії республік — Української, Білоруської, Грузинської, Вірменської, Узбецької, Казахської, Азербайджанської, Естонської РСР та ін.

Як свідчать розділи з історіографії союзних республік, в них посилена увага приділяється проблемам їх сучасного розвитку, непорушній дружбі народів СРСР, викриттю буржуазних і буржуазно-націоналістичних фальсифікацій їх історії, висвітленню структурних змін у радянському суспільстві, соціально-економічній, політичній і культурній історії республік.

Творчий доробок науковців Української РСР висвітлюється не тільки у стислому, але змістовному розділі «Україна» (автор — директор Інституту історії АН УРСР, член-кореспондент АН УРСР А. Г. Шевелєв), а й в інших розділах книги, в яких, зокрема, згадуються і схвально оцінюються окремі праці, видані російською й українською мовами, періодичні та серійні видання на зразок збірників «Історичні джерела та їх використання», «Історіографічні дослідження в Українській РСР».

Нам здається, що при розподілі обсягу на розділи, присвячені різним республікам, слід враховувати загальну кількість виданих історичних праць та розмах науково-дослідної роботи в кожній з них.

У книзі зустрічаються окремі огріхи, суперечливі висловлення. Так, на стор. 65—66 автори твердять, що дослідження колективізації сільського господарства в Західній Україні тільки починається. Насправді вже вийшло чимало ґрунтовних

праць з цієї тематики¹. Іноді по-різному визначається характер однієї й тієї ж книги. Колективна монографія «Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади» на стор. 91 чомусь іменується збірником статей, а на стор. 368 визначена правильно. Колективна праця «История латышских стрелков» на стор. 107 віднесена до збірників.

У рецензованому виданні багато всіляких повторень. Особливо поширеним серед них є наведення повного заголовку будь-якої монографії в тексті та підрядковому посиланні на тієї самій сторінці (див. стор. 15, 41, 140, 225 та ін.). Значно економніше було б після назви книги в тексті вказати в дужках її вихідні дані і не повторювати цього заголовку в підрядкових посиланнях.

Одні й ті ж праці подібним чином аналізуються у різних підрозділах. Це стосується, зокрема, досліджень Г. Л. Арша (стор. 41 і 221), О. Д. Берлева (стор. 141—142 і 242). Особливо багато повторень в аналізі літератури про зовнішню політику США — в розділах про військово-історичні дослідження, міжнародні відносини та історію Сполучених Штатів (див. стор. 111, 127, 135, 138, 272—275, 277). На наш погляд, оскільки виділено окремий розділ про зовнішню політику СРСР і міжнародні відносини, в інших розділах доцільно було б зупинитись тільки на загальних питаннях розвитку та внутрішній історії певних країн. Взагалі, якби автори рецензованої книги уникли повторень, можна було б з однаковою повнотою висвітлити усі порушені питання.

Автори вміло розкривають спільне в працях, близьких за тематикою, але недостатньо показують найважливіші особливості кожної з них. Так, на стор. 202 зустрічаємо голослівне твердження про те, що праці Ю. Єгорова і Є. Кравченка, присвячені Народному фронту у Франції, «вдало доповнюють одна одну», а чим саме — читач може тільки здогадуватися. Це стосується також досліджень про робітничий рух у Західній Німеччині (стор. 206). Відмінності подібних праць слід обов'язково показувати вже тому, що недоцільно публікувати книжки, схожі між собою, як близнюки. До однакової теми може бути різний підхід, кожний автор акцентує увагу на певних сторонах теми і т. д.

Книга закінчується дуже потрібним покажчиком імен, який допомагає користу-

¹ Найважливіші з них: М. К. Івасюта. Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях Української РСР. К., 1962; його ж. Розвиток колгоспного ладу в західних областях Української РСР. К., 1960; Й. Д. Черниш. Комуністична партія України — організатор соціалістичних перетворень на селі в західних областях УРСР (1939—1958). Львів, 1963.

ватися нею. Шкода тільки, що не включено покажчика колективних монографій та збірників.

Незважаючи на окремі недоліки, книга «Развитие советской исторической науки, 1970—1974», яка написана висококваліфікованими фахівцями, заслуговує високої оцінки як узагальнюючий твір великого

ідейно-теоретичного значення. Це — настільна книга кожного історика. Вона допомагає уважно оглянутися на пройдений шлях, щоб з новими силами самовіддано працювати на благо славної Радянської Вітчизни і рідної Комуністичної партії.

А. В. Санцевич

КРИВОМУ РОГУ 200.
ИСТОРИКО-ЭКОНОМИЧЕСКИЙ ОЧЕРК,
изд-во «Промінь», Днепропетровск, 1975,
208 с.

У травні 1975 р. трудящі Кривого Рога відзначили 200-річчя з дня заснування свого міста. Революційному минулому та героїчному сучасному орденосного міста присвячена рецензована колективна монографія.

Її автори — партійні та наукові працівники, журналісти, краєзнавці — багато зробили щодо добору цікавих фактів, визначення основних етапів розвитку Кривого Рога, використовуючи архівні джерела, статистичні дані, спогади, деякі невідомі досі документи. Зокрема, директор Криворізького музею Я. Г. Ракітін та старий більшовик О. Д. Пспов після довгих пошуків знайшли в архівах документи, завдяки яким стала відомою дата заснування міста Кривого Рога та походження його назви. Авторі рецензованої праці ведуть розповідь з початку заснування міста до сьогоденних героїчних буднів трудівників Кривого Рога.

У зв'язку з відкриттям великих родовищ залізної руди криворізька земля почала приваблювати багатьох гірничопромисловців дореволюційної Росії. Вже на початку ХХ століття у Кривбасі діяло 79 рудників. З розвитком гірничорудної промисловості в 1890—1892 рр. було побудовано перший чавуноливарний завод. З його відкриттям з'явилася на Криворіжжі нова галузь промисловості — металургійна. Народження гірничого басейну та розвиток металургійної промисловості поклали початок формуванню пролетаріату.

Робітничий клас Кривбасу відіграв визначну роль у революційних подіях 1905 р. Авторі рецензованої праці показали початок діяльності соціал-демократичної організації Криворіжжя, її керівний осередок, вперше використали той фактичний матеріал, що пощастило знайти в архівах. Цим визначається позитивна сторона рецензованої праці. Наведений в книзі великий статистичний матеріал наводить на думку, що автори ставили за мету показати, які кількісні та якісні зміни відбулися на криворізькій землі за часів Радянської влади.

Заслужують на увагу розділи книги, де йдеться про відбудову Кривбасу після

Великої Жовтневої соціалістичної революції. Піднявши його з руїн, що були заповідані в роки громадянської війни та іноземної інтервенції, криворізька партійна організація очолила боротьбу трудящих за розвиток і даліше зміцнення Криворізького гірничорудного басейну.

Пам'ятною датою для криворізьців є 16 червня 1931 р. Саме в той день розпочалося будівництво перших 4 доменних печей на Криворізькому металургійному заводі ім. В. І. Леніна. Поряд із спорудженням заводу-гіганта будувалися нові шахти, реконструювалися старі.

У книзі дається характеристика стахановського руху в Кривбасі. Наприкінці 1935 р. тут уже було 4374 ударники праці. Золотими літерами вписано в трудовий літопис Кривбасу ім'я відомого в країні бурильщика О. І. Семиволоса, який, застосовуючи нові методи праці, виконав денну виробничу норму на 1200%. Почин знатного бурильщика знайшов послідовників далеко за межами Кривбасу. За роки соціалістичного будівництва Кривий Ріг став одним з визначних індустриальних центрів нашої країни. Разом з його розвитком зростав і робітничий клас.

Напад німецько-фашистських загарбників на нашу соціалістичну Батьківщину припинив бурхливе зростання Кривого Рога. Розповідаючи про тимчасову фашистську окупацію міста і героїчну боротьбу підпільних груп, автори рецензованої книги використали чимало нового документального матеріалу.

У післявоєнні роки з допомогою всієї країни місто відродилося. Зусиллями всього радянського народу міцнів і розширювався гігантський металургійний комплекс Півдня країни. За визначні заслуги трудящих міста в господарському і культурному будівництві, у виконанні завдань восьмого п'ятирічного плану по розвитку гірничорудної та металургійної промисловості місто Кривий Ріг було нагороджено орденом Леніна.

За роки восьмої п'ятирічки багатотисячний колектив Кривбасу добився значних успіхів. Зокрема, металурги перевиконали п'ятирічні завдання по виробництву чавуну, сталі, прокату. Автоматизація і механізація виробничих процесів знайшли гарячу підтримку у криворізьких умільців. За роки восьмої п'ятирічки вони подали 20 717 пропозицій і майже 200 винаходів, що дало можливість заощадити 19,6 млн.

крб. Будівництво та достроковий пуск найбільшої в світі доменної печі № 9 є яскравим свідченням трудової і політичної активності, професійної майстерності та творчого ентузіазму криворіжців. Ці історичні події широко відображені в монографії.

Рецензована праця не позбавлена окремих недоліків. В ній, зокрема, недостатньо показано соціально-політичні зміни, що ста-

лися в Кривбасі за Радянської влади, роль робітничого класу в управлінні державою та виробництвом. Недосить висвітлено інтернаціональні зв'язки Кривбасу із зарубіжними соціалістичними країнами. Але ці недоліки не знижують загально-го позитивного враження від рецензованої монографії.

М. М. Купа

Д. М. КЛЮЄНКО, В. В. ЧАБАНЕНКО.
СТУПЕНІ МУЖНОСТІ,

вид-во «Промінь»,
Дніпропетровськ, 1975, 123 с.

Минуло понад 30 років відтоді, як відгрімилі останні залпи Великої Вітчизняної війни. Час все далі відсуває від нас тяжкий період в історії нашої Батьківщини, але він безсилий применшити подвиг радянського народу, який під керівництвом Комуністичної партії вщент розбив гітлерівський фашизм.

У боях з німецько-фашистськими загарбниками мільйони радянських воїнів були нагороджені орденами і медалями, понад дві з половиною тисячі бійців стали повними кавалерами ордена Слави. Близько 350 з них проживають на Україні.

Про уродженців і жителів Кіровоградщини й Черкащини, які мужньо захищали Радянську Вітчизну і були нагороджені орденами Слави трьох ступенів, розповідається в рецензованій книзі.

З першого і до останнього дня війни забезпечував надійним зв'язком артилерію 138-го гвардійського артилерійського Червонопрапорного полку 67-ї гвардійської стрілецької дивізії М. І. Жосан. Часто, ризикуючи життям, під ворожими кулями, вибухами артилерійських снарядів Микола Жосан усував пошкодження кабелів зв'язку. Так, при створенні плацдарму на Західній Дніні, в районі села Сиротине, він організував безперервний зв'язок із спостережним пунктом командира полку, з'єднавши перебитий кабель у восьми місцях. М. І. Жосан першим серед своїх земляків-кіровоградців став кавалером трьох орденів Слави.

Не можна без хвилювання читати нарис про учасника параду Перемоги в Москві у 1945 р. О. П. Іванькова. Але це було згодом. До цього — успішне навчання в артилерійському училищі, по закінченні якого молодий командир гармати був направлений на фронт. Разом із своїми бойовими побратимами брав участь у битві на Курській дузі, визволенні Донбасу, Запорізької та Кіровоградської областей, у Корсунь-Шевченківській битві, форсуванні Південного Бугу, боях за визволення Румунії, Угорщини, вибивав приречених гітлерівсь-

ких воєк з Карпат, громив своєю гарматою рештки власців в Альпах.

Груди хороброго артилериста прикрашено орденами Слави трьох ступенів, орденом Червоної Зірки та кількома медалями. У березні 1944 р. комсорга батареї 223-го кавалерійського полку було нагороджено Почесною грамотою ЦК ВЛКСМ.

Кожен нарис рецензованої книги — це яскраві сторінки мужності, відваги, самовідданості радянських людей у боротьбі проти німецько-фашистських загарбників. Узяти хоча б розповідь про І. І. Іщенко. Вісімнадцятирічним хлопчиною пішов він на фронт у грудні 1943 р. За бойові подвиги Батьківщина нагородила його трьома орденами Слави та п'ятьма медалями.

На сторінках книги яскраво відображено непорушну дружбу радянських народів. Визволяючи Кіровоградщину, героїчні подвиги здійснили представники багатьох республік нашої країни. Серед них повними кавалерами ордена Слави стали росіяни, українці, удмурт, татарин. Про них читач дізнається з останнього розділу.

Не всі герої, про яких розповідає книга, дожили до світлого дня Перемоги, загинувши у боях за визволення Батьківщини. Ті, що залишилися живими, своєю працею примножують славу нашої Вітчизни. В багатьох з них до бойових нагород добавились відзнаки за трудові досягнення.

Автори провели велику дослідницьку роботу, зустрілися майже з усіма живими героями своєї книги — повними кавалерами ордена Слави, яскраво розповіли про подвиги, здійснені ними в ім'я незалежності й свободи нашої Батьківщини. На жаль, деякі нариси дещо загальною за змістом, не розкривають повною мірою бойових біографій радянських патріотів. Не до всіх нарисів подано портрети їх героїв, зокрема, М. З. Крюкова, М. Д. Нестеренка, І. Т. Овчаренка.

Але, незважаючи на ці недоліки, книга «Ступені мужності», безперечно, стане в нагоді пропагандистам у вихованні підрастаючого покоління на ратних подвигах радянських людей у роки Великої Вітчизняної війни.

В. І. Кучер

В. СКОРОБОГАТОВ.

НА АСТРАХАНСКОМ НАПРАВЛЕНИИ.
ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ ОЧЕРКИ,

Калмыцкое книжное издательство, Элиста,
1975, 180 с.

В знаменні дні, коли радянський народ відзначав 30-річчя своєї славної Перемоги у Великій Вітчизняній війні, у далекому від України м. Елиста вийшла у світ рецензована книжка. Місцева преса й газети Поволжя уже відгукнулись на це, варте уваги дослідників і широкого читацького загалу, видання.

Як вагомий внесок у сучасну історіографію Калмицької АРСР*, достовірне джерело для вивчення бойових дій частин Радянської Армії на одній з ділянок Сталінградського фронту, відзначена нашими дослідниками і попередня праця В. Скоробогатова — «28-я в боях за Калмыкию» (Элиста, 1968).

Про астраханський напрям автори історичних та воєнно-історичних досліджень аж до останнього часу дуже мало писали, у кращому разі — тільки згадували. В рецензії немає можливості, а в даному випадку й потреби переказувати хід жорстоких, виснажливих боїв та загальну обстановку на цій ділянці фронту. Автор розповідає про бойові будні захисників радянської землі, віддає належне легендарній битві на берегах Волги, яка «справила вирішальний вплив на хід боїв на всіх фронтах, у тому числі й на бої, що точилися в калмицьких степах», й водночас говорить про внесок у перемогу над ворогом 28-ї армії, де він був помічником начальника політвідділу.

У розповідях про бої на астраханському напрямі — ніякого перебільшення окремих подій і вчинків людей, згущення фарб... Але війна є війна, і навіть про неймовірні випробування воїнів, надзвичайно важкі умови ведення боїв серед голого степу автор пише спокійно, не шукаючи «співчуття» у читача, не протиставляючи свій фронт тим, де «було легше». І все ж читач відчує колючий дошкульний вітер і люті морози в калмицьких степах,

* Див. напр.: М. Л. Кичиков. Во имя победы над фашизмом. Очерки истории Калмыцкой АССР в годы Великой Отечественной войны. Калмыцкое книжное издательство, 1970; й о г о ж. Автореферат диссертации на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук; та ін.

де не вистачало палива навіть для польових кухонь.

На сторінках книги В. Скоробогатова подано десятки нарисів про великі й «малі» подвиги фронтовиків на астраханському напрямі, і читач на основі цих матеріалів зробить безпомилковий висновок про масовий героїзм синів і дочок радянського народу в роки суворих випробувань. Всі вони ділили порівну радість перемог і гіркоту невдач, вірили у справедливість і торжество своєї справи.

Цілком зрозуміло, що справа Радянської Армії — то справа всього нашого народу. Торжество її забезпечили єдність фронту і тилу, непохитна дружба народів. І хоч автор всі ці положення не виділяє, вони є серцевиною історичних нарисів, вони — у самій суті розповідей книги «На астраханском направлении».

Погляд автора звернутий не тільки в минуле. На сторінках книги — й життя сьогодення. У калмицьких степах, де в дні Сталінградської битви клекотало пекло ненависної війни, розквітають міста і села, плодородять степ і пустеля.

...У лютому 1973 р. на місці колишнього фронту (напряму) зібралися ветерани 28-ї армії — сини народів-братів нашої великої радянської родини. Серця їх були сповнені радістю за успіхи калмицького народу, глибоко вдячного своїм захисникам. Учасники хвилюючої зустрічі написали листа трудящим республіки, на прапорі якої полум'яніють ордени Леніна, Жовтневої Революції і Дружби народів.

Ветерани війни, у тому числі й автор рецензованої книги, — часті гості Калмицької АРСР, беруть активну участь у її громадсько-політичному житті. За заслуги у комуністичному вихованні трудящих і плідну роботу по вивченню і висвітленню історії республіки в роки Великої Вітчизняної війни викладачеві Київського інституту народного господарства ім. Д. С. Коротченка Володимирові Петровичу Скоробогатову присвоєно почесне звання Заслуженого працівника культури Калмицької АРСР.

Завершуючи розповідь про книгу, відзначимо, що документальні нарис В. Скоробогатова вчать бойові традиції славної Радянської Армії, цінити велику дружбу народів нашої країни, загартовану в праці й боях. Її поява — відрядне явище, показовий фактор дальшого зміцнення ділових, творчих зв'язків між діячами культури наших республік.

Л. О. Сцярко

**ПОЛЬША И РУСЬ.
ЧЕРТЫ ОБЩНОСТИ И СВОЕОБРАЗИЯ
В ИСТОРИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ
РУСИ И ПОЛЬШИ XII—XIV вв.,
изд-во «Наука», М., 1974, 424 с.***

Дослідження «Польша и Русь» — колективна праця польських і радянських істориків-медієвістів, в якій висвітлюються кардинальні проблеми історичного розвитку обох держав у XII—XIV ст. Достойством рецензованої книги є те, що вона написана в історико-порівняльному аспекті. Застосування цього методу дає змогу зробити широкі наукові узагальнення і висновки, показати певний паралелізм в історичному розвитку країн і народів, а також з'ясувати його специфічні особливості.

Коло проблем, порушених у книзі, надзвичайно велике і різноманітне. Одне з центральних місць у ній займають питання спільності соціально-економічного, державно-правового, політичного і культурного розвитку Польщі і Русі XII—XIV ст. Проблема генезису феодальних відносин, характеру джерел і значенню нового періоду — періоду феодальної роздробленості присвячені цікаві статті В. Т. Пашуто «Історичне значення періоду феодальної роздробленості на Русі», Б. О. Рибакова «Політичні ідеї руських літописців XII ст.», Л. В. Черепніна «Шляхи і форми політичного розвитку руських земель XII — початку XIII ст.», а також польських учених — К. Мислинського «Бранденбург, хрестоносці і втрата Польщею Західного Помор'я» і С. Руссоцького «Мазовецька державність у період феодальної роздробленості (XIII—XIV ст.)». Деяких питань доби класичного феодалізму торкається в статті «Київ і Південна Русь у період феодальної роздробленості» П. П. Толочко.

Автори збірника приділяють значну увагу соціально-економічним і державно-правовим аспектам проблеми. Їм присвячені, зокрема, змістовні нариси Я. М. Шапова «До історії співвідношення світської і церковної юрисдикції на Русі в XII—XIV ст.», Ю. М. Юргініса «Польське «ополе» і литовський «лаукас», Г. Самсоновича «Міське самоуправління в історії Польщі періоду феодальної роздробленості», О. М. Рапова «До питання про боярське землеволодіння на Русі в XII—XIII ст.», Б. Н. Флоря «Еволюція імунітету світських феодалів у період утворення єдиних Польської і Російської держав», М. О. Мохова «Молдавський торговий шлях у XIV—XV ст.».

У ряді розділів чітко видно шляхи подолання феодальної замкнутості і процес зародження об'єднавчих тенденцій в польських і руських землях у XIV ст. Стосов-

но історичного процесу в Польщі ці питання розглядаються у статті А. Гейштора «Етнічна і регіональна спільність у польському середньовіччі», а стосовно історії Русі — в статтях В. В. Мавродіна «Проблема розвитку національної самосвідомості на Русі наприкінці XIII — на початку XV ст.», П. Н. Максимова «Загальнонаціональні і локальні особливості руської архітектури XII—XIV ст.», В. А. Кучкіна «Нижній Новгород і Нижегородське князівство в XIII—XIV ст.».

Ролі зовнішніх, міжнародних факторів у складних доцентрових процесах феодальної концентрації на руських і польських землях у XII—XIV ст., а також виникнення великих державних об'єднань у Східній Європі в XIV—XV ст. присвячені статті Г. Ловм'яньського «Роль рицарських орденів у Прибалтиці (XIII—XIV ст.)», Р. Хека «Феодальна роздробленість у Сілезії». Основна увага авторів цих статей зосереджена на негативному впливові політики німецьких феодальних держав на процеси консолідації польських земель у XIII—XIV ст. Значення зовнішніх факторів в історичному розвитку Русі розглядається у статті Г. Г. Літавіна «Особливості русько-візантійських відносин у XII ст.».

У рецензованому збірнику досить ґрунтовно розкрито й проблеми культурного розвитку Східної Європи XII—XIV ст. (статті А. І. Рогова «Русь і Польша в їх культурному спілкуванні в XIV — на початку XV ст.» і Я. Д. Ісаєвича «З історії культурних зв'язків Галицько-Волинської Русі із західними слов'янами в XII—XIII ст.»).

Історіографічні та джерелознавчі проблеми розглядаються в цікавих статтях І. Б. Грекова «Ідейно-політична спрямованість літературних пам'яток феодальної Русі кінця XV ст.», М. Є. Бичкової «Окремі моменти історії Литви в інтерпретації російських генеалогічних джерел XVI ст.», Є. Охманського «Гедиміновичі — «правнуки Сколомєндови», А. Поппе «До вивчення староруської верві».

Усі перелічені питання, навіть ті нечисленні з них, які викладено коротко, у вигляді тез, дають змогу читачам ознайомитися із паралельними, багато в чому аналогічними за характером явищами, що відбувалися в соціально-економічному, політичному та культурному житті Польщі і Русі протягом XII—XV ст., особливостями історичного розвитку обох країн у феодальну добу, зумовленими значною мірою різним ступенем інтенсивності тождних за змістом історичних процесів. У цьому полягає одне з головних достоїнств книги.

Однак праця не позбавлена й певних недоліків. Зокрема, внаслідок того, що у порівняно невеликій книзі порушено дуже багато проблем, деякі з них висвітлені недостатньо ґрунтовно. Не можна погодитися також з окремими положеннями і вис-

* Редакційна колегія: акад. Б. О. Рибаків (відповідальний редактор), М. Є. Бичкова, І. Б. Греков, Я. М. Шапов.

новками авторів деяких статей. Наприклад, на стор. 11 твердиться, що «феодална роздробленість породжувала тенденцію до єдності». Правильніше, на наш погляд, було б сказати, що тенденція до єдності пробивала собі шлях, незважаючи на феодалну роздробленість. Данило Заточник «судить про рядовичів» не «з точки зору розореної людини» (стор. 22), а з точки зору розореного дрібного феодала. Неправильне твердження, нібито віче на Русі виросло «з народних зборів додержавного часу» (стор. 47). Адже навіть у додержавний період віче не було народними зборами в повному розумінні цих слів, а лише зборами або органом влади повноправних голів патріархальних сімей і родів. Навряд чи можна, виявляючи причини феодалної роздробленості в Сілезії, бачити роль «основного фактору» в тому, що тут відбувалося «розростання місцевої вітки (династії. — *І. Р.*) Пястів» (стор. 103). Не тільки в XIII—XIV ст., а й значно пізніше «польські землі... не були настільки згуртованим єдиним економічним організмом, щоб усі вони могли бути однаково заінтересовані в Помор'ї» (стор. 135). Наявно неясним, розпливчастим є твердження, ніби мазовецькі князі, «копіюючи соціальні групи, які сприяли цьому (економічному. — *І. Р.*) розвитку... знаходили в них... схвалення, основане на переконанні, що вони виконують функцію організаторів життя суспільства» (стор. 147). Боярство було не просто «одним з основних станів Київської держави» (стор. 190), а найбільш привілейованою групою пануючого стану феодалів. Навряд чи можна безза-

стережно погодитися з тезою, нібито в XII ст. «Візантія вперто не давала нікому з руських князів згоди на встановлення митрополічної кафедри, крім київської, тому що з дальшим ослабленням єдності Русі... загроза половецького степу стала б загрозою для імперії» (стор. 211). Дещо однобічною є характеристика князя Андрія Боголюбського: «Ми не бачимо в ньому нічого іншого, крім виняткової жорстокості, честолюбного прагнення до самовладдя в своїй землі і старшинства на Русі» (стор. 231). Крім того, невідомо, хто вважав Андрія Боголюбського «державним діячем нового типу» (стор. 231). Недоцільно говорити про розвиток «взаємовідносин держави і панівного класу» (стор. 323), бо, як відомо, держава є апаратом влади пануючого класу. Не можна також погодитися з висловлюванням, нібито в XII—XIV ст. «міське самоуправління зосередило свою головну увагу на організації виробничої діяльності міста» (стор. 348), бо насправді воно «дбало», насамперед, про забезпечення «соціального миру» і «порядку», виробничу ж діяльність «організовували» міські корпорації ремісників (цехи), окремі хазяї тощо. Не зовсім вдалим є твердження, що «політика Ординської держави у Східній Європі» була «далекосяжною і скоординованою» (стор. 380).

В цілому рецензований збірник статей, безперечно, є цінним внеском у дальшу розробку однієї з важливих, але маловивчених проблем — ранньої історії Русі і Польщі.

І. Г. Рознер

*А. К. МАРТИНЕНКО,
УІЛЬЯМ ГАЛЛАХЕР,*

Політвидав України, К., 1974, 230 с.

Рецензована праця присвячена життю та революційній діяльності визначного діяча англійського робітничого руху, одного з організаторів і керівників Компартії Великої Британії Уільяма Галлахера. Син робітника і сам робітник-металіст він усе своє свідоме життя віддав служив справі пролетаріату.

Як зазначає автор, вже з юнацьких років Уільям відчув на собі несправедливість капіталістичної дійсності. У нього виникало багато питань, на які він шукав відповіді у робітничому середовищі. Пізніше, працюючи на заводі в Клайді, Галлахер брав активну участь у боротьбі трудящих за поліпшення їх матеріального становища.

Звістка про перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції в Росії і ленінська програма негайного укладення миру між народами без анексії і контрибуцій зустріли схвалення і загальну підтримку серед англійських робітників. Майже кож-

ного дня, підкреслюється в книзі, У. Галлахер виступав на мітингах, що проходили під гаслом: «Справа Росії — наша справа!» Його полум'яний пролетарський інтернаціоналізм виявився в найактивнішій участі в русі проти інтервенціоністської політики британської буржуазії, на захист молодого Країни Рад.

А. К. Мартиненко правильно відзначає, що в ті роки У. Галлахер ще схилився перед стихійністю в робітничому русі, не зовсім розумів необхідність згуртування революційних сил у бойову пролетарську партію, виступав проти участі робітників у тред-юніоніх, лейбористській партії, парламенті. У подоланні цих помилок визначну роль відіграли праця В. І. Леніна «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі» та особисті контакти із засновником першої у світі Радянської держави, які допомогли йому глибше зрозуміти велике вчення марксизму, стати послідовним марксистом-ленінцем. Розділ про перебування Галлахера у Москві на II конгресі Комінтерну та його бесіди з В. І. Леніним є одним з найкращих у рецензованій праці.

Саме під впливом настанов В. І. Леніна У. Галлахер боровся за створення на ле-

нінських організаційних засадах Компартії Великої Британії, а згодом став одним з її засновників.

У період між двома світовими війнами Галлахер брав активну участь в роботі Комінтерну та ідейному розгромі угодовства правих лідерів лейбористської партії, профспілок. Ставши першим комуністом-депутатом англійського парламенту, він протягом 15 років виступав від імені КПВ. Його промови були блискучими, запальними. Він завжди давав відсіч на прями чи завуальовані випадки реакційних депутатів проти робітників.

Особливо активну діяльність Галлахер розгорнув напередодні і під час другої світової війни. Він був єдиним депутатом, який рішуче виступив проти Мюнхенської змови і зрадницької політики британського уряду. «Я протестую проти того, — заявив Галлахер, — щоб Чехословаччина була принесена в жертву!». Пізніше, під час обговорення цього питання у палаті громад, він наголосив, що «Чемберлену та його банді» місце серед воєнних злочинців. Галлахер брав найактивнішу участь в кампанії за відкриття другого фронту, яку очолили комуністи, невтомно працював над зміцненням англо-радянських відносин.

Як підкреслює автор, у післявоєнні роки У. Галлахер неухильно і послідовно захищав справедливу миролюбну політику Радянського Союзу, інших соціалістичних країн, що їх в роки «холодної війни» поливали брудом як консервативна «опозиція», так і лейбористська більшість парламенту. «Я виголошував промови, — згадував

він, — перебивав ораторів репліками, ставив довгі запитання, і усе це було спрямоване на те, щоб порвати непомітне павутиння брехні, яким депутати у своїх промовах намагалися облутати Радянський Союз, супроводжуючи це нечуваним плазуванням перед Сполученими Штатами».

Все своє життя Галлахер з надією звертав погляди на СРСР. «Слова Леніна, що тепер перевіркою для кожного, хто вважає себе соціалістом, буде його ставлення до Радянського Союзу, — говорив він у своєму виступі на XXV з'їзді КПВ (квітень 1957 р.), — вірні сьогодні так само, як і на той час. Ми представляємо англійську партію, і ми завжди повинні боротися за перемогу робітничого класу Великої Британії і служити його інтересам... Але в той же час ми завжди повинні пам'ятати про те, що у боротьбі за мир і соціалізм могутній Радянський Союз є головною силою й керівником».

Цікавою і потрібною є праця про видатного діяча англійського і світового комуністичного руху, яскраво і переконливо змальована автором ця колоритна фігура. Як влучно підкреслює А. К. Мартиненко, життєвий шлях У. Галлахера, його революційна діяльність є прикладом для багатьох молодих англійських комуністів у боротьбі за справу соціального визволення трудящих, за комуністичні ідеали. Радянський читач з інтересом прочитає книжку про революціонера-ленінця — «невгамовного, живого, завжди активного у боротьбі».

В. О. Горбик

Хроніка та інформація

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ, ПРИСВЯЧЕНА 70-РІЧЧЮ ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

17 листопада 1975 р. в Києві відбулася республіканська наукова конференція, присвячена 70-річчю революції 1905—1907 років у Росії. Її організували Інститут історії партії при ЦК Компартії України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Вища партійна школа при ЦК Компартії України, Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, Секція суспільних наук АН УРСР.

У роботі конференції взяли участь завідувачі відділами ЦК Компартії України Ю. Н. Єльченко і Ф. М. Рудич, відповідальні працівники партійних, радянських і громадських організацій, ветерани партії, вчені, викладачі Вищої партійної школи і вузів, пропагандистський актив столиці України.

Вступним словом конференцію відкрив ректор Вищої партійної школи при ЦК Компартії України д. екон. н., проф. В. І. Загородній. Учасники наукової конференції заслухали чотири доповіді.

Директор Інституту історії партії при ЦК Компартії України чл.-кор. АН УРСР В. І. Юрчук у своїй доповіді «Революція 1905—1907 років у Росії — перша народна революція епохи імперіалізму» підкреслив, що перша російська революція відкрила новий період у всесвітній історії — період політичних потрясінь, період боротьби робітничого класу Росії за своє соціальне й національне визволення, за встановлення диктатури пролетаріату. Революція була підготовлена всім ходом історичного розвитку Росії, куди перемістився центр світового революційного руху, глибинними соціальними процесами, зокрема процесом переростання капіталізму у свою вищу стадію — імперіалізм. Основною рушійною силою і вождем цієї революції, яка стала генеральною репетицією і прологом Великому Жовтню, був пролетаріат у союзі з селянством, на чолі з партією більшовиків.

Ректор Вищої партійної школи при ЦК Компартії України В. І. Загородній у доповіді «Обґрунтування В. І. Леніним ідеї гегемонії пролетаріату в народній революції» підкреслив, що В. І. Ленін як найвидатніший теоретик збагатив скарбницю марксизму новими висновками і положеннями про гегемонію пролетаріату в народ-

ній революції, глибоко обґрунтував роль і значення марксистської партії у цій революції. Робітничий клас є гегемоном, керівником визвольної боротьби всіх трудящих не лише завдяки своїй організованості та свідомості, але й тому, що він найбільш повно і послідовно виражає інтереси всіх трудящих. Необхідною умовою здійснення гегемонії пролетаріату, перемоги народної революції є міцний союз робітників і селян та керівництво марксистсько-ленінської партії. В 1905 р. революційною творчістю мас були створені перші Ради робітничих депутатів — масові політичні організації трудящих, що стали прообразом Радянської влади. Революція 1905—1907 рр. пробудила національно-визвольний рух, що сприяло інтернаціональному згуртуванню всіх націй і народностей Росії.

Зав. кафедрою історії КПРС Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському державному університеті д. і. н., проф. П. М. Шморгун у доповіді «Більшовицькі організації України в революції 1905—1907 років» підкреслив, що історія Комуністичної партії України — невід'ємної складової частини КПРС — нерозривно зв'язана із загальноросійським революційним рухом, з діяльністю засновника і вождя Комуністичної партії і Радянської держави В. І. Леніна. Доповідач висвітлює діяльність партійних організацій України напередодні і в період революції, вказав на величезну роль В. І. Леніна у створенні й організаційному зміцненні більшовицьких організацій на Україні, які, керуючись ленінськими вказівками і рішеннями III з'їзду партії, піднімали робітничий клас і селянство на збройну боротьбу проти царизму.

Директор Інституту історії АН УРСР чл.-кор. АН УРСР А. Г. Шевелев, який виступив з доповіддю «Міжнародне значення першої революції в Росії», зазначив, що уроки революції озброїли широкі трудящі маси досвідом боротьби за своє соціальне й національне визволення. За роки революції робітничий клас і селянство нашої країни пройшли велику школу політичного виховання. Революція показала трудящим, що лише спільна боротьба усіх народів Росії на чолі з робітничим класом може привести до повалення самодер-

жавства і встановлення диктатури пролетаріату.

Революція 1905—1907 рр. у Росії сприяла революціонуванню широких трудящих мас, піднесенню революційного руху в усьому світі. Російські робітники йшли в авангарді світового пролетаріату. Революція справила великий вплив на розвиток страйкового руху в капіталістичних кра-

їнах та національно-визвольного руху в Азії. Вона сприяла консолідації лівих груп у європейському робітничому русі, показала правильність і життєву силу марксистсько-ленінської теорії.

Учасники конференції поклали квіти до пам'ятника В. І. Леніну.

І. В. Хміль

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ СЕМІНАР-НАРАДА ВETERANІВ ПАРТІЇ

22—23 жовтня у приміщенні Київського філіалу Центрального музею В. І. Леніна відбувся республіканський семінар-нарада керівників секцій і пропагандистського активу ветеранів партії при товаристві «Знання» Української РСР. Його відкрив голова правління товариства, член-кореспондент АН УРСР І. І. Кондильєнко.

З доповіддю «Актуальні питання ідеологічної роботи партійної організації республіки та завдання активу секцій ветеранів партії» виступив завідуючий відділом пропаганди і агітації ЦК Компартії України Ю. Н. Єльченко.

Про роботу комсомольських організацій республіки по ідейному вихованню молоді в світлі вимог XXIV з'їзду КПРС і XVII з'їзду ВЛКСМ розповів секретар ЦК ЛКСМ України Г. Д. Максименко.

З лекцією «Зовнішньополітична діяльність Комуністичної партії Радянського Союзу по реалізації Програми миру, розробленої XXIV з'їздом КПРС» виступив кандидат філософських наук С. І. Каленюк.

На питаннях роботи Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС щодо подання науково-методичної допомоги ветеранам партії спинився заступник директора Інституту к. і. н. П. І. Павлюк. Він підкреслив, що працівники Інституту і партійних архівів республіки постійно проводять різнобічну роботу серед ветеранів партії. Тільки за післявоєнні роки підготовлено і видано більше 20 збірників спогадів Інститутом та обласними

партійними і державними архівами. У лютому 1975 р. Інститут провів нараду керівників районних Рад ветеранів партії м. Києва, на якій йшла розмова про перспективи роботи з ветеранами партії та активними учасниками соціалістичного будівництва і Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945 рр. Нині ведеться робота по складанню перспективного плану написання спогадів та збору документів.

Питанням дальшого поліпшення роботи секцій ветеранів партії присвятив свій виступ голова секції ветеранів партії при правлінні товариства «Знання» УРСР Ф. З. Минайленко. Він відзначив, що понад 4 тис. чол., об'єднаних у 290 секціях при правліннях товариства «Знання» УРСР, активно пропагують ідеї марксизму-ленінізму, є надійними помічниками партійних організацій у вихованні трудящих на революційних, бойових і трудових традиціях партії і народу.

Учасники семінару-наради обмінялися досвідом, підбили підсумки роботи секцій, накреслили заходи активізації їх діяльності, розглянули рекомендації, спрямовані на дальше поліпшення пропаганди ідей марксизму-ленінізму.

Учасники семінару-наради поклали квіти до пам'ятника В. І. Леніну, відвідали Київський філіал Центрального музею В. І. Леніна та Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 років.

В. В. Воробйов

РАДЯНСЬКО-ЧЕХОСЛОВАЦЬКИЙ СИМПОЗИУМ «ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТОК СПІВДРУЖНОСТІ СОЦІАЛІСТИЧНИХ КРАЇН»

23—26 вересня 1975 р. у Мінську відбулося чергове засідання симпозиуму, організоване Комісією істориків Радянського Со-

юзу і Чехословацької Соціалістичної Республіки та Науковою радою АН СРСР з проблеми «Світова соціалістична система».

На цьому засіданні було всебічно розглянуто одну з найважливіших проблем сучасної історичної науки — «Формування і розвиток співдружності соціалістичних країн». У його роботі взяли участь не тільки історики, але й економісти, правознавці, філософи, вчені інших спеціальностей. Було заслухано 21 доповідь, 26 повідомлень та виступів у дискусії з різноманітних питань цієї теми.

Симпозіум відкрився вступними доповідями голови радянської частини Комісії істориків СРСР — ЧССР, заст. директора Інституту слов'янознавства і балканістики АН СРСР, д. і. н., проф. О. І. Недорезова та голови чехословацької частини Комісії, віце-президента АН ЧССР, акад. Й. Поуліка.

Включені до програми доповіді радянських і чехословацьких вчених були присвячені розгляду передумов формування співдружності соціалістичних країн, принципів взаємовідносин і розвитку співробітництва між ними. Важливе місце в роботі симпозіуму приділялося висвітленню ролі культурного співробітництва в об'єднанні народів країн соціалізму. Було розглянуто також радянську і зарубіжну історіографію з проблем створення і розвитку соціалістичних країн.

З доповіддю «Історичні, суспільно-політичні та соціальні передумови формування співдружності соціалістичних країн» виступив к. і. н. В. Меліхар (Чехословацько-радянський інститут Чехословацької Академії наук — ЧСАН).

Одній з найважливіших проблем розвитку соціалістичного суспільства було присвячено доповідь д. і. н. О. І. Недорезова «Зміни соціально-класової структури соціалістичних країн та їх вплив на зміцнення соціалістичної співдружності», в якій всебічно висвітлювалася динаміка соціального розвитку суспільства братніх країн, підкреслювалася провідна роль робітничого класу в ньому та вплив соціально-класових змін на внутрішню і зовнішню політику соціалістичних держав.

Д. і. н. Й. Грозієнчик (Інститут історії європейських соціалістичних країн Словацької Академії наук — САН) виступив на симпозіумі із змістовною доповіддю «До питання про історичні передумови соціалістичної інтеграції».

Симпозіум у Мінську відзначався дружньою дискусією, що розгорнулася після заслухання згаданих доповідей по кожному з аспектів проблеми. У дискусії про створення світової соціалістичної системи виступили: директор Інституту історії партій при ЦК Компартії Білорусії, акад. АН БРСР І. М. Ігнатенко, акад. ЧСАН і САН М. Госіоровський, зав. сектором Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КППРС, д. і. н. М. В. Іскров, директор Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові, к. і. н. В. П. Чугайов, які розвили, доповнили та поглибили положення, висунуті у доповідях, висловили

свої погляди на окремі питання теми.

Розвиткові політичного та економічного співробітництва між країнами соціалістичної співдружності було присвячено доповіді д. і. н. М. В. Іскрова «Принципи пролетарського інтернаціоналізму у взаємовідносинах соціалістичних країн», д. і. н. Л. М. Нежинського (Інститут історії СРСР АН СРСР) «Зміцнення міжпартійних зв'язків — найважливіший фактор всебічного співробітництва країн соціалізму», чл.-кор. ЧСАН і САН В. Плевзи (Інститут марксизму-ленінізму при ЦК Компартії Словаччини) «ЧССР у соціалістичній співдружності», яка була зачитана к. і. н. М. Вартиковою, к. і. н. Л. С. Валентинович (Інститут економіки світової соціалістичної системи АН СРСР) «Сучасний етап розвитку соціалістичної економічної інтеграції», а також свідомості д. і. н. С. Цамбела (Братиславський університет ім. Я. А. Коменського) «Роль чехословацько-радянської дострокової торговельної угоди (грудень 1947 р.)», к. екон. н. А. Ружички (Інститут економіки САН) «Вплив чехословацько-радянського економічного і науково-технічного співробітництва на господарський розвиток Словаччини», к. юрид. н. Л. Неуступної (Інститут держави і права ЧСАН) «Правові основи міжнародної соціалістичної економічної інтеграції».

Важливе місце в доповідях і дискусіях приділялося висвітленню міжнародного значення досвіду СРСР у соціалістичному і комуністичному будівництві, всебічної багатогранної допомоги Радянського Союзу народам братніх країн соціалізму в будівництві нового суспільства.

Міжнародним аспектам розвитку світової соціалістичної системи присвятив свою доповідь «Вплив соціалістичної співдружності на міжнародні відносини» к. і. н. В. С. Толстой (Інститут історії АН БРСР). В її обговоренні виступили: д. і. н. Б. С. Попов (Вища партійна школа при ЦК КППРС), д. і. н. І. А. Петерс (Інститут історії АН УРСР), д. і. н. А. Ф. Кізенко (Київський державний університет), д. і. н. П. С. Сохань (Інститут історії АН УРСР), к. і. н. Я. Б. Шмераль (Інститут економіки світової соціалістичної системи АН СРСР) та інші, які висвітлили важливі питання про зміну співвідношення сил на світовій арені на користь соціалізму, перебудову міжнародних відносин на сучасному етапі, роль соціалістичної співдружності у зміцненні безпеки на європейському континенті.

Зав. відділом історії і міжнародних відносин соціалістичних країн АН УРСР, чл.-кор. АН УРСР І. М. Мельникова виступила з доповіддю «Культурне співробітництво — важливий фактор консолідації народів соціалістичних країн». Ці питання було розвинуто у виступах к. філос. н. М. Б. Єшича (Інститут слов'янознавства і балканістики АН СРСР) «Вирівнювання культурних рівень країн соціалістичної спів-

дружності в процесі її формування і розвитку», к. і. н. К. Германа (Чехословацько-радянський інститут ЧСАН) «Місце науки в процесі соціалістичної інтеграції», акад. ЧСАН і САН М. Гостіоровського (Братиславський університет ім. Я. А. Коменського) «Роль науки в розвитку соціалістичної співдружності». В них підкреслювалося значення розвитку науково-технічного співробітництва для піднесення економіки, культури, матеріального добробуту народів братніх соціалістичних країн.

Значну увагу було приділено розгляду питань історіографії. Змістовний історіографічний огляд про становлення і розвиток країн соціалістичної співдружності було зроблено у доповідях д. і. н. В. Краля (Чехословацько-радянський інститут ЧСАН) «Деякі питання виникнення соціалістичної співдружності у чехословацькій історичній літературі», зачитаній к. і. н. К. Германом, к. і. п. Е. Д. Воробйової (Інститут слов'янознавства і балканістики АН СРСР) «Утворення і розвиток соціалістичної співдружності у радянській історичній науці», І. В. Зайчикова (Інститут слов'янознавства і балканістики АН СРСР) «Соціалістична співдружність у висвітленні англо-американської літерату-

ри». У виступах і дискусії підкреслювалося ще недостатня розробка історіографії розвитку співробітництва країн соціалістичної співдружності.

Важливе місце на симпозиумі приділялося критиці антинаукових, буржуазних ревізійських концепцій з проблем розвитку країн соціалістичної співдружності. Заст. директора Інституту історії партії при ЦК Компартії України, д. екон. н. В. М. Мазур у своєму виступі викрив реакційну антинаукову суть ідеології ревізійзму.

На заключному засіданні було заслухано інформацію радянських і чехословацьких вчених про їх участь у міжнародних конгресах і конференціях істориків у 1974—1975 рр.

Робота радянсько-чехословацького симпозиуму сприяла зміцненню наукових зв'язків між вченими СРСР і ЧССР, допомогла визначити головні напрями дальших досліджень формування і розвитку співдружності соціалістичних країн, уточнити плани співробітництва окремих наукових інститутів і вузів Радянського Союзу і Чехословаччини.

Л. Ф. Кізченко, О. В. Хланта

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ З ПРОБЛЕМ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

4—5 листопада ц. р. в столиці Латвійської РСР м. Ризі відбулася наукова конференція з проблем регіональної історіографії. Вона була скликана Науковою радою з історії історичної науки при Відділенні історії АН СРСР та Інституту історії АН Латвійської РСР. В роботі конференції взяли участь вчені та викладачі суспільних наук прибалтійських республік, а також науковці Москви і Києва.

Вступним словом конференцію відкрив директор Інституту історії Академії наук Латвійської РСР, чл.-кор. АН Латвійської РСР, депутат Верховної Ради республіки, д. і. н. В. А. Штейнберг. На відкритті конференції був присутній віце-президент АН Латвійської РСР, депутат Верховної Ради республіки О. А. Дризул.

З великою увагою учасники конференції заслухали доповідь зав. сектором Інституту історії СРСР АН СРСР, д. і. н. В. П. Наумова (Москва) «Актуальні проблеми історіографії радянського суспільства». Доповідач дав глибокий аналіз праць з історіографії, які вийшли протягом останніх 10 років, виділив і обгрунтував 2 етапи в розвитку історіографічних досліджень: 50—початок 60-х років, а також 60-і роки, для яких характерна поява великих монографічних досліджень.

У доповіді директора Інституту історії АН Литовської РСР д. і. н. Б. Ю. Вайткавічюса (Вільнюс) «Наукова розробка найважливіших проблем історії Литовської РСР у період між ХХІV і ХХV з'їздами КПРС» були наведені цікаві статистичні дані: за 1971—1975 рр. історики республіки видали 47 книг загальним обсягом 850 друк. арк. Значну увагу доповідач приділив історіографічному аналізу опублікованих в республіці видань, зокрема таких фундаментальних, як «В. І. Ленін і Литва», «Історія Литовської РСР», «Історія міста Вільноса з найдавніших часів до наших днів», «Археологічний атлас Литовської РСР» тощо.

Заст. директора Інституту історії партії при ЦК Компартії Латвії к. екон. н. В. Ю. Каралюн (Рига) виступив з доповіддю «Вивчення історико-партійної проблематики в Латвійській РСР», в якій йшлося про значення видань і перекладів на латиську мову творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна для об'єктивного висвітлення історії латиського народу, а також спинився на створенні джерельної бази для історико-партійних досліджень, написанні нарисів з історії Компартії Латвії.

«Перші кроки історичної науки Радянської Латвії в 1940—1941 рр.»— тема до-

повіді к. і. н., ст. наук. співроб. Інституту історії АН Латвійської РСР Е. А. Жагара (Рига). В ній простежено етапи зародження і становлення радянської історичної науки. Доповідач уперше зробив спробу проаналізувати історичну літературу буржуазної Латвії 20—40-х років.

Цікавими узагальненнями, висновками і опостереженнями була насичена доповідь заст. директора Інституту історії АН Латвійської РСР д. і. н. А. К. Бірона (Рига) «Завдання латвійських істориків по підготовці регіональної історії Прибалтики». В ній було показано, що вже зроблено істориками прибалтійських республік по підготовці регіонального видання. Завдання регіональної історії, сказав на закінчення доповідач, полягає у виявленні загальних закономірностей історичних процесів у прибалтійських республіках, узагальненні вже написаного і використанні нового матеріалу.

К. і. н., ст. наук. співроб. Інституту історії СРСР АН СРСР Г. С. Щетиніна (Москва) у доповіді «Центри вивчення вітчизняної історії в Академії наук у XVIII—на початку XX ст.» порушила питання про діяльність академічних закладів історичного спрямування.

«Вітчизняна війна 1812 року на північному заході Росії і в Прибалтиці (деякі питання історіографії)» — з такою доповіддю виступив д. і. н., учений секретар Всесоюзної координаційної наукової ради з історіографії В. А. Дунаєвський (Москва). Він, зокрема, зазначив, що останнім часом історики по-новому висвітлили ряд проблем національно-визвольного руху під час війни 1812 р. завдяки вивченню і введенню до наукового обігу нових архівних джерел. Доповідач довів необхідність вивчення історичних джерел цього часу, що зберігаються в Німецькій Демократичній Республіці і Швеції.

У доповіді к. і. н., ст. наук. співроб. Інституту історії АН УРСР Н. В. Комаренко (Київ) «Нові науково-дослідні за-

клади історичного спрямування на Україні (20—30-і роки)» було висвітлено питання про виникнення після перемоги Великого Жовтня цілої системи нових історичних установ і організацій на Україні — таких, як іспарги, Інститут історії партії і Жовтневої революції на Україні, Український інститут марксизму-ленінізму (УІМЛ), Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських інститутів (ВУАМЛІН) та ін.

Доповідь к. і. н., зав. сектором Інституту історії АН Латвійської РСР В. І. Савченка (Рига) «Матеріали комісії ЦК Компартії Латвії з історії Великої Вітчизняної війни» була присвячена малодослідженому питанню про історію створення комісії в Латвії, її мету й завдання, форми і методи роботи.

На конференції відбувся широкий і корисний обмін думками. У виступі акад. АН Латвійської РСР Я. П. Крастиня (Рига) були винесені на обговорення цікаві думки й пропозиції щодо написання тритомної регіональної історії Прибалтики, обґрунтовано необхідність створення науково-популярних праць, які кочче потрібні масовому читачеві. На важливість проведення регіональних конференцій вказав у своєму виступі д. і. н., ст. наук. співроб. Інституту історії АН УРСР А. В. Санцевич (Київ). З великим задоволенням учасники конференції зустріли його пропозицію про доцільність видання історіографічних збірників у Прибалтиці. Доц. Латвійського державного університету С. А. Левітан (Рига) вказав на необхідність давати в історіографічних працях аналіз джерел, особливо тих, які стосуються радянського періоду.

Учасники конференції були одностайні в тому, що необхідно і далі успішно розвивати й поглиблювати історіографічні дослідження, частіше проводити регіональні конференції, що сприятиме зміцненню наукових контактів і дружби між ученими союзних республік.

Н. К.

ІВАН ІВАНОВИЧ КОМПАНІЄЦЬ

Українська радянська історична наука зазнала відчутної втрати — 15 листопада 1975 р. раптово помер відомий учений, завідувач кафедри історії УРСР Київського ордена Леніна державного університету ім. Т. Г. Шевченка, Заслужений діяч науки УРСР, доктор історичних наук, професор Іван Іванович Компанієць.

*Він народився 23 березня 1921 р. в м. Єлисаветграді (нині — Кіровоград) в сім'ї селянина-бідняка. В 1938 р. вступив до

Одеського державного університету ім. Мечникова на історичний факультет, який закінчив з відзнакою у 1945 р., а у 1949 р. — аспірантуру при Інституті історії АН УРСР. Працював молодшим, а з 1951 р. — старшим науковим співробітником інституту. Того ж року вступив у члени КПРС. У 1962 р. йому було присвоєно звання професора.

З початку видання Української Радянської Енциклопедії І. І. Компанієць був

завідуючим редакцією історії СРСР і УРСР, археології та етнографії, з 1967 р. став заступником Головного редактора УРЕ, а також заступником голови Головної редакції Радянської Енциклопедії історії України та 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР». Він був членом експертної комісії з історичних наук Вищої атестаційної комісії Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти СРСР, членом учених рад Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Інституту історії АН УРСР, історичного факультету Київського державного університету.

І. І. Компанієць — автор 50 наукових праць, серед яких кілька монографій. Основні його дослідження присвячені проблемам пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів СРСР, питанням історії України, зокрема, західноукраїнських земель початку ХХ ст.

Його перу належать такі ґрунтовні дослідження, як «Боротьба за Радянську владу на Буковині» (К., 1950), «Становище і боротьба трудящих мас Галичини,

Буковини та Закарпаття на початку ХХ ст. (1900—1919 рр.)» (К., 1960); «Ленін та інтернаціональна єдність українських і російських трудящих у трьох революціях» (К., 1970) та ін.

І. І. Компанієць був співавтором великих двотомних колективних праць — «Історія Української РСР» (К., 1967), «Історія робітничого класу Української РСР» (К., 1967), «Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр.» (К., 1967—70 рр.), а також редактором двотомної колективної монографії «Історія селянства Української РСР» (К., 1967) та ряду інших важливих історичних видань.

Висока комуністична ідейність, глибока партійна принципиальність притаманні всій науковій, видавничій і педагогічній діяльності І. І. Компанійця. Він був удостоєний високого звання Заслуженого діяча науки УРСР, а також відзначений почесними урядовими нагородами.

І. І. Компанієць був людиною гуманною, доброзичливою і водночас принциповою і вимогливою. Пам'ять про нього назавжди збережеться в серцях усіх, хто знав його і працював разом з ним.

ТЕМИ КАНДИДАТСЬКИХ ДИСЕРТАЦІЙ, СХВАЛЕНІ ПРЕЗИДИЄЮ РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ РАДИ ПО КООРДИНАЦІЇ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ РОБОТИ В ГАЛУЗІ ІСТОРІЇ КПРС І ПАРТІЙНОГО БУДІВНИЦТВА

7 березня 1975 р. президія Республіканської ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва розглянула і затвердила теми кандидатських дисертацій:

Багацький В. В. (Одеса) — Революційна робота більшовиків у профспілках в роки першої революції в Росії (1905—1907 рр.).

Мороко В. М. (Запоріжжя) — Підготовка партійних кадрів закордонними більшовицькими організаціями (1903—1905 рр.).

Воеводін В. М. (Одеса) — Керівництво В. І. Леніна, ЦК РСДРП(б) місцевими партійними організаціями у період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції (березень — жовтень 1917 р.) (На матеріалах України).

Клевцов Л. О. (Дніпропетровськ) — Комуністична партія — організатор загальногосподарського навчання трудящих України (1918—1923 рр.).

Денисенко А. В. (Київ) — Роль комсомольської преси України у розгортанні масового колгоспного руху (1929—1932 рр.).

Гузема А. Г. (Київ) — Діяльність партійних організацій України по впровадженню досягнень науково-технічної революції в сільськогосподарське виробництво (1971—1975 рр.).

Супрунов В. І. (Київ) — Діяльність партійних організацій республіки по розвитку трудової активності сільської молоді (1971—1975 рр.).

Алексєєв Ю. М. (Київ) — Діяльність КПРС по інтернаціоналістському і патріотичному вихованню молоді (1971—1975 рр.) (На матеріалах України).

Нікітченко В. П. (Дніпропетровськ) — Роль партійної преси України в організації і розвитку соціалістичного змагання робітників промисловості (1966—1970 рр.).

Шавлович Г. Г. (Київ) — Партійні організації України в боротьбі за впровадження досягнень науково-технічної революції в народне господарство (1971—1975 рр.).

Шишацький А. Т. (Київ) — Діяльність Комуністичної партії України по вихованню робітничої молоді на революційних, бойових і трудових традиціях партії і народу (1966—1970 рр.).

Рубан В. В. (Харків) — Діяльність Комуністичної партії України по добору, розстановці та вихованню радянських кадрів (1966—1970 рр.).

Анфалов О. В. (Сімферополь) — Комсомол України — вірний помічник партії в розвитку суспільно-політичної і трудової активності молоді (1971—1975 рр.).

Бариво́да В. П. (Київ) — Діяльність Ко-

муністичної партії по посиленню провідної ролі робітничого класу в комуністичному будівництві (1966—1970 рр.) (На матеріалах України).

Щербаков О. К. (Київ) — Робота партійних організацій і політорганів Збройних Сил по вихованню особового складу в дусі радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму (1971—1975 рр.) (На матеріалах Київського і Одеського військових округів).

Галюк В. Г. (Львів) — Діяльність Комуністичної партії України по підвищенню трудової активності колгоспного селянства (1966—1970 рр.).

Карабанов М. М. (Київ) — Діяльність Комуністичної партії України по регулюванню зростання і поліпшення якісного складу своїх рядів (1959—1965 рр.).

Тахтаулова А. В. (Харків) — Мемуари як джерело вивчення діяльності В. І. Леніна по організації оборони Радянської держави.

Технічний редактор *О. В. Дивуля.*

Художній редактор *Б. В. Сушко.*

Коректор *П. О. Пляшков.*

БФ 07310. Здано до набору 27.XI 1975 р. Підписано до друку 16.I.1976 р. Формат 70×108¹/₁₆. Папір друк. № 1. Умовних друк. арк. 10,0. Облік.-вид. арк. 13,44. Тираж 6580. Зам. К-223. Видавництво «Наукова думка», 252601, Київ-601, МСП, вул. Репіна, 3. Друкарня видавництва «Київська правда», 252030, Київ-30, вул. Леніна, 19.

«УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ», № 1, 1976, январь (На украинском языке). Ежемесячный научный журнал. Основан в 1937 г. Орган Института истории Академии наук Украинской ССР, Института истории партии при ЦК Компартии Украины — филиала Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Адрес редакции: 252001, Киев-1, ул. Кирова, 4. Типография издательства «Київська правда», 252030, Киев-30, ул. Леніна, 19.

НОВІ КНИГИ

КАРЛ МАРКС.— Біографія, Політвидав України, К., 1975, 720 с.

В. И. ЛЕНИН И ВЧК. Сборник документов. 1917—1922 гг., Политиздат, М., 1975, 680 с.

БРЕЖНЕВ Л. И.— Об основных вопросах экономической политики КПСС на современном этапе. Речи и доклады. В 2-х т. т. 1, Политиздат, М., 1975, 448 с.

БЕГЛОВ С.— Мир прессы и пресса мира, Політвидав України, К., 1975, 101 с.

Бессмертная слава, изд-во «Маяк», Одесса, 1975, 240 с.

БЫЧКОВА М. Е.— Родословные книги XVI—XVII вв. как исторический источник, изд-во «Наука», М., 1975, 215 с.

Девятая героическая, изд-во «Маяк», Одесса, 1975, 152 с.

ДУБРОВСКИЙ С. М.— Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма, изд-во «Наука», М., 1975, 395 с.

ЗАПАСКО Я.— Мистецька спадщина Івана Федорова, «Вища школа», Видавництво при Львівському університеті, Львів, 1975, 223 с.

ИЛЬИНСКАЯ В. А.— Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин (VII—VI вв. до н. э.), изд-во «Наукова думка», К., 1975, 223 с.

КОБЫЛЯКОВ Н. М., РЫБИНЕЦ В. Р.— Огненные рейды, изд-во «Донбас», Донецк, 1975, 62 с.

Культурное строительство в европейских странах социализма. Сборник статей, изд-во «Наукова думка», К., 1975, 288 с.

ЛЕБЕДЕВА Н. С.— Подготовка Нюрнбергского процесса, изд-во «Наука», М., 1975, 238 с.

МАЙБОРОДА В. К.— Самостійна робота з історії учнів у 5—6 класах, вид-во «Радянська школа», К., 1975, 88 с.

МОИСЕЕВ О. В.— Немеркнуча слава героїв, вид-во «Молодь», К., 1975, 302 с.

На рубежах шахтерского края. Статьи, очерки, хроникальные материалы об оборонительных боях в Донбассе в начальный период Великой Отечественной войны, изд-во «Донбас», Донецк, 1975, 135 с.

НЕДБАЙЛО А. К.— В гвардейской семье, Політвидав України, К., 1975, 205 с.

НЕСТЕРЕНКО А. А.— Закономерности социально-экономического развития города и деревни, изд-во «Наукова думка», К., 1975, 311 с.

Они были рядом. Воспоминания ветеранов Великой Отечественной войны о погибших товарищах, изд-во «Донбас», Донецк, 1975, 175 с.

ПОЛКОВЕНКО В. В.— Українська радянська журналістика у Великій Вітчизняній війні, «Вища школа», Видавництво при Київському університеті, К., 1975, 167 с.

Рабочий класс в мировом революционном процессе, изд-во «Наука», М., 1975, 362 с.

СВЯТИШЕНКО Б. І.— На варті миру : безпеки народів. До 20-річчя Варшавського договору, вид-во «Знання», К., 1975, 47 с.

СКЛЯРОВ А.— Приговор не приведен в исполнение, изд-во «Донбас», Донецк, 1975, 62 с.

Советские профсоюзы в Великой Отечественной войне. 1941—1945. К 30-летию Победы. Сборник воспоминаний. Профиздат, М., 1975, 239 с.

ТИМОЩУК Б. О.— Слов'янські гради Північної Буковини, вид-во «Карпати», Ужгород, 1975, 111 с.

УКРАИНЦЕВ В. В.— КПСС — организатор культурного строительства в период развитого социализма, изд-во «Высшая школа», М., 1975, 143 с.